

КАЗАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

I. ЖАНСУГІРОВ атындағы ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
1997 жылдан бері жарияланады
Жылына 4 рет шығады

ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ имени И. ЖАНСУГУРОВА

ВЕСТНИК

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Издается с января 1997 года
Периодичность – 4 раза в год

ZHETYSU UNIVERSITY named after ILYAS ZHANSUGUROV

BULLETIN

SCIENTIFIC JOURNAL
Founded in 1997
Published 4 times a year

№3(108)

Талдықорған, 2023

ЖУ ХАБАРШЫСЫ
Ғылыми журнал

1997 ж. бері шығарылады
ҚР ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде қайта тіркелген

Қуәлік № KZ42VPY00015763
8 қазан 2019 ж.
ISSN 1813-1123

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор

География ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі

Қ.М. Баймырзаев

Бас редактордың орынбасары – биология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент)

А.С. Бахтаулова

Жауапты хатшы – Ph.D, қауымдастырылған профессор (доцент)

Л.Н. Карашолакова

Редколлегия мүшелері:

Қалдияров Данияр Алтаевич – экономика ғылымдарының докторы,
Еуразия халықаралық экономикалық академиясының академигі (Қазақстан)

Байғабатова Назгуль Кажимурадовна – тарих ғылымдарының
кандидаты, ESCAS және тарихшылар Ассоциациясының мүшесі (Қазақстан)

Карпова Елена Викторовна – психология ғылымдарының докторы,
профессор (Ресей Федерациясы)

Кулевая Людмила Тимофеевна – филология ғылымдарының докторы,
(ЕС жүйесі бойынша гуманитарлық ғылымдарының хабилютат докторы),
профессор (Польша)

Майлыбаева Гулмира Сабыровна – Ph.D (Қазақстан)

Петер Финке (Peter Finke) – профессор (Швейцария)

Томм Розанн Янг (Tomme Rosanne Young) – Ph.D (США)

Утегенов Ерлан Қазбекович – педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент) (Қазақстан)

Федоров Александр Иванович – педагогика ғылымдарының кандидаты,
доцент (Ресей Федерациясы)

Редакция алқасының мекенжайы: 040009, Талдықорған к., Жансүгіров көшесі 187А,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Ғылым және ғылыми жобаларды
коммерцияландыру бөлімі. 310 каб.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz, **сайм:** <https://journal.zhetysu.edu.kz>

Жауапты редактор – Айдарбеков Р.А.

Компьютерлік калыптаушы – Жепенова Г.М., мұқабаның дизайнері – Айдарбеков Р.А.

Басуға 23.10.2023 ж. қол қойылды. Әріп түрі «Corinna.kz, Times New Roman».

Қалыбы 60x84/8. SvetoCopy қағазы.Таралымы 20 дана. Ш.т.б. 29.75.

І.Жансүгіров атындағы ЖҰ, Имидждік саясат орталығында шығарылды

Тапсырыс № 00501

Тапсырыс беруші файлынан басылды

ВЕСТНИК ЖУ
Научный журнал

Издается с 1997 года

Перерегистрирован Министерством
информации и общественного
развития Республики Казахстан

Свидетельство № KZ42VPY00015763
от 8 октября 2019 г.

ISSN 1813-1123

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор

доктор географических наук, профессор, академик НАН РК

Қ.М. Баймырзаев

Зам. главного редактора – кандидат биологических наук, ассоциированный профессор (доцент)

А.С. Бахтаулова

Ответственный секретарь – Ph.D, ассоциированный профессор (доцент)

Л.Н. Карашолакова

Члены редколлегии:

Калдияров Данияр Алтаевич – доктор экономических наук, профессор, Академик Международной экономической академии Евразии (Казахстан)

Байгабатова Назгуль Кажимуратовна – кандидат исторических наук, член ESCAS, член Ассоциации историков (Казахстан)

Карпова Елена Викторовна – доктор психологических наук, профессор (Российская Федерация)

Килевая Людмила Тимофеевна – доктор филологических наук (хабилитированный доктор гуманитарных наук по системе ЕС), профессор (Польша)

Майлыбаева Гулмира Сабыровна – Ph.D (Казахстан)

Петер Финке (Peter Finke) – профессор (Швейцария)

Томм Розанн Янг (Tomme Rosanne Young) – Ph.D (США)

Утегенов Ерлан Казбекович – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор (доцент) (Казахстан)

Федоров Александр Иванович – кандидат педагогических наук, доцент (Российская Федерация)

Адрес редакционной коллегии: 040009, г.Талдыкорган, ул. Жансугурова 187 А, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Отдел науки и коммерциализации научных проектов, каб. 310.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz, **сайт:** <https://journal.zhetysu.edu.kz>

Ответственный редактор – Айдарбеков Р.А.

Компьютерная верстка – Желенова Г.М., дизайн обложки – Айдарбеков Р.А.

Подписано в печать 23.10.2023 г. Гарнитура «Korinna.kz, Times New Roman».

Формат 60x84/8. Бумага SvetoCory. Тираж 20 экз. Усл.п.л. 29.75.

Отпечатано в Центре имиджевой политики ЖУ им. И. Жансугурова

Заказ № 00501

Распечатано с файла заказчика

BULLETIN of the ZhU
Scientific journal

Founded in 1997

Re-registered by the Ministry
of information and public development
of the Republic of Kazakhstan

Certificate No. KZ42VPY00015763
dated October 8, 2019

ISSN 1813-1123

EDITORIAL BOARD

Main Editor

Doctor of Geographical sciences, Professor, Honorary academician of the NAS RK

K. Baimyrzayev

Deputy main Editor – Candidate of Biological sciences, Associate Professor

A. Bakhtaulova

Responsible secretary – Ph.D, Associate Professor

L. Karasholakova

Editorial board members:

Daniyar Kaldiyarov – Doctor of Economic sciences, Professor,
Academician of the International economic academy of Eurasia (Kazakhstan)

Nazgul Baigabatova – Candidate of Historical sciences, member of ESSAS,
member of the Association of historians (Kazakhstan)

Yelena Karpova – Doctor of Psychological sciences, Professor (Russian
Federation)

Lyudmila Kil'evaya – Doctor of Philological sciences (habilitated doctor of
Humanities in the EÜ system), Professor (Poland)

Gulmira Mailybayeva – Ph.D (Kazakhstan)

Peter Finke – Doctor of Sciences, professor (Switzerland)

Tomme Rosanne Young – Ph.D (USA)

Yerlan Utegenov – Candidate of Pedagogical sciences, Associate professor
(Kazakhstan)

Alexander Fedorov – Candidate of Pedagogical sciences, Associate
Professor (Russian Federation)

Postal address: 040009, Taldykorkan, 187A Zhansugurov str., Zhetysu university named after
I. Zhansugurov, Department of Science and Commercialization of Scientific Projects, office 310.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz ; **web-site:** <https://journal.zhetysu.edu.kz>

Responsible Editor – R. Aidarbekov

Desktop publishing – G. Zhepenova, Cover Design– R. Aidarbekov

Signed in print 23.10.2023. Typeface «Korinna.kz, Times New Roman».

Format 60x84/8. Paper Svetocopy. Circulation 20 copies. Volume 29.75. pr.sh.

Printed in the ZhU named after I. Zhansugurov Branding policy center.

OrderNo. 00501

Printed from customer file.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

<i>Абайқызы М.</i> СЫРТҚЫ КЕЛБЕТ БЕЛГІЛЕРІ БОЙЫНША АДАМНЫҢ ЖЕКЕ БАСЫН КРИМИНАЛИСТІК СӘЙКЕСТЕНДІРУ (КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ГАБИТОСКОПИЯ)	8
<i>Абдыкалиева Ж.Ш.</i> ШАРУА (ФЕРМЕР) ҚОЖАЛЫҚТАРЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КООПЕРАЦИЯСЫН ДАМУДАҒЫ ӘСЕРІ	14
<i>Албатыр И., Айтбаева Б., Салих А.А.</i> САЛАЛЫҚ ЖУРНАЛИСТИКАНЫҢ ДАМУЫ ЖАҢА ТЫНЫС БЕРЕДІ	21
<i>Alimova Sh.Zh., Raissova A.B.</i> CHAT GPT USAGE IN TEACHING ENGLISH GRAMMAR TO STUDENTS	26
<i>Альшуразова А.А.</i> ЖҰМЫСКЕРЛЕРДІҢ ЕҢБЕК ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ	32
<i>Атанбайева Zh.</i> SECURING THE RIGHT TO EDUCATION IN MULTILATERAL INTERNATIONAL LEGAL ACTS OF THE UNIVERSAL LEVEL	39
<i>Ашимова Д.И.</i> КИБЕРҚЫЛМЫСПЕН КҮРЕСУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	49
<i>Баженова М.Д.</i> ІЗДЕР ТУРАЛЫ КРИМИНАЛИСТІК ІЛІМНІҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	57
<i>Байжуманова А.М.</i> ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТІҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ	65
<i>Бутенова А.К.*</i> ХИМИЯЛЫҚ ФОРМУЛАЛАРДЫ ЖАЗУ КЕЗІНДЕ НОМЕНКЛАТУРАНЫ ҚОЛДАНУ МЕН СИМВОЛДЫҚ КӨРІНІСТЕРДІ ВИЗУАЛИЗАЦИЯЛАУ	74
<i>Доскельдина А.С. Жалелова Ж.А.</i> “НОМЕ READING” САБАҒЫН ОҚЫТУДА ШЕКСПИР ШЫҒАРМАЛАРЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ СЫНИ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	80

<i>Zhumagali K.</i> SOME FEATURES OF TEACHING CHINESE AS A SECOND FOREIGN LANGUAGE	85
<i>Ернишев Қ.А.</i> ДӘЛЕЛДЕУ ПРОЦЕСІНДЕ ИІС ІЗДЕРІН СОТ-МЕДИЦИНАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	89
<i>Есенгельдинова А.А.</i> ИНТЕРБЕЛІСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ШЕТ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНУ	96
<i>Жангушукова А.Ж.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОТ-МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ	101
<i>Иманғали Ө.</i> АЙТАҚЫН БҰЛҒАҚОВТЫҢ ЖУРНАЛИСТІК ЕРЕКШЕЛІГІМЕН АҚЫНДЫҚ ҚЫРЫ	111
<i>Мирзакулова Г.А., Ашкеева Н.Н., Рахимова С.К.</i> «ОТБАСЫЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР» ҰҒЫМЫНА ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛДАУ	115
<i>Mussabayeva A.N.</i> THE SYSTEM OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF A TEACHER IN THE PROCESS OF PEDAGOGICAL ACTIVITY	121
<i>Mussa K.</i> PEDAGOGICAL FONDATIONS OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS	128
<i>Orynbayeva U.K.</i> PECULIARITIES OF FORMATION FOREIGN COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS OF THE SPECIALTY "FOREIGN LANGUAGE: TWO FOREIGN LANGUAGES" THROUGH A CASE STUDY TECHNOLOGY	131
<i>Оспанова Ж.О., Кыяхметова Ш.А., Джакыпбекова М.Т.</i> МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЖУРНАЛИСТСКОГО ТВОРЧЕСТВА ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ	141
<i>Петров А.М.</i> СПЕЦИФИКА ВНЕДРЕНИЯ СТАНДАРТОВ ГЧП, АНАЛИЗ ГОСУДАРСТВЕННОГО АУДИТА СПЕЦИАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ ЗАРУБЕЖНОЙ ПРАКТИКИ	148

Raed Ghanem

**FREEDOM OF EXPRESSION IN EARLY MODERN AGES AND
ENLIGHTENMENT IN EUROPE AND AMERICA 161**

Ракишева М.А.

**ПУТИ РЕШЕНИЯ МЕТОДИЧЕСКИХ ЗАДАЧ ОБУЧЕНИЯ
ПОЛИЯЗЫЧИЮ 172**

Серикова Л.С., Жуниспаева А.Б.

**АЗАМАТТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША СӨТ САРАПТАМАСЫН
ТАҒАЙЫНДАУ 176**

Tassybay B.M., Zhunusova G. A., Zhaparova Zh, Bastaubayev A.K.

**FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF THE MAIN FINANCIAL
PARAMETERS FOR THE SYSTEMATIZATION OF THE AGRO-
INDUSTRIAL COMPLEX IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN 183**

Темирғалиева Н.

**КИНОМУЗЫКА В ТВОРЧЕСТВЕ КАЗАХСТАНСКИХ
КОМПОЗИТОРОВ (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА Б. ДАЛЬДЕНБАЯ) 194**

Turabay G.K., Yessimbekova A.O.

**PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF
PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS 204**

Чеснокова К.А., Жазыбекова А.К.

ХРОНОТОП ДОМА В ТВОРЧЕСТВЕ Т.ТОЛСТОЙ 211

Шохабаева А.С.

**БІЛІМ БЕРУДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНДЕ
КІТАПХАНАНЫҢ РӨЛІ 216**

СЫРТҚЫ КЕЛБЕТ БЕЛГІЛЕРІ БОЙЫНША АДАМНЫҢ ЖЕКЕ БАСЫН КРИМИНАЛИСТІК СӘЙКЕСТЕНДІРУ (КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ГАБИТОСКОПИЯ)

Абайқызы М.

«Тұран» университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: m.abaiquzy@turau-edu.kz

Криминалистік тұрғыдан алғанда, сыртқы келбеттің күрделі немесе жалпы физикалық элементтері болып табылады, бұл тұтастай алғанда адам туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді (оларға жынысын, жасын, антропологиялық түрін және дене түрін анықтау кіреді). Адамның сыртқы келбетінің осы элементтерінің мәні өте үлкен: олар берік өзара әрекеттесуде бола отырып, сыртқы келбетті тұтастай, элементтердің белгілі бір жүйесін бейнелейді, оған кіретін элементтер туралы пікір қалыптастыруға тырысады. Мысалы, күрделі элемент антропологиялық тип-бұл популяция тобының белгілі бір өкілдеріне тән элементтер жүйесі, тек осы топқа тән осы элементтердің тіркесімінің болуымен біріктірілген. Сондықтан антропологиялық тип сияқты күрделі элементті атай отырып, біз оны құрайтын элементтердің бүкіл жүйесін ұсынамыз. Керісінше, осы жүйенің бір элементін біле отырып, басқалардың бәрін елестете алады.

Кілт сөздер: сот медицинасы, анатомия, физиология, антропология, фотобот.

Кіріспе

Адамның сыртқы бейнесі зерттейтін және қылмыстарды ашу мен алдын алу мақсатында сыртқы бейне туралы мәліметтерді жинау, зерттеу және пайдаланудың техника-криминалистикалық құрал-жабдықтарын мен әдіс-тәсілдерін жетілдіретін криминалистикалық техниканың бір саласы болып табылады. Адамның сыртқы бейне белгілері бойынша танудағы криминалистикалық ілімді жете меңгеру - білім жетістіктерін тәжірибеде кеңінен қолданып қылмысты тергеу мен айыпкерді іздестіру жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Адамдарды идентификациялау үшін криминалистикада әр түрлі әдістер мен тәсілдер жетілдірілген. Идентификациялауда кеңінен қолданылатын әдістердің бірі – адамды сыртқы бейне белгілері бойынша салыстыру болып табылады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Даму тарихы, әдістері тіркеу белгілері ұлтты адам кетіп барып қайтты. Адамның пайда болу белгілерінің сипаттамасы Птолемей (б.з.д. 305-30 ж.ж.) және Египеттің Рим кезеңдеріндегі сот материалдарының папирустарында кездеседі, олардың жасы 2000 жылдан асады. Сипаттамада дене бөліктері мен бет элементтерінің егжей-тегжейлі грациясы байқалады. Біздің дәуірімізге дейінгі 14 жылдан басталған қылмыс «Аристогеннің жас құлы, Ала-Банда өкілі Хрииптің ұлы Александрияға қашып кетті. Оның аты Герман, оны Нилос деп те атайды, ол Сирияның тумасы, Бам-бинодан шыққан, шамамен 18 жаста, орташа бойлы, сақалсыз, түзу аяқтары бар, иектері бар, мұрынның сол жағында жасымық тәрізді Боро - қысқышы бар, ауыздың сол жақ бұрышынан тыртығы бар, оң білегіне варварлық әріптермен татуировкасы бар» деп сипаттаған. Бұл сипаттамада сыртқы келбеттің ерекшеліктері бойынша қылмыскерлерді іздеуде үлкен рөл атқаратын арнайы белгілер нақты аталған.

Техникалық мүмкіндіктері жоқ, әр уақытта әлемнің әртүрлі елдерінің құқық қорғау органдары қылмыскерлерді әртүрлі жолдармен бөлуге тырысты, олардың денесі мен бетіне түрлі белгілер қойды. Таңбалау әдістері ретінде таңбалау және жару бөлінеді. «Ману заңдары»

бойынша, ең жоғарғысының қасында орын алуға тырысқан төменгі адам жамбасқа стигмамен шығарылды. Таңбалау Францияда XIV-XVIII ғғ. кеңінен қолданылды, онда қылмыскердің денесі қылмыс сипатын көрсететін әріптер түріндегі таңбалармен жабылды. Мысалы, «V» әрпі «ұры», екі әріп «VV» - ұры-рецидивист және т.б. басқа елдерде таңбалау қолданылды.

Жеке тұлғаны танудың ғылыми әдістері XIX ғасырдың екінші жартысында ғана қолданыла бастады., олардың дамуының басталуы «ауызша портрет»деп аталатын жұмысты дамыту арқылы жасалды.

Қылмыстарды тергеуді ашу үшін адамның пайда болу белгілерін қолданудың ғылыми негіздерін француз криминалисті Альфонс Бертиллер салған. 1870 жылдары ол қылмыскерлерді тіркеу мақсатында қабылдауды сипаттау жүйесін ұсынды, онда сыртқы келбеттің әр элементі нақты анықтама мен белгіні алды. Ауызша портретті жасаушы Француз криминалисті А. Бертиллер 1885 жылы қылмыскерлердің белгілерін бұрынғыдай емес, белгілі бір жүйе негізінде сипаттауды ұсынды.

Ғалымдар мұқият әзірлеген осы жүйеге сәйкес, бастың және беттің әр көрінетін бөлігі, әсіресе сыртқы келбеттің формуласын құрайтын әріптер түрінде нақты анықтама мен белгілеуді алды. Бертиллерның ұсынысы бірден француз полициясының тәжірибесіне енді. Полиция қамауға алынған белгісіз қылмыскерлердің формулаларын жаттай бастады, содан кейін түрмеге барып, оларды сол жерде таныды.

Ауызша портрет әдісі біртіндеп басқа елдерде танылды. Италиялық ғалым профессор Оттоленги ауызша портреттің белгілерін кеңейтуді және олардың қатарына қозғалыс формаларын көрсететін психологиялық белгілерді, және т.б. қосуды ұсынды [1].

Уақыт өте келе, ауызша портрет кемшіліктерге қарағанда жақсы қасиеттерге ие болды және белгілі бір модификациялармен ол біртіндеп бүкіл әлемді жаулап алды.

Полиция мен жандармдар «саяси реформалар» деп аталатын істерде ауызша портрет әдісін кеңінен қолданды. Олар барлық күштерін адамдардың жадынан тек суреттерді ғана емес, сонымен бірге революция үшін күрескендердің есімдерін де алып тастау үшін қолданғанымен, олар жасаған ауызша портреттер көптеген революционерлердің бейнелерін мәңгі сақтап қалды.

Біртіндеп, анатомия, антропология, психология, физиология, сот медицинасы және басқа ғылымдардың жетістіктерін қолдана отырып, тергеу, жедел-ізвестіру және сараптамалық тәжірибені ескере отырып, криминалистикада адамның сыртқы келбеті туралы ілім - габитоскопия қалыптасты.

Бұл ілімнің дамуына Н.Бокариус, И.Н. Якимов, А.И. Винберг, В.И. Зубков, Н.В. Терзиев, В.А. Снетков сияқты отандық криминалистік ғалымдар айтарлықтай үлес қосты.

А.М. Зининнің криминалистикалық габитоскопияны дамытудың қазіргі кезеңінің жарқын өкілі ретіндегі оқу-жаттығуының жекелеген ережелері осы тарауда пайдаланылған.

«Габитоскопия» термині 1973 жылы криминалистік қолданысқа енгізілді, ол екі сөзден шыққан: лат. «habitus» - адамның сыртқы келбеті және грек. «skoreo» қарастыру. Мұндай атау габитоскопия тақырыбын - адамның көрнекі (көрнекі түрде қабылданатын) сыртқы белгілерін дәл анықтайды, оны адам дауысының қасиеттерін зерттейтін фонология және одорология, иіс іздері және т.б. сияқты криминалистикалық техниканың бағыттарынан ажыратады.

Криминалистік габитология - бұл адамның сыртқы белгілері туралы теориялық ережелер жүйесін және осы белгілерді жеке тұлғаны анықтау үшін жинауды, зерттеуді және қолдануды қамтамасыз ететін әдістер мен ғылыми - техникалық құралдардың жиынтығын қамтитын сот- қағаз техникасының саласы [2, 60б.].

Криминалистикалық габитоскопия - бұл криминалистикалық техниканың дербес саласы, ол адамның сыртқы келбеті, оның қалыптасу заңдылықтары, қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу мақсатында адамның сыртқы келбеті туралы деректерді жинау, зерттеу және пайдалану құралдары мен әдістері туралы теориялық ережелерді қамтиды.

Криминалистикалық габитоскопияны кеңінен түсіну әдіснаманы (криминалистика саласының ғылыми негізі ретінде), техниканы, тактиканы және әдістемені - дәстүрлі криминалистика жүйесіне толық сәйкестікте негізгі бөлік ретінде қамтиды

Техникалық-криминалистикалық пән ретінде габитоскопияның негізгі мазмұны қарапайым бақылау кезінде көзбен қабылданатын адамның сыртқы келбетінің криминалистикалық тұрғыдан анықталатын сипаттамалары, олардың көріністері, жеке басын анықтау мақсатында жинаудың, зерттеудің және пайдаланудың ғылыми-техникалық құралдары мен әдістері туралы мәліметтерді құрайды [3, 20б.].

Габитоскопиядағы орталық орынды адамның сыртқы келбеті ұғымы алады.

Адамның сыртқы келбеті - бұл визуалды зерттеу кезінде ерекшеленетін элементтер (бөліктер, бөлшектер) жүйесі.

Сыртқы көрініс элементі - бұл адамның сыртқы келбетін бақылау (зерттеу) процесінде ерекшеленетін кез-келген бөлік.

Сыртқы көріністің белгілері - бұл адамның сыртқы түрінің немесе оның жеке элементтерінің елеулі сипаттамалары.

Практикалық іс-әрекетте сыртқы келбеттің белгілерін қолданудың негізгі алғышарттары- бұл адамның сыртқы келбетінің даралығы, бар белгілердің салыстырмалы тұрақтылығы және рефлексия, яғни.психикалық бейнелерде, фотосуреттерде, бейнелерде, сипаттамаларда көрініс табу мүмкіндігі [4. 105б.]. Осыған байланысты, бұл криминалистика қабылданды бөлуге субъективті және объективті тәсілдері бейнелеу және тіркеу белгілері келбеті адам. Субъективті әдістер сыртқы келбеттің белгілері алдымен адамның жадында пайда болады, содан кейін ауызша сипаттамаға (ауызша портретке) немесе кескіннің графикалық көбеюіне (композициялық, аралас, синтетикалық, боялған портрет, фотобот және т.б.) айналады. Фиксацияның объективті тәсілдері суретке түсіру, кино - және бейнетүсірілім, сырт келбеті элементтерінің гипс немесе өзге де көшірмелерін жасау, қайтыс болған адамның мәйітінің бас сүйегі бойынша сырт келбетінің белгілерін көшірмелеу болып табылады. Адамның сыртқы келбеті туралы мәліметтерді неғұрлым толық көрсету, бекіту, зерттеу және пайдалану үшін сыртқы келбеттің «элементтері» және «белгілері» терминдерін дұрыс түсіну маңызды емес. Сыртқы көріністің элементі адамның денесінің кез-келген бөлігін, бөлшектерін, оның денесінің функцияларының кез-келген көрінісін немесе адамның киімін, өзімен бірге алып жүретін басқа заттарды зерттеуге немесе байқауға арналған кез-келген бөлікті білдіреді. Бұл дененің жеке анатомиялық бөліктері (маңдай, ауыз) және динамиканың көріністері (ымдау, жүру) болуы мүмкін. Сыртқы көріністің белгілері бойынша бақыланатын элементтердің сипаттамалары, ерекшеліктері немесе тұтастай алғанда адамның сыртқы келбеті түсініледі, олар пішіні, өлшемі, түсі, қозғалыс қарқыны және басқа көрсеткіштер арқылы көрінеді. Осылайша, элементтер сипатталады, белгілермен сипатталады [5].

Адамның сыртқы келбетін анықтау мәселелерін шешу көбінесе сыртқы элементтер мен белгілердің дұрыс жіктелуіне байланысты. Теориялық маңыздылықтан басқа, әртүрлі негіздер бойынша жүргізілген бұл жіктеу тергеушінің, жедел қызметкердің, маманның немесе сарапшының алдында тұрған практикалық мәселелерді шешуге қызмет етуге арналған.

Жіктеу сыртқы элементтер мен олардың белгілерін сипаттау және зерттеу кезінде нақты тәртіпті қамтамасыз етуі керек. Осыған байланысты сыртқы көріністің элементтері мен белгілері көлемі бойынша жалпы және жеке болып бөлінеді. Жалпы элементтер, негізінен, күрделі (жалпы тұлға, физика және т.б.) – бірнеше жеке бөліктерден тұрады-жеке элементтер (көз, қастар, ауыз, арқа, аяқ-қолдар және т.б.). Бұл жіктеу шартты болып табылады, өйткені бір элемент бір жағынан ортақ, ал екіншісінде жеке болуы мүмкін. Мәселен, мысалы, мұрын-бұл бетке қатысты және мұрынның бөлшектеріне қатысты (артқы, қанаттар, ұшы) жеке элемент. Жеке элементтер, негізінен, пішіні, мөлшері, түсі, мөлшері, жалпы – бөлшектердің өзара орналасуы, салыстырмалы өлшемдері, салыстырмалы саны бойынша сипатталады [6].

Сыртқы көріністің элементтері мен белгілерінің жалпы және жеке болып бөлінуі сәйкестендіру маңыздылығы бойынша жіктелуден топтық және индивидуализацияға бөлінуі керек. Топтық белгілер адамдар тобына тән (мысалы, нәсілдік-ұлттық белгілер), дараландыру – белгілі бір адамдарға тән. Бұл жіктеу адамды сыртқы келбетімен сәйкестендіруде ерекше мәнге ие, өйткені сәйкестендіру белгілерінің даралығы дәрежесі шешуші мәнге ие.

Табиғат бойынша адамның сыртқы келбетінің белгілері мен элементтері статикалық (анатомиялық, морфологиялық) – адам денесі құрылымының ерекшеліктері, динамикалық (функционалдық) – адам денесі қозғалысының ерекшеліктері (жүріс-тұрыс, мимика, ым-ишарат), оның дауысы мен сөйлеуі, сондай-ақ ілеспе-сыртқы келбетті безендірудің элементтері мен белгілері (косметика, әшекейлер, киім, көзілдірік және басқа заттар) ерекшеленеді [7].

Сыртқы көріністің элементтері мен белгілерінің ішінен сирек кездесетін, ерекше белгілер (белгілер) ерекшеленеді. Олар туа біткен (туу белгілері, дененің ауытқулары) немесе сатып алынған (татуировка, тыртық) болуы мүмкін. Ерекше белгілердің арасында «Қызықты» белгілер ерекшеленеді, яғни.есте сақтау оңай, жарқын, сол немесе басқа тұлғаны көрген адамға «таңқаларлық» белгілер.

Шығу тегіне байланысты өзіндік және енгізілген элементтер мен сыртқы белгілер ерекшеленеді. Өз элементтері мен олардың белгілері адамға табиғи түрде тән. Сыртқы келбеттің өзіндік элементтері мен белгілеріне мыналар жатады: адам денесінің сыртқы құрылымының анатомиялық (морфологиялық) белгілері, оның бөліктері, жамылғысы және адамды қозғалыста сипаттайтын функционалды (ымдау, жүру, қалып) [8].

Габитоскопияда көптеген элементтер келесі белгілермен сипатталады:

- пішін-белгілі геометриялық ұғымдарға (жазық, шаршы дөңес) немесе заттарға (алмұрт тәрізді)сәйкес сипатталатын жалпы көрініс, сыртқы шекаралар (контурлар, конфигурациялар);
- түсі-арнайы эталондар бойынша жалпы нысандар мен атаулардың түсімен салыстырғанда көздің, терінің, шаштың түсі;
- саны-сыртқы түрі элементтерінің саны немесе белгілі бір дәрежесі (қастар-қалың, шаш-сирек);
- сыртқы көріністің уақытша, кездейсоқ, жасанды немесе патологиялық элементін сипаттағанда (еріндегі тыртық) немесе керісінше – тұрақты элементтің болмауы;
- симметрия дәрежесі - олардың айырмашылығын көрсететін сыртқы көріністің бірдей жұптасқан элементтерінің пішіні, өлшемі және т.б. дәрежесін көрсететін белгі;
- ауырлық дәрежесі - бұл элемент идеясы тұрақты болған кезде сыртқы көріністі сипаттау үшін қолданылатын белгі.

Қазіргі уақытта ауызша портрет әдісі кеңінен қолданылады:

- тергеу іс-әрекетінде (мысалы, тергеу қарап-тексеруі барысында мәйітті сипаттау, куәландыру процесінде адамды сипаттау, кейіннен тану үшін көрсету үшін адамның сыртқы келбеті туралы айғақтар алу және т.б.);
- жедел-іздістіру қызметінде (мысалы, тергеуден жасырынған, хабар-ошарсыз кеткен адамдарды іздеу кезінде, танылмаған мәйіттерді сипаттау);
- сараптамалық қызметте (мысалы, сот-медициналық, фотопортреттік сараптамалар өндірісінде) [9].

Бас сүйегінен қайтыс болған адамның жеке басын анықтауға арналған сараптамалық зерттеу әдісі диапозитивті іздістірілген адамның фотосуретімен және бас сүйегінің фотосуретімен бірдей масштабта және бұрышта біріктіруді қамтиды.

Кейде қылмыстарды ашу және тергеу кезінде олар профессор М.М. Герасимовтың әдісі бойынша қайтыс болған адамды пластикалық қайта құруға (мүсіндік бейнеге) жүгінеді, оған сәйкес бас сүйек сүйектері морфологиясының ерекшеліктері, олардың бас сүйегінің жұмсақ тіндерімен өзара тәуелділігі ескеріледі [10. 143б.].

Қорытынды

Криминалистика - заманауи және үнемі дамып келе жатқан ғылым. Оның негізгі міндеті тергеу процесінің сапасын арттыру және қылмыстық істерді ашу мақсатында тергеу, сараптама-криминалистикалық және сот практикасының өзекті міндеттерін шешу болып табылады. Криминалистика XIX ғасырдың ортасынан бастап бүгінгі күнге дейін барлық қылмыстық көріністермен ұзақ жылдар бойы күресу процесінде жинақталған үлкен тәжірибені зерттейді және қолданады. Криминалистиканың басым бағыттарының бірі құқық қорғау органдарының қажеттіліктерін қамтамасыз ететін заманауи және тиімді криминалистикалық әдістерді, әдістер мен құралдарды әзірлеу болып табылады.

Осылайша, криминалистикалық техника криминалистика бөлімі бола отырып, зерттелетін қылмыстық оқиға туралы криминалистикалық ақпаратты анықтаудың, тіркеудің, алудың, зерттеудің, жинақтаудың және өңдеудің ғылыми-техникалық құралдарын, сондай-ақ қылмыстардың алдын алудың техникалық құралдары мен тәсілдерін әзірлеуге және қолдануға арналған теориялық ережелер мен ұсыныстардың жиынтығын ұсынады. «Криминалистикалық техника» термині қылмыстарды тиімді тергеу және алдын алу мақсатында дәлелдемелерді табу, тіркеу, алып қою және зерттеу үшін пайдаланылатын әртүрлі аспаптардың, техникалық құрылғылар мен құрылғылардың жиынтығын да білдіреді.

Техникалық құралдарды, ақпараттық технологияларды пайдалануды кеңейту, қылмыс туралы мәліметтердің материалдық көздерін тарту, тергеу әрекеттерін жүргізуді техникалық-криминалистикалық қамтамасыз етуді жетілдіру біртіндеп жүзеге асырылды. Ғылымның дамуымен және эмпирикалық тәжірибенің жинақталуымен сот техникасының мүмкіндіктері кеңейіп, дамыды, сот-медициналық зерттеулермен айналысатын мамандандырылған мекемелер құрылды, және, әрине, сот-медициналық сараптаманың нормативтік-құқықтық және әдістемелік базасы нығайтылды. Қылмыстарды ашу және тергеу процесін техникалық-криминалистикалық құралдармен қамтамасыз етудің рөлі артып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Аренова Л.К. Криминалистика: теория и практика учебно-методический комплекс для специальности: 7М04207803 - Судебно-прокурорская деятельность - 2 года обучения. - Караганды: КарГУ, 2020. - Б. ц.
2. Шаймурунова А. Исследование ДНК: основные достижения и перспективы развития криминалистики // *Zańger*. - 2019. - №5. - С.60-63.
3. Бурыка, Д.А. О психологических проблемах и особенностях предъявления трупов для опознания // *Юридическая психология*. - 2013. - № 4. - С.20-24.
4. Калинкина, Л.Д. Практика производства предъявления лица или предмета для опознания // *Современное право*. - 2015. - № 2. - С.103-106.
5. Криминалистическая психология: учеб. пособие; Карагандинский гос. ун-т. - Электрон. текстовые дан.(27,0Мб). - Караганда : Изд-во КарГУ, 2015. - 550с.
6. Растатурова Т.С. Особенности криминалистического исследования внешности человека. Молодой ученый. - 2015. - №11. - 1100с.
7. Милюков С.В. Современные возможности использования свойств человека при установлении личности в раскрытии и расследовании преступлений: монография. - М.: Юрлитинформ, 2013. - 190с.
8. Зинин А.М. Внешность в криминалистике (субъективное изображение): Учеб.пособие. - М.: Юрлитинформ, 2015. - 624с.
9. Химия металлов на службе криминалистики. Учебник. Астана. 2015. – 770 с.
10. Корма В.Д. Опасные вещества и их классификация в криминалистике // *Актуальные проблемы российского права*. - 2018. - №5. - С.143-154.

REFERENCES:

1. Arenova L.K. Kriminalistika: teoria i praktika uchebno-metodicheski kompleks dlä spesiálnosti: 7M04207803 - Sudebno-prokurorskaia deiatelnöst - 2 goda obuchenia. - Karagandy: KarGU, 2020. - B. s.
2. Şaimurunova A. İssledovanie DNK: osnovnye dostijenja i perspektivy razvitia kriminalistiki // *Zańger*. - 2019. - №5. - S.60-63.
3. Buryka, D.A. O psihologicheskikh problemah i osobnostäh predävlenia trupov dlä opoznania // *İuridicheskaja psihologia*. - 2013. - № 4. - S.20-24.
4. Kalinkina, L.D. Praktika proizvodstva predävlenia lisa ili predmeta dlä opoznania // *Sovremennoe pravo*. - 2015. - № 2. - S.103-106.

5. Kriminalisticheskaia psihologia: ucheb. posobie; Karagandinski gos. un-t. - Elektron. tekstovye dan.(27,0Mb). - Karaganda : İzd-vo KarGU, 2015. - 550s.
6. Rastaturova T.S. Osobnosti kriminalisticheskogo issledovania vneşnosti cheloveka. Molodoi uchenyi. - 2015. - №11. - 1100s.
7. Milükov S.V. Sovremennye vozmožnosti ispolzovaniia svoistv cheloveka pri ustanovlenii lichnosti v raskrytii i rassledovanii prestupleni: monografia. - M.: İurlitinform, 2013. - 190s.
8. Zinin A.M. Vneşnost v kriminalistike (subektivnoe izobrajenie): Ucheb.posobie. - M.: İurlitinform, 2015. - 624s.
9. Himia metalov na slujbe kriminalistiki. Uchebnik. Astana. 2015. – 770 s.
10. Korma V.D. Opasnye veşestva i ih klasifikasia v kriminalistike // Aktuälnye problemy rosiskogo prava. - 2018. - №5. - S.143-154.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ ЛИЧНОСТИ ЧЕЛОВЕКА ПО ПРИЗНАКАМ ВНЕШНОСТИ (КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ГАБИТОСКОПИЯ)

Абайқызы М.

Университет «Туран», Республика Казахстан, г. Алматы

**e-mail: m.abaiquzy@turan-edu.kz*

С криминалистической точки зрения внешний вид представляет собой сложные или общие физические элементы, которые позволяют сформировать представление о человеке в целом (они включают определение пола, возраста, антропологического типа и типа тела). Сущность этих элементов внешности человека огромна: находясь в прочном взаимодействии, они отражают внешний вид в целом, определенную систему элементов, пытаются сформировать мнение о входящих в него элементах. Например, сложный элемент антропологический тип-это система элементов, присущих определенным представителям группы населения, Объединенных наличием сочетания этих элементов, присущих только этой группе. Поэтому, называя такой сложный элемент, как антропологический тип, мы представляем всю систему элементов, из которых он состоит. Напротив, зная один элемент этой системы, можно представить себе все остальное.

Ключевые слова: Судебная медицина, анатомия, физиология, антропология, фотобот.

FORENSIC IDENTIFICATION OF PEOPLE'S IDENTITY ON ENTRY (FORENSIC GABITOSCOPY)

Abaikyzy M.

Turan University, Republic of Kazakhstan, Almaty

**e-mail: m.abaiquzy@turan-edu.kz*

From a forensic point of view, appearance is a complex or general physical elements that allow you to form an idea of a person as a whole (they include the definition of gender, age, anthropological type and body type). The essence of these elements of a person's appearance is huge: being in a strong interaction, they reflect the appearance as a whole, a certain system of elements, they try to form an opinion about the elements included in it. For example, a complex element of the anthropological type is a system of elements inherent in certain representatives of a population group, United by the presence of a combination of these elements inherent only in this group. Therefore, naming such a complex element as an anthropological type, we represent the entire system of elements that it consists of. On the contrary, knowing one element of this system, you can imagine everything else.

Keywords: Forensic medicine, anatomy, physiology, anthropology, photobot.

ШАРУА (ФЕРМЕР) ҚОЖАЛЫҚТАРЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КООПЕРАЦИЯСЫН ДАМУДАҒЫ ӘСЕРІ

Абдыкалиева Ж.Ш.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.
*e-mail: zabdykalieva@mail.ru

Мақсаты – шетелдік ғалымдардың ғылыми тәжірибелік зерттеулері, ауылшаруашылық өндірісін шаруа (фермер) қожалықтарының жүргізуі, сирек жағдайларды қоспағанда, экономикалық қызметтің жоғары тиімділігін қамтамасыз етпейді деген қорытындыға келеді. Осыған орай шаруа (фермер) қожалықтарын біріктіріп, шоғырландыру нысаны өзекті болып табылады және оған қатысатын шаруа (фермер) қожалықтарының әлеуетін барынша тиімді іске асырып, пайдалануға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Қазіргі заманғы шаруа(фермер) қожалықтарының негізгі проблемалары зерттелді: материалдық-техникалық жабдықталуының төмендігі және салыстырмалы түрде шағын жер учаскелері, инвестициялар мен қарыз қаражаттарын тартудағы қиындықтар, білікті қолдаудың болмауы (экономикалық, құқықтық, психологиялық және т. б.).

Нәтижелер. Қазіргі жағдайда ауылшаруашылық өндірістік кооперативтерінің көпшілігі қалыптасу сатысында, соған сәйкес келесі проблемаларды атауға болады: артықшылықтарды қалыптастырудағы бәсекелестік және туындаған қиындықтар, жаңа ортаға бейімделу мәселелері, қолайлы стратегиялар мен модельдерді таңдаудағы қиындықтар. Шаруа (фермер) қожалықтарының өзекті мәселесі – кеңейтілген ұдайы өндіріс, одан әрі қарқындату және инновациялық даму жолына көшу үшін меншікті капитал салымдарының шектелуі.

Талқылау. Бастапқыда анықталған мәселелерді жоюға немесе оңтайландыруға ықпал ететін тұтыну кооперациясы шеңберінде шаруа (фермер) қожалықтарының бірлескен өзара іс-қимылының оң жақтарының, яғни синергетикалық әсері ерекшеленеді. Қорытынды. Автор атқарылған жұмыстың түйіндемесін береді, нәтижелі көрсеткіштерді арттыруға, жұмыссыздық деңгейін төмендетуге және жалпы ауыл халқының өмір сүру сапасын арттыруға мүмкіндік беретін шаруа (фермер) қожалықтары кооперациясын дамытудың жалпы бағыттарын ұсынады.

Кілт сөздер: шаруа (фермер) қожалығы, тұтыну кооперациясы, ауыл шаруашылығы өнімін өндіру, азық-түлік қауіпсіздігі, синергетикалық әсер, өнімді өткізу, ауыл халқы, экономикалық санкциялар.

Кіріспе

Бүгінгі таңда біздің еліміздегі шаруа (фермер) қожалықтарының дамуы жаңа дәуірді бастан кешуде. Ауыл шаруашылығы қызметін жүргізу, экономикалық санкциялар жағдайында өнімді өндіру және өткізу отандық ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер үшін, оның ішінде шаруа (фермер) қожалықтары үшін де жаңа перспективалар ашады. Алайда, ашқан перспективаларға қарамастан, шаруа (фермер) қожалықтарының ауылшаруашылық өнімдерін өндіру тиімділігін төмендететін көптеген мәселелер бар. Материалдық-техникалық қамтамасыздандырудың әлсіздігі, тұрақты өткізу нарықтарының болмауы, қымбат ресурстар және тағы басқалар сияқты жылдар бойы жинақталған мәселелер соңғы жылдары ашылған перспективаларды толық пайдалануға мүмкіндік бермейді. Әлемдік тәжірибе, сондай-ақ дамыған отандық өңірлердің тәжірибесі нарықтық жағдайларда табысты жұмыс істеу үшін шаруа (фермер) қожалықтарының кооперациясын жандандыру мен белсенді пайдаланудың қажеттілігін ғана емес, экономикалық белсенділігін де көрсетеді.

Көптеген экономистердің пікірінше, қазіргі жағдайда кооперативтер ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілердің өмір сүруіне ғана емес, сонымен бірге ауыл шаруашылығының және тұтастай алғанда ел экономикасының тұрақты дамуының негізгі бағыты бола алады. Ауыл шаруашылығы кооперациясы, шағын шаруашылық субъектілерінің, ауылдық аумақтардың тұрақты дамуын қамтамасыз етіп, ауылдық өмір салтын қолдау, әлеуметтік-экономикалық саланы нығайту мәселелерінде ауылдар, демографиялық мәселелерді шешу, мемлекеттің азық-түлік тәуелсіздігін қамтамасыз етуде маңызды [1].

Сонымен бірге, өндірістік, тұтыну кооперациясының өзі де, жеке шаруа (фермер) қожалықтары да шағын тауар өндірушілердің (фермерлердің) күш-жігерін тең құқықтармен біріктіру арқылы қол жеткізілетін нәтиже бере алмайтындығына ерекше назар аударған жөн. Мұндай өзара іс – қимылдың синергетикалық әсері бір жағынан ауылшаруашылық өнімдерін өндіру мен сатудың тиімділігін бірнеше есе арттыруға және белгілі бір аймақтың халқын сапалы, қолайлы бағамен және қол жетімді ауылшаруашылық өнімдерімен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Екінші жағынан, бұл импортты алмастыру факторларын ескере отырып, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету тұрғысынан өте маңызды.

Материалдар мен әдістер

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешені бүгінгі күні үлкен аумақтарды, көптеген ұйымдық-құқықтық нысандарды, аймақтар бойынша өндірістік процестерді ұйымдастырудың ерекшелігін қамтитын қуатты көп деңгейлі және көп салалы жүйені ұсынады. Тиісінше, отандық агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеу, қолдау және басқару жүйесі өте жан-жақты және сыйымды. Осыған қарамастан, соңғы жылдары ауылшаруашылық өндірісінің барлық дерлік салалары меншік пен басқарудың әртүрлі нысандарымен бірге мемлекеттік аппараттың назарына ілікті. Және шаруалар болғанына қарамастан шаруа (фермер) қожалықтарында да ерекшелік болған жоқ, оларға назар аудару жеткіліксіз болып қала береді. Тәжірибе көрсеткендей, біздің елімізде шаруа қожалықтарының жұмыс істеу тиімділігін арттыру тәсілдерінде жүйелілік жоқ, дегенмен әлемдік тәжірибе дәл осы басқару нысаны отандық агроөнеркәсіптік кешенді тізеден көтеру үшін маңызды күш бола алатындығын растайды.

Алайда, оң өзгерістерге қарамастан, шаруашылықтың барлық түрлеріне тән проблемалармен қатар, шаруа (фермер) қожалықтары үшін арнайы өзгерістер де қосылады. Қазақстанның аграрлық секторын трансформациялау жағдайындағы маңызды міндет, ауыл шаруашылығы өндірушілерін сыртқы ортаға бейімдеу болып табылады. Кәсіпорындардың шағын нысандарының көптеген артықшылықтары бар: сыртқы ортаның өзгеруіне неғұрлым жедел, оперативті жауап беру, әлеуметтік бағдарлау, инвестициялардың жылдам қайтарымы, тұтынушыға жақындық, бұл көлік шығындарын азайтуға мүмкіндік береді [2].

Сонымен қатар, артықшылықтармен қатар шаруа (фермер) қожалықтарының дамуын тежейтін бірқатар проблемалар бар екенін атап өткен жөн. Ең кең тарағандарының арасында мыналарды атап өтуге болады: машина-трактор орталығын пайдалану тиімділігін төмендететін жер учаскелерінің салыстырмалы түрде аз ауданы, жалпы мақсаттағы өндірістік инфрақұрылымның болмауы, өнімді сату кезінде делдалдардың көп болуы, бұл өнімді сату кезінде тауар өндірушінің пайда үлесін азайтады, АӨК-де консультациялық қызмет көрсетудің реттелген жүйесінің болмауы [10]. Сонымен қатар, материалдық-техникалық қамтамасыз етудің төмен деңгейі, техниканың жоғары тозуы және қол еңбегінің жеткілікті жоғары үлесі тосқауыл болып қала береді.

Алматы облысы, Қазақстанның оңтүстік өңірлеріне тән ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің кооперациясы айтарлықтай дамыған өңірлердің бірі болып табылады.

Статистикалық есептілік деректеріне сәйкес Алматы облысында жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылығы кооперативтерінің саны 01.01.2022 жылға 269 құрады, оның ішінде өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру саласында – 27, оның ішінде маусымдық дақылдарды өсіру бойынша – 21, көп жылдық дақылдарды – 6, ал мал шаруашылығы өнімдерін өндіру саласында – 68, қалған 174 – ауыл шаруашылығы өнімдерін сақтау, бастапқы өңдеу, өткізу, сондай-ақ ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілерге қызмет көрсету салаларында болды (Кесте 1) [3].

Кесте 1 – Алматы облысында 2019-2021 жылдары жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылығы кооперативтерінің саны

Аудан	Жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылығы кооперативтерінің саны, бірлік		
	2019	2020	2021
Алматы обл.	238	245	269
Талдықорған қ.	11	9	10
Қапшағай қ.	9	11	11
Текелі қ.	2	2	2
Ақсу ауданы	17	13	15
Алакөл ауданы	9	13	15
Балқаш ауданы	8	9	13
Еңбекшіқазақ ауд.	42	45	47
Жамбыл ауданы	9	8	11
Кербұлақ ауд.	11	13	15
Көксу ауданы	11	14	15
Қаратал ауданы	11	13	14
Қарасай ауданы	8	7	8
Панфилов ауд.	7	14	18
Райымбек ауд.	14	12	13
Сарқан ауданы	10	10	13
Талғар ауданы	11	14	10
Ескелді ауданы	16	23	23
Ұйғыр ауданы	27	6	3
Іле ауданы	5	1	1
Кеген ауданы	-	8	12

Ескертпе: автор 3-дереккөз негізінде құрастырған

Алматы облысындағы жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылығы кооперативтерінің ең көп саны Еңбекшіқазақ ауданында – 47 бірлік немесе облыс кооперативтерінің жалпы санының 17,4%, Ескелді ауданында – 23 бірлік немесе 8,5%, Панфилов ауданында – 18 бірлік немесе 6,7% шоғырланған. Тиісінше бұл аудандарда олардың санының тұрақты өсуі байқалады: Еңбекшіқазақ ауданында – 2019 жылғы 42-ден 2021 жылы 47-ге дейін, Ескелді ауданында – 16-ден 23-ке дейін, Кербұлақ ауданында – 11-тен 15-ке дейін, Панфилов ауданында – 7-ден 18-ге дейін, Жамбыл ауданында – 9-ден 11-ге дейін, Алакөл ауданында – 9-ден 15-ге дейінгі көрсеткіштерді көрсетеді [4].

Алматы облысында жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылығы кооперативтерінің саны көрсеткендей осы саланың дамуындағы оң өзгерістерді көрсетеді.

Алайда, ауыл шаруашылығы кооперативтерін шоғырландырудағы өзгерістерге қарамастан, жалпы өнім өндіру құрылымындағы шаруа (фермер) қожалықтарының үлесі айтарлықтай төмен болып қала беретінін атап өткен жөн. Бұл көбінесе облыстағы шаруа қожалықтарының төмен әлеуетімен анықталады. Шаруа (фермер) қожалықтарының дамуына мүмкіндік бермейтін мәселелердің бірі, өз өнімдерін сақтау, орау және жеткізу мүмкіндігінің болмауына байланысты фермерлердің сауда желілерін толтыруға қатысуының тұрақты мүмкіндігінің болмауы [5].

Осыған байланысты өңірде тұтыну кооперациясын дамытуға және оған фермерлік шаруашылықтарды тартуға бағытталған шаралардың кешенді жүйесі жұмыс істейді.

Қазіргі жағдайда бұл процестердің жандануы экономиканың аграрлық секторын одан әрі дамытумен және жетілдірумен - оның сипаты бойынша өнеркәсіптік индустрия салаларына мамандану және шоғырлану деңгейіне жақын кезеңге өтуімен байланысты.

Шет елдерде, сондай-ақ Қазақстанда кооперацияны дамыту тәжірибесі оның құрамында әртүрлі буындарды біріктіретін интеграцияланған құрылымдар (ауылшаруашылық өнімдерін өндіруден бастап оны түпкілікті тұтынушыларға сатуға дейін) неғұрлым тиімді және нарықтық экономика жағдайларына бейімделген және ұйымдық-құқықтық нысандардың, қызмет түрлеріне қатысушылардың құрамының айтарлықтай әртүрлілігімен сипатталатындығын көрсетеді [6].

Нәтижелер мен талқылаулар

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, айтылған проблемаларды шешуге шаруа (фермер) қожалықтарының тұтыну кооперациясын құру ықпал етеді. Ауыл шаруашылығы кооперациясын дамыту халықты әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарларымен қамтамасыз етудің қойылған міндеттерін шешуге, 2021-2025 жылдарға арналған ҚР АӨК дамыту жөніндегі ұлттық жобасы басталғаннан кейін көзделген оң өзгерістерге қарамастан, отандық тәжірибеде тұтыну кооперациясының өзі әлсіз қолданыста, мұнда басым бағыттардың бірі тұтыну кооперациясын дамытып, жетілдіру болып табылады. Ауылшаруашылық өндірістік кооперативтерінің көпшілігі қалыптасу сатысында, сәйкесінше, олар үшін келесі проблемалар бар: артықшылықтарды қалыптастырудағы бәсекелестік және нарықтық үрдістегі туындаған қиындықтар, жаңа ортаға бейімделу проблемалары, қолайлы стратегиялар мен модельдерді таңдаудағы қиындықтар [7].

Сонымен қатар, кооперативті ұйымдар көптеген жалпы жағдайлар мен талаптардың қысымына ұшырайды, соның ішінде био және ақпараттық технологияларды дамыту, өндірістік және маркетингтік тізбектің басқа сегменттеріндегі шоғырлану және интеграция, тұтынушылардың қалауын саралау және өзгерту, түпкілікті өнімді (азық-түлікті) сатушылар тарапынан талаптардың өсуі, қоршаған ортаны қорғауға қойылатын талаптардың қатаңдауы, тұтынушылардың қалауының пайда болуы, жаңа қоғамдық басымдықтар және т.б.

Сонымен қатар, әдетте, ірі ауылшаруашылық кәсіпорындары кооперативтік байланыстарды дамытуға мүдделі емес, олар өз мәселелерін өз бетінше шешуді жөн көреді, ал көптеген шаруа қожалықтары ұсақ тауарлар өндірісін жүргізеді және кооперативтік құрылымдарды ұйымдастыруға әлі дайын емес. Кеңейтілген ұдайы өндірісті одан әрі интенсификациялау және инновациялық даму жолына көшу үшін меншікті капитал салымдарының шектелуі [8]. Сонымен қатар, кооперативтік қызметті жандандырмай, фермерлерге заманауи ресурстарды үнемдейтін технологияларды игеру, тиімді басқару қиынға соғатынын есте ұстаған жөн. Кооперативті қызметті ұйымдастырудың қажеттілігін анықтайтын маңызды фактор жеке шаруа (фермер) қожалықтарының өнімді сатуы болып табылады. Жеке шаруа (фермер) қожалықтары өзінің аз өндірісімен тек сауда желілеріне ғана емес, сонымен қатар шағын дүкендерге де бара алмайды.

Кооперативтік қатынастарды қалыптастыру және олардың нарықтық экономиканың қалыптасуы жағдайында тиімді жұмыс істеуі мынадай негізгі принциптерге негізделеді: материалдық-техникалық құралдармен, бастапқы және айналым капиталдарымен шаруашылықтың шағын нысандарын қамтамасыз ету, ауыл шаруашылығы өнімін өз бетінше өндеуді ұйымдастыру және оны сауда желісіне өткізу.

Бүгінгі таңда біздің еліміздегі шаруа (фермер) қожалықтарының дамуын басқарудың қолданылатын тәсілдері кешенді және іс-әрекетті оңтайландырумен ерекшеленбейді. Тәжірибе көрсеткендей, ауылшаруашылық қызметін шаруа (фермер) қожалықтары арқылы жүргізу көптеген жағдайларда көптеген объективті себептерге байланысты тиімсіз [9].

Шаруа (фермер) қожалықтары ресурстық базаны, күш-жігер мен идеяларды біріктірудің синергетикалық әсері кооперацияға қатысушыларға аймақтың азық-түлік нарығында нақты және сонымен бірге тұрақты жұмыс істеуге және басқа да ауылшаруашылық тауар өндірушілерімен бәсекелесуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, тұтыну кооперациясы аясындағы өзара іс-қимыл озық технологияларды пайдалануды, қосымша инвестициялар тартуды, оның ішінде гранттық қолдау шеңберінде неғұрлым нақты етеді.

Қорытынды

Бүгінгі таңда шаруа (фермер) қожалықтарының жұмыс істеуі мен дамуының тиімділігі көбінесе кооперативтік өзара іс-қимылды қолдану мен дамытуға байланысты. Қазіргі уақытта отандық тәжірибеде тұтыну кооперациясын дамытудағы оң үрдістер кооператив секторын құру процесінің жанданғанын растайды. Өзара қарым-қатынастарды құрудың кооперативтік қағидаттарын қолдану және сонымен бірге мемлекет тарапынан тиісті қолдау ауыл шаруашылығы өнімін өндірудің тиімділігін едәуір арттыруға, сонымен бірге бірқатар әлеуметтік мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Өйткені, ең алдымен, жұмыспен қамту және ауыл тұрғындарының өнім өндіру процесіне тартылу деңгейі артып келеді, нәтижесінде жалпы өмір сүру деңгейі артады.

Ауыл шаруашылығы кооперациясын дамыту халықты әлеуметтік маңызы бар азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз үшін алдыға қойылған міндеттерін шешу үшін, 2021-2025 жылдарға арналған ҚР АӨК дамыту жөніндегі ұлттық жобада көрсетілген ауыл тұрғындарының табысын тұрақты арттыруға ықпал ететін болады. Осы тұрғыда ҚР АӨК-дегі қолданыстағы ауыл шаруашылығы кооперативтерін жетілдіру бағыттарымен (сүт, ет өндіру және қайта өңдеу, жеміс-көкөніс өнімдерін сақтау, мұздату, өндірістің негізгі қорларымен) қамтамасыз ету қажет [10]. Бұл ауыл шаруашылығы шаруа (фермер) қожалықтарының өнімдерін дайындау, сақтау, қайта өңдеу және өткізу салаларын дамыту мәселелерін, тиісінше, өңдеуші кәсіпорындардың өндірістік қуаттарының жүктемесі, өнімді «Өрістен сөреге дейін» тиімді жылжыту болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Өксікбаев М. Ауыл шаруашылығы кооперативтері дамуы: әлемдік тәжірибе [Электрондық ресурс] / М.Өксікбаев. — Қолжетімділік тәртібі: <http://farmers.kz/kz/news/cooperation/auyl-sharuashylygy-kooperativteri-damuy-elementik-tezhiribe>.
2. Тұтыну кооперативі туралы. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 8 мамырдағы № 197 Заңы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000197>
3. О деятельности сельскохозяйственных кооперативов в Республике Казахстан за 2017-2021гг. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/5> (дата обращения от 18.01.2022).
4. О деятельности сельскохозяйственных кооперативов в Алматинской области за 2017-2021гг., Департамент статистики Алматинской области [Электронный ресурс] - Режим доступа: https://stat.gov.kz/region/250502/statistical_information/industry/1914 (дата обращения от 18.01.2022).
5. Акимбекова Г.У., Баймуханов А.Б., Каскабаев У.Р. Объединение фермеров в сельхозкооперативы с целью эффективного использования земельных, водных и других ресурсов села // Проблемы агрорынка №4 октябрь-декабрь 2021г. С.-187-188.
6. Monitoring development of agricultural cooperatives in Kazakhstan. <http://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/Kazakhstan-Monitoring-Agricultural-Cooperatives-2019-RUS.pdf>.
7. Омаров М. М. Смекалов П. В. Теоретические основы крестьянских (фермерских) хозяйств и их кооперация // Известия Санкт-Петербургского государственного аграрного университета. 2015. № 38.-217с.
8. Палкин И.В., Афанасьева М.С., Левина Н.Д. Факторы развития сельскохозяйственных потребительских кооперативов // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2016. № 12.-28с.
9. Ермоленко О. Д. Малое и среднее предпринимательство в сельском хозяйстве: мировой опыт и перспективы в России // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2016. № 12. С. 55–56.
10. ҚР АӨК дамыту жөніндегі 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жоба [Электрондық ресурс].- 2021.- http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35411581 (жүгінген күні 18.01.2022).

REFERENCES:

1. Öksikbaev M. Auyıl şaruashylyǵy kooperativteri damuy: älemdik täjiribe [Elektronдық resurs]/M.Öksikbaev.— Qol jetimdilik tärтіbі: <http://farmers.kz/kz/news/cooperation/auyl-sharuashylygy-kooperativteri-damuy-elemdik-tezhiribe>.
2. Tütynu kooperativі turaly. Qazaqstan Respublikasynyñ 2001 jylǵy 8 мамыrdaǵy № 197 Zańy [Elektronдық resurs]. — Qoljetimdilik tärтіbі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000197_.
3. O deiatelnosti sel'skohozäistven-nyh kooperativov v Respublike Kazahstan za 2017-2021gg. Büro nasionälnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniu i reformam Respubliki Kazahstan. [Elektronnyy resurs] - Rejim dostupa: <https://stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/5> (data obra-şenia ot 18.01.2022).
4. O deiatelnosti sel'skohozäistven-nyh kooperativov v Almatinskoi oblasti za 2017-2021gg., Departament statistiki Almatinskoi oblasti [Elektronnyy resurs] - Re-jim dostupa: https://stat.gov.kz/region/250502/statistical_information/industry/1914 (data ob-raşenia ot 18.01.2022).
5. Akimbekova G.U., Baimuhanov A.B., Kaskabaev U.R. Obedinenie fermerov v sel'hozkooperativy s selü effektivnogo ispolzovaniya zemelnyh, vodnyh i drugih resursov sela // Problemy agrorynka №4 öktäbr-dekäbr 2021g. S.-187-188.
6. Monitoring development of agricultural cooperatives in Kazakhstan. <http://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/Kazakhstan-Monitoring-Agricultural-Cooperatives-2019-RUS.pdf>.
7. Omarov M. M. Smekalov P. V. Teoretiche-skie osnovy krestänskikh (fermerskikh) hozäistv i ih kooperasiya // İzvestia Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta. 2015. № 38.-217s.
8. Palkin İ. V., Afanaseva M. S., Levi- na N. D. Faktory razvitiya sel'skohozäistvennyh potrebitelskikh kooperativov // Ekonomika sel'skohozäistvennyh i pererabatyvaiuşih predpriati. 2016. № 12.-28s.
9. Ermolenko O. D. Maloe i srednee pred-prinimatelstvo v sel'skom hozäistve: mirovoi opyt i perspektivy v Rosii // Ekonomika sel'sko-hozäistvennyh i pererabatyvaiuşih predpriati. 2016. № 12. S. 55–56.
10. QR AÖK damytu jönindegi 2021-2025 jyldarǵa amalǵan ülttyq joba [Elektron-dyq resurs].- 2021.- http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35411581 (jügingen küni 18.01.2022).

КООПЕРАЦИЯ КРЕСТЬЯНСКИХ (ФЕРМЕРСКИХ) ХОЗЯЙСТВ КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Абдыкалиева Ж.Ш.

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдықорган
e-mail: zabdykalieva@mail.ru

Цель – научно - практические исследования зарубежных ученых, которые приходят к выводу, что ведение сельскохозяйственного производства крестьянскими (фермерскими) хозяйствами, за редкими исключениями, не обеспечивает высокой эффективности хозяйственной деятельности. В этой связи актуальной является форма объединения и консолидации крестьянских (фермерских) хозяйств, которая позволит максимально эффективно реализовать и использовать потенциал участвующих в ней крестьянских (фермерских) хозяйств.

Материалы и методы. Исследованы основные проблемы современных крестьянских (фермерских) хозяйств: низкая материально-техническая оснащённость и сравнительно небольшие земельные участки, трудности в привлечении инвестиций и заёмных средств, отсутствие квалифицированной поддержки (экономической, правовой, психологической и др.).

Результаты. В современных условиях большинство сельскохозяйственных производственных кооперативов находится на стадии формирования, в соответствии с которой можно назвать следующие проблемы: конкуренция и возникающие трудности в формировании преимуществ, проблемы адаптации к новой среде, трудности в выборе подходящих стратегий и моделей. Актуальной проблемой крестьянских (фермерских) хозяйств является ограничение вложений собственного капитала для расширения воспроизводства, дальнейшей интенсификации и перехода на путь инновационного развития.

Обсуждение. Выделяются положительные стороны совместного взаимодействия крестьянских (фермерских) хозяйств в рамках потребительской кооперации, т. е. синергетический эффект, способствующий устранению или оптимизации первоначально выявленных проблем.

Заключение. Автор даёт резюме проделанной работы, предлагает общие направления развития кооперации крестьянских (фермерских) хозяйств, позволяющие повысить результативные показатели, снизить уровень безработицы и повысить качество жизни сельского населения в целом.

Ключевые слова: крестьянское (фермерское) хозяйство, потребительская кооперация, производство сельскохозяйственной продукции, продовольственная безопасность, синергетический эффект, сбыт продукции, сельское население, экономические санкции.

COOPERATION OF PEASANT (FARMER) FARMS AS A FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE

Abdykaliyeva Zh.Sh.

Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan
*e-mail: zabdykalieva@mail.ru

The purpose is scientific and practical research of foreign scientists who come to the conclusion that agricultural production by peasant (farmer) farms, with rare exceptions, does not provide high efficiency of economic activity. In this regard, the form of unification and consolidation of peasant (farmer) farms is relevant, which will allow the most effective realization and use of the potential of the peasant (farmer) farms participating in it.

Materials and methods. The main problems of modern peasant (farmer) farms are investigated: low material and technical equipment and relatively small land plots, difficulties in attracting investments and borrowed funds, lack of qualified support (economic, legal, psychological, etc.).

Results. In modern conditions, most agricultural production cooperatives are at the stage of formation, according to which the following problems can be named: competition and emerging difficulties in forming advantages, problems of adaptation to a new environment, difficulties in choosing suitable strategies and models. An urgent problem of peasant (farmer) farms is the restriction of investments of own capital to expand reproduction, further intensification and transition to the path of innovative development.

Discussion. The positive aspects of the joint interaction of peasant (farmer) farms within the framework of consumer cooperation are highlighted, i.e. a synergetic effect that contributes to the elimination or optimization of the initially identified problems.

Conclusion. The author gives a summary of the work done, suggests general directions for the development of cooperation of peasant (farmer) farms, allowing to improve performance indicators, reduce unemployment and improve the quality of life of the rural population as a whole.

Keywords: peasant (farmer) economy, consumer cooperation, agricultural production, food security, synergetic effect, product sales, rural population, economic sanctions.

САЛАЛЫҚ ЖУРНАЛИСТИКАНЫҢ ДАМУЫ ЖАҢА ТЫНЫС БЕРЕДІАлбатыр И.^{1,*} , Айтбаева Б.² , Салих А.А.³ ¹ *І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.*² *І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.*³ *І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.***e-mail: azamat_520@mail.ru*

Бүгінде бізге салалық журналистиканың жетіспейтіні анық. Әрбір журналист бір-бір саланың шеберханасында шыңдалтын болса, отандық БАҚ-тың беделі күннен-күнге аспандай түсетіні мұндағы әңгіме. Біздің бүгінгі жазып отырған ғылыми мақаламызға Қазақстан Республикасы Алматы облысы Талдықорған қаласында жарық көрген республикалық «Кәсіпкер. Деловой мир» журналының тарихы мен тағылымы арқау еттік. Аталмыш басылым салалық журналистиканың дамуына әсер етіп, аз уақыт ішінде өз оқырманын тауып, ерекше беделге ие болды. Сонымен қатар ол өз кәсібін енді бастаған жандарға айқын бағыт, бағдар бере білді десек қателеспейміз. Аталған журналдың осы құндылығын оның шығарушы директоры Гүлжиян Сүлейменованың еңбегімен байланыстырдық. Бұны БАҚ жанашырына деген құрметіміз деп білеміз. Мерзімді баспасөз кеңістігінде жарқ етіп, жаңаша серпін тудырған басылым жайында сараптадық.

Кілт сөздер: *журналистика, БАҚ, адалдық, кәсіпкер, газет, журнал, деловой мир, қайраткер, еңбек, тәжірибе.*

Кіріспе

XIX ғасырдың өзінде француз жазушысы Оноре де Бальзактың «төртінші билік» ретінде қарастырып, даналық баламасын берген бұқаралық ақпарат құралдарының құдыретін ешкім ештеңемен ауыстыра алмайды. Өзгесінен бөлек өз дәуірінің оғланы, есімі елге белгілі қолбасшы Наполеон да: «Жауға қарсы жүздеген мың қол әскерден, төрт газеттің ойсырата соққы беру мүмкіндігі зор», -деп ақпарат қаруының қарымын безбендеуі тектен емес. Біздің ғасыр – жаһандану мен ақпарат соғысының алтын дәуірі. Қару мен қалам алмасқан заманда мемлекет пен ұлттық қауіпсіздікті басты орынға қойған президентіміз Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев баспасөз еркіндігіне, сөз бостандығына ден қойды. Халық пен билік арасын жалғайтын азаматтық қоғамның мызғымас алтын көпірі салынды. Мемлекеттік саясатты насихаттап, қоғамдық пікір туғызатын, жұрттың жанайғайын жеткізіп, әлеумет ахуалының алғы шебінде жүретін айрықша кәсіп журналистиканың беделі мен біліктілігі тәуелсіздіктің жетістігі.

Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің 2022 жылғы маусымдағы мәліметі бойынша Қазақстанда 5189 БАҚ тіркелген. Нақтырақ айтсақ, 191 телеарна, 84 радио, 279 шетелдік БАҚ елімізде қазақстандықтар үшін еңбек етеді. Бұдан бөлек қазіргі жаһандық кезеңнің жетістігі саналатын 968 интернет БАҚ жұмыс істейді. Оның 543-і ақпарат агенттігінің еншісінде болса қалғаны желілік басылымдар. Ал 3676 мерзімді басылымдардың 2180-і газет болса, қалғанын елімізде шығатын журналдарың үлесі [1]. Мінеки солардың бірі және бірегейі болған республикалық «Кәсіпкер» журналы өз миссиясын толығымен атқара білген басылым. Алматы облысына қарасты Талдықорған қаласында 2016 жылдың наурыз айынан бастап қазақ және орыс тілдерінде шыққан журнал айына бір рет жарық көрді. Әу бастан өз бағытын айқындап, алға үдіре тартқан басылым өз қызметін тек бір салаға ғана арнап, аты айтып тұрғандай барша қазақстандықтарды кәсіп иесі болуға үндеді. Осы бағытта Белді кәсіпкерлермен сұхбат жүргізіп, олардың бизнес әлеміндегі тәжірибелерімен бөлісті, жетістіктерінің тетігін сараптады. Бір жағынан салалық журналистиканың дамуына үлес қосса, екіншіден кәсібін енді бастаған жандарға бағыт-бағдар нұсқай алды. Демек, бұл да аталған ақпарат көзінің өміршең болуына дәйек

болғаны анық. Осындайда салалық журналистиканың бүгінгі жай-күйі туралы өзіндік пікір айтқан республикалық қоғамдық-саяси тәуелсіз апталық «Халық» газетінің бас редакторы Нұржан Әбжанұлының сөзі мақаламызға тұздық болғандай.

– Неміс романшысы Томас Маннның «Театр халықты ұлтқа айналдырады» деген сөзі бар. Мұны журналистикаға қатысты да осылай айтуға болады. Ол үшін журналистикада еркіндік керек. БАҚ-тың еркіндігі болмаса, қоғамды өзгертпек түгілі қара басын алып жүруі қиын болуы мүмкін екенін аға буын жазушы-журналистер жиі айтып келеді. Президенттің өзі де демократияны дамытуға баса мән беріп жатыр. Қоғамның маңызды бөлігі ретінде бұқаралық ақпарат құралдарында да демократия, еркіндік болса, қолына қалам ұстаған әрбір журналистің өзіндік ой-пікірі, сараптамалық сүрлеуі, қоғамдық көзқарасы, түптеп келгенде, салалық салмағы сезілер еді [2].

Материалдар мен тәсілдер

Бұл зерттеу жұмысы белгілі тұлғалар яғни Наурыз Қылышбаев, Гүлжиян Сүлейменова, Жанкүміс Жәмеңке, Нұржан Әбжанұлының қаламгерлік еңбектеріне сүйене отырып, «Кәсіпкер. Деловой мир» журналы, «Сәуле-ғұмыр» кітабындағы ерекше ізденіспен жазылған туындылар негізінде жазылды. Ондағы сөздік қор, журналистердің ізденісі, жазу тәсілі, салмақты ой, тартымды сөз саптаулары дейек болды. Бұндағы мақсатымыз аға буын журналистердің және олардың тәжірибелерін алға тарта отырып салалық журналистиканың дамуына үлес қосу, жастардың ынтасын арттыру және соған бағдар көрсету болып табылады.

Қазіргі кезде Қазақстандағы салалық журналистиканың деңгейі шетелге қарағанда әлде қайда әлсіз деген жаңсақ пікір бар. Бұл көз майы мен жүрек қанын бір салаға арнап, белгілі тақырып аясында қалам тербеп жүрген журналистерінің еңбегін жоққа шағарумен пара-пар. Сондықтан да бір салаға бейімделіп, сол тақырыпта мақала жариялаудан танбаған «Кәсіпкер» журналы жоғарыда айтылған қате тұжырымның тамырына балта шабады. Аталған республикалық басылым Ұлы дала ақпарат айдынына батылдықыпен қосылып, қысқа уақытта өзіндік бет-беделін қалыптастырған журнал. Оқырман қауымға Бауыржан Оспанов, Жақсылық Үшкөмпіров, Күләш Айтжанова, Закиржан Кузиев, Сыдық Дәулетов, Ләззат Ботабекова, Елжан Әбдірахманов, Арыс Адасбекұлы, Досан Кәрімов, ермек Бабақұмарқызы, Құрмет Әубәкіров, Айдын Жүнісов, Меруерт Молдашева сияқты арманы биік, мақсаты айқын жандардың еңбегін көрсетіп, отанымыздың іргесін бекемдеуге үлес қосқан кәсіпкерлерді жария ете білді. Ұрпақ сабақтастығын жырлады. Елбасы саясаты мен бағдарламарын дәріптеп, халықтың экономикалық дамуына ақыл-кеңесін берді. Қазақстандықтарды еңбекқорлыққа, бизнес көшіне араласуыға, кемел келешекке талпынуға шақырды. Айтуға оңай болғанымен ақпарат айдынындағы бұл тың бетбұрыс оңайға түскен жоқ. «Кәсіпкердің» өмірге келуі және оның директоры Гүлжиян Сүлейменова жайында ҚР Мәдениет қайраткері, Қазақстан Журналистер одағы сыйлығының лауреаты Жанкүміс Жәмеңке өз естелігімен бөлісті.

– Зейнетке шыққаннан кейін Гүлекең «Медиахолдинг Жетісу-Ақпарат» акционерлік қоғамына басшылық етті. Арада біраз уақыт өткеннен соң аталмыш мекеме жабылатын болып, оны тарату аяқталып, жұмыссыз күндер басталды. Қоғам өміріне етене араласып, облыстың ішкі-сыртқы жаңалығынан хабардар болып жүру табиғатына әбден сіңіп кеткен жанға бұл оңай болмады. Қоғамдық ұйымдардан болсын бір қызмет тауып берер деген үмітпен жоғарғы жаққа қарайлаумен жүрді. Қым-қуыт тіршіліктің қарбаласы ма, әлде көзден кеткен соң көңілден кететіннің бір дәлелі ме, енді ғана зейнетке шыққан күш-қуаты, білім-білігі, тәлім-тәжірибесі талай адамға жүк болатын Гүлжиян Мағданқызына «келе қалыңыз, мына жұмыс қолайлы болар» деген ешкім бола қоймады. Уақыт жылжып өте берді.

Бір күні: «Гүлеке, жұмыс ұсынып жатса көрерсіз, қарап отырғанша бір журнал ашсақ қайтеді. Облыстың бүкіл әкім-қарарын танысыз, талай жерде басшылық қызмет атқардыңыз, баспасөзге жазылу кезінде сол беделіңіз көмекке келер. Мен болсам, Алматы облыстық «Жетісу» газетінде отыз үш жыл істеген тәжірибем бар, журналдың мазмұнды, мағыналы болуын қамтамасыз етейін», – дедім. Сәл ойланып отырды да: «Сонда қандай

журнал шығарамыз?» – деді. «Бүгінгі күннің негізгі де маңызды саласы адамдардың өзін-өзі еңбекпен қамтамасыз етіп, кәсіппен айналысуы. Кәсіпкерлерді басты бағытқа алайық», – дедім. Екі көзі жайнап: «Бастайық», – деді.

Бұл 2015 жылдың желтоқсаны болатын. Гүлекең журналды тіркеу және тағы басқа ресми жұмыстарына, ал өзі ішкі саясат басқармасында жүргеннен бері қамқорлығына алған Ілескен Әлбатырұлы деген журналист жауапты хатшы болып, екеуміз наурыз айында шығатын алғашқы нөмір материалдарының дайындығына кірістік. «Кәсіпкер» журналының бірінші санының басты кейіпкері ретінде елімізге аты танымал, облыстағы маңдайы жарқыраған кәсіпкер, меценат азамат Бауыржан Оспановтан бастадық. Енді журналдың дизайнына келгенде бүкіл Талдықорғаннан іздеп, Татьяна Сорокинаны таптық. Өз ісін жақсы білетін маман бірден жоғары бағасын айтты, бір журналды беттеу – екі жүз мың теңге. Өте қымбат баға еді ол кезде. Келісті, бірақ сапа керектігін баса айтты Гүлекең. Журналдың түрлі түсті, қағазы да сапалы болу керектігін ортаға салды.

Осылайша бар-жоғы екі айда дайын болған журналды Алматыдағы «Print House GERONA» баспаханасына тапсырдық. «Jetisú» мен «Огни Алатау» газеті журналистері мен суретшілерінің, танымал фотограф Жеңіс Ысқабайдың көмегі зор болғанын айта кеткен орынды. Осылайша 2016 жылдың наурызында қазақ баспасөз айдынына екі тілде шығатын арманы биік, мақсаты айқын жандарға арналған «Кәсіпкер» журналының алғашқы нөмірі шықты.

Нәтижелер мен талқылау

Талай жыл идеология саласында талмай еңбек еткен Гүлекең саясаттан тыс қалмау керектігін алға ұстап, журналдың алғашқы атына «Деловой мир» дегенді қосты. Енді журнал «Кәсіпкер. Деловой мир» деп шыға бастады. Гүлекең журналдың құрылтайшысы және Редакция алқасының төрайымы ретінде қызу жұмысқа кірісті. Жаңадан салынған Баспа үйінің екінші қабатында өзінің меншікті кабинеті болды. Облыстың барлық редактор-журналистерінің ортасында жүрді. Облыстық деңгейдегі жиналыс, түрлі шарадан қалған жоқ. Осылайша кеше ғана бел ортасында жүрген, өзінің жанына жақын қоғамдық өмірдің арнасына қайта түсті. Кездескен сәттерде: «Жанкүміс, журнал шығару сенің идеяң ғой, осынымыз қалай дұрыс болды», – деп ризашылығын да білдіріп отыратын [3].

Гүлжиян Мағданқызы Сүлейменова 1953 жылы 1 мамырда Павлодар облысына қарасты Үлгілі ауылында туған. Табиғаты сұлу Баянауылдың қасиетті топырағында кіндік қаны тамғанымен бойжеткен шағынан өмірінің соңына дейінгі уақыты жер жаннаты аталған Жетісу жерінде өтті. Еңбек жолын Күрті ауданындағы Айдарлы орта мектебінде тәрбиеші болып бастаған. Әр жылдарда Алматы облыстағы Еңбекшіқазақ, Іле, Панфилов, Қаратал аудандары мен Текелі қаласында жалғастырып, идеология саласындағы ұзақ жылдық терең тәжірибесімен елдегі бірқатар мәселелердің шешілуіне аянбай атсалысты. Құрметті демалысқа шықса да ақпарат айдынынан алыс кетпеді. Баспасөздің жанашыры ретінде республикалық «Кәсіпкер» журналын ашып, қазақ бизнесінің жанданып, дамуына ерінбей еңбек ете білді. Өкінішке қарай, тағдырдың талай тайталасында жеңістің дәмін сезінген, күш-жігері мықты, өмірге құштарлығы зор, қайсарлығы мен табандылығы мол жанның демін әлемді жайлаған пандемия үзді. Алматы облысының Құрметті азаматы, еңбек ардагері Гүлжиян Мағданқызы Сүлейменова 2020 жылғы 7 шілдесінде 67 жасында дүниеден озды. Елім деген жүректің тынысы тоқтады...

– Мәртебесі де, жауапкершілігі де жоғары қызметтің негізгі мақсаты – халықты патриоттық рухта тәрбиелеу. Қазір идеолог, патриот деген сөздерден қайбір адам шошитын болды. Ал Гүлжиян өзін идеолог санаудан қымсынған жоқ, керісінше, идеологияны күрделі істің тетігін табатын қуатты құрал деп есептеді. Кейін қаншама жыл облыстық ішкі саясат басқармасын басқарды.

«Әйел қанша сұлу болса, сонша адал болуы керек, өйткені оның сұлулықтан көрер кесірін адалдық қана жеңе алады», – деген екен Наташа Ростова мен Анна Каренинаны сипаттаған Лев Николаевич Толстой. Гүлжиян көрікті қыз. Сұлу қыз. Келбеті келісті. Ойы ұшқыр. Тілі өткір. Еңкейгенге еңкейетін, шалқайға шалқаятын мінезі өзіне жарасатын,

беделін өсірді, абыройын асырды. Ортекедей орғып тұратын жүріс-тұрысына қарамастан тектілігі, әдептілігі басым. Сонысымен де сүйікті. Сонысымен де сүйкімді.

Адамның арманында шек болмайды. Әлі де болса көретін жарығы, елге жасайтын жақсылығы, айтар сөзі көп еді. Несін айтасың, араша жоқ ажал арамыздан мезгілінен ерте алып кетті. Кемел жасқа аяқ басқанында батыр қыз Гүлжиян көзге көрінбейтін, қолға ілінбейтін вирусқа тап болғанына өкіндік. Оның енді ортамыздың сәнін келтіре алмайтынына көп болып өкіндік, қапа болып қамықтық.

Өмірде тыныштық іздеген адам оны еш уақытта таппайды. Гүлжиян тіршілігінде тыныштықты іздемеді. Жасампаздықтың қоғамды алға жетелейтініне кәміл сенді. Өзгелердің де сеніміне селкеу түсірмеуге тырысқан идеолог еді. Оның жалынды сөзінен қуат алғандар аз емес. Өз қатарының алды болу мақсатымен әркім-әркім алға, өркениетке ұмтылуда. Өзі үшін емес-ау, ұрпағы үшін. Амалы – еңбек. Нәтижесі – еңбекпен тапқан нәсібі. Арманы – ұрпағымен мың жасау. Ендеше, өмірдің де, қоғамның да бас кейіпкері адам. Оны жаңғыртатын да, жаңартатын да адам. Сондай адамның бірі – Гүлжиян Мағданқызы Сүлейменованың өмір жолы баршамызға үлгі!-деп Алматы облысының Құрметті азаматы Наурыз Қылышбаев «Қыз өссе елдің көркі» естелігінде бір дәуірдің тұлғасы туралы егіле, емірене сыр бөлісіпті [4].

Гүлжиян Сүлейменованың беделі мен іскерлігі, шағын ұжымның өзара бір-бірін түсініп, ынтымақпен атқарған жұмысының нәтижесінде жыл сайын айтарлықтай таралыммен республикалық «Кәсіпкер. Деловой мир» журналының 52 нөмірі жарыққа шықты. Сапалы, мазмұнды, алуан тақырыпты, түрлі түсті күйінен айнымай оқырман қолына жетті. Арман-ой, мақсат-мүдде көп еді, амал қанша... оның бәрін әлемге енген пандемия қас пен көздің арасында, ойламаған тұста тоқтатқан Мағданқызының жүрегімен бірге алып кетті. Ең болмаса әр нөмірі шыққан сайын қолына қуана ұстап отыратын журналының бір нөмірін қандай істе болсын шеберлігі, іскерлігімен, төңірегіне шашып жүрер жан шуағымен ерекшеленген Гүлжиян Мағданқызына арнағымыз келген ойымыз да тірлігінде жүзеге аспады... Бір кем дүние!

Алаштың ардақты азаматы Ахмет Байтұрсынұлы: «Басқадан кем болмас үшін білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек», -десе, «Оян, қазақ!» деп жар салған Міржақып Дулатов: «қай елдің баспасөзі мықты болса, сол елдің болашағы зор», -деп болашағымызды білім мен білікке шақырады. Осы тұста саясат майданында ешкімге дес бермеген Г. Сүлейменованың салалық журналистиканы дамытып яғни «Кәсіпкер» арқылы баршаны кәсіпкерлікке бағыттай білген ерлігі мен еркін сөзі елдік мүддеге, ұлттық рухты жаңғыртуға, ынтымақты нығайтуға қызмет етуі Алаш азаматтарымен үндесіп жатқандай сезіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://kaz.elorda.info/ar-turli/21254-kazakstanda-kansha-bak-bar/>
2. <https://aqmeshit-aptalygy.kz/qogam/qazaq-zhwrnalistikasy-zhetistik-pen-kemshilik-9327/>
3. «Сәуле-ғұмыр» Естеліктер мен лебіздер. Алматы: 2021.-156 б.
4. Республикалық «Кәсіпкер. Деловой мир» журналы. №10 (56) 10.2021ж.

REFERENCES:

1. <https://kaz.elorda.info/ar-turli/21254-kazakstanda-kansha-bak-bar/>
2. <https://aqmeshit-aptalygy.kz/qogam/qazaq-zhwrnalistikasy-zhetistik-pen-kemshilik-9327/>
3. «Säule-ğūmyr» Estelikter men lebizder. Almaty: 2021.-156 b.
4. Respublikalyq «Käsipker. Delovoi mir» jurnaly. №10 (56) 10.2021 j.

РАЗВИТИЕ ОТРАСЛЕВОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ ВДОХНЕТ НОВУЮ ЖИЗНЬ В СМИ

Албатыр И.^{1,*}, Айтбаева Б.², Салих А.А.³

¹Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган

²Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган

³Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган

*e-mail: azamat_520@mail.ru

На сегодняшний день мировая культура СМИ нам ясно дает понять, что мы как никогда остро нуждаемся в отраслевой журналистике. Если бы каждый журналист закалялся в мастерской одной отрасли, то и репутация отечественных СМИ росла бы день ото дня. В этой очередной научной статье мы решили опереться на историю республиканского журнала «Предприниматель. Деловой мир», опубликованного в городе Талдыкорган. Данное издание оказало влияние на развитие отраслевой журналистики, за короткое время нашло своего читателя и приобрело особую репутацию. Мы по праву можем смело говорить о том, что этот журнал смог дать четкую ориентацию тем, кто только начинал свое предприятие. Такую важную ценность данного журнала мы связали с работой его директора и издателя Гульжиян Сулейменовой. Это дань уважения к личности, чье сердце болело за отечественное СМИ, больше чем нужно. Мы проанализировали публикацию, которая вспыхнула в пространстве периодической печати и дала новый импульс творческим, потенциальным людям.

Ключевые слова: Журналистика, СМИ, честность, предприниматель, газета, журнал, деловой мир, деятель, труд, опыт.

THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY JOURNALISM WILL BREATHE NEW LIFE INTO THE MEDIA

Albatyr I.^{1,*}, Aitbayeva B.², Salikh A.A.³

¹Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

²Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

³Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

*e-mail: azamat_520@mail.ru

Today's global media culture makes it clear to us that we are in greater need of industry-specific journalism than ever before. If every journalist was hardened in the workshop of one branch, the reputation of the national media would grow day by day. In this next research article, we decided to lean on the history of the national magazine "Entrepreneur. Business World" published in the city of Taldykorgan. This edition influenced the development of industry journalism, found its reader in a short time and gained a special reputation. We can rightfully say that this magazine was able to give a clear orientation to those who were just starting their enterprise. We attribute such an important value of this magazine to the work of its director and publisher Gulzhiyan Suleimenova. We see this as a tribute to the supporters of the media. We analyzed the publication, which burst in the space of periodicals and gave a new impetus to creative, potential people.

Keywords: Journalism, mass media, honesty, entrepreneur, newspaper, magazine, business world, activist, work, experience.

CHAT GPT USAGE IN TEACHING ENGLISH GRAMMAR TO STUDENTS

Alimova Sh.Zh.^{1,*} , Raissova A.B.²

¹*Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Republic of Kazakhstan, Pavlodar*

²*Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Republic of Kazakhstan, Pavlodar*

*e-mail: sholpan_alimova@mail.ru

This study examines ChatGPT as an advanced language model created by OpenAI in the context of English language teaching to students of pedagogical specialties. The main goal of this research is to define the ways of ChatGPT usage in teaching English grammar. The authors offer insightful advice on the techniques that university teachers and students might use this chat-bot in their English language teaching and learning procedures. In the article the scope of ChatGPT application is considered. These are generating examples of grammatical structure, creating tasks for opening brackets and creating a series of exercises. This work is aimed at identifying new approaches to teaching grammar of the English language and, in the future, vocabulary of a foreign language, the development of students' all types of speech activity and checking assignment. The study was conducted with the 2nd year students of the educational program "Foreign language: two foreign languages" of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan.

Keywords: *artificial intelligence, ChatGPT, language model, educational tool, English grammar, university students.*

Introduction

The need to comprehend and advance the use of Artificial Intelligence (AI) in education is greater than it has ever been. Within university context, educators and students increasingly use tools and applications powered by AI technology, such as intelligent adaptive learning systems. Scientific output on AI in education has greatly expanded as a result of researchers and practitioners promoting AI and utilizing its educational potential [1]. AI technologies provide prospects for the creation of personalized learning to match students' specific needs. It might be challenging to meet the demands of every learner using traditional educational approaches because all students have different learning styles, abilities, and needs. However, using AI, educators may individually adapt their instruction to each student's needs. With the widespread use of AI technology in education, instructors have more opportunities to eliminate time-consuming, repetitive chores and quickly respond to student inquiries, furthering the adaptive and personalized teaching process [2].

Giving each student individualized learning suggestions or assistance depending on their learning status, preferences, or other personal attributes is one of the most important goals of AI in education [3]. AI in education has opened up new possibilities for creating useful learning activities and improving technology-enhanced learning environments or applications. AI can be utilized to offer specialized assistance and increase knowledge-gap awareness, allowing educators to deliver individualized and adaptive training in a more effective and efficient manner [4].

An artificial intelligence (AI) application might take the place of a tutor who monitors students' learning processes, evaluates their academic performance, and offers them immediate support based on their needs. An intelligent tutoring system based on the prospective needs of students not only allows students to study, practice, and connect with peers or teachers but also gives them assistance and supports based on their status or needs. Meanwhile, educational researchers might examine the effects of the AI applications by adopting acceptable AI apps in their classrooms to improve students' learning performances, motivation, or engagement. On the other hand, teachers could adopt appropriate AI applications in their classes if they were aware of the capabilities and features of AI

technologies. In study the researchers identify four categories of artificial intelligence: Intelligent tutor, Intelligent tutee, Intelligent learning tool and Policy-making advisor [5].

ChatGPT (Generative Pre-Trained Transformer) is the most widely used intelligent learning tool. The tool can assist students in efficiently gathering and analyzing data, allowing them to concentrate on important concepts or higher-order thinking skills such as inference and prediction rather than lower-order thinking skills such as editing. ChatGPT is a chat-bot with AI automatic text creation skills that can respond to the author's search requests, examine messages, rationally explain the solution, and carry out activities that have been delegated to it. In addition, a chat-bot creates tests, replicates the required author's writing style, translates them, and changes the answers using the author's hint [6]. Even though a chat-bot's main goal is to emulate human discussions, chat-bot is flexible. For example, it can create computer programs, music, tales, and student essays, as well as make test questions and answers [7]. ChatGPT illustrates its potential in terms of responding to questions about communication, fill-in-the-blank reading, grammar and vocabulary, and reading comprehension. The language model, however, has difficulty in responding to questions about emphasis and pronunciation.

The English proficiency of ChatGPT is pretty high. It can comprehend and produce coherent and contextually relevant responses in English because it has been trained on a sizable amount of text data from the Internet. It can hold conversations, respond to inquiries, give explications, make recommendations, and even help with certain activities. While ChatGPT has been trained on a variety of subjects, it's crucial to remember that rather than genuine comprehension, the responses it produces are based on patterns and instances it has learnt. As a result, there can be times when it gives responses that are inaccurate or it does not completely understand the complexities of a particular issue or subject.

An American researcher in his work discussed ChatGPT's experimental usage for educational purpose. The researcher mentioned that the chat-bot can handle simple requests and offer logical explanations. ChatGPT may produce calculating mistakes in mathematics tasks. After obtaining the necessary direction from a person who has been contacted, this chat-bot alters the query results [8]. It is necessary to create a positive educational environment in which students feel supported by teachers, as well as new learning practices where collaboration and teamwork are valued. In such a setting, ChatGPT can develop into an efficient educational tool for maximizing student potential in the context of the digitalization of university education, delivering individualized instruction, and streamlining readiness for the future application of artificial intelligence-powered technological solutions [9], [10].

In this regard, it's essential for teachers to comprehend what AI is capable of and where its limitations lie. Educators should also research how technology can be used to enhance learning in meaningful ways, encourage students' cognitive activity, and help them reach educational goals. ChatGPT integration will give teachers the opportunity to mix up their lessons and learning activities, gradually adapt their teaching methods to be more student-centered, encourage their students to take an active part in their learning processes, and have access to a wide variety of real-world learning resources.

To describe the theoretical foundations of our study, an analysis and generalization of research works on the topic of artificial intelligence in education were carried out.

Materials and methods

The pedagogical possibilities of using the language model ChatGPT were considered during practical classes in the discipline "Practical English Language Course" with the 2nd year students of the educational program "Foreign Language: Two Foreign Languages" of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan.

Results and discussions

The scope of application of ChatGPT in the classroom includes working with English grammar: generating examples of grammatical structure, creating tasks for opening brackets and creating a series of exercises.

To generate examples of the second type of conditional sentences, the chat-bot was given a request to create ten sentences for students of Intermediate level. The answers are presented in Figure 1.

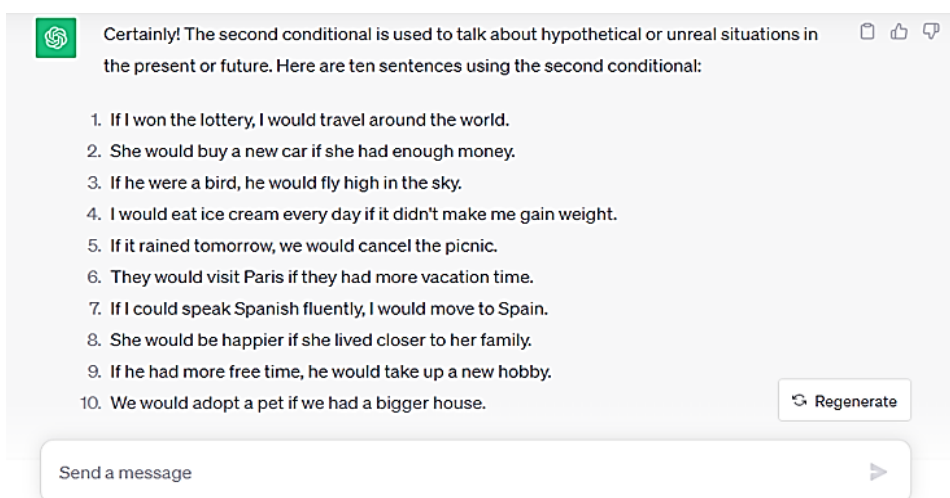

Figure 1 – List of sentences created by ChatGPT

ChatGPT generates examples of grammatical structure using the combination of techniques and patterns it has learned during its training. The chat-bot has learned from a vast amount of text data: common grammatical structures, sentence formations, and language patterns. Moreover, the language model estimates the likelihood of a word or a phrase based on the context of the previous words. It uses the information to predict and generate text that is coherent and follows grammar rules.

Using the chat-bot, it is possible to create tasks for opening brackets. It identifies and corrects issues with opening brackets in English grammar by analyzing and providing explanations and suggestions. In order to help students, it is necessary to understand how opening brackets should be used in various scenarios, ChatGPT can additionally offer examples of proper usage. Furthermore, to demonstrate correct grammar usage, it can produce sentences or phrases. ChatGPT can start a conversation with the chat-bot users if they have inquiries or require additional clarification in order to give more thorough explanations and respond to any pertinent issues regarding English grammar usage and rules. Here are tasks for opening brackets created by ChatGPT in Figure 2.

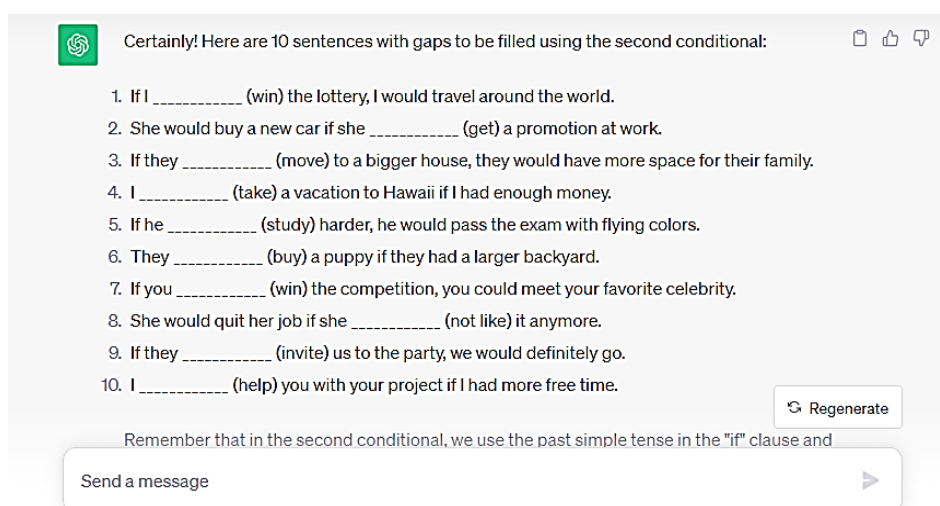

Figure 2 – ChatGPT creates tasks for opening brackets

ChatGPT can create a series of exercises by leveraging its language understanding and capabilities. Multiple-choice questions, fill-in-the-blank questions, phrase transformations, and other formats that are ideal for studying the selected grammar concept are just a few of the exercises that ChatGPT provides. Examples are demonstrated in Table 1.

Table 1 – Creating a series of exercises

№	A series of exercises	Description
1	Fill in the blanks	Complete the following sentences using the second conditionals
2	Make up sentences	Create your own sentences using the second conditional. Use the prompts below or come up with your own.
3	Complete the dialogue	Fill the gaps in the following dialogue using the second conditional
4	Rewrite the sentences	Rewrite the following sentences using the second conditional.

ChatGPT, like other language models, may have problems with various grammar rules, the most common troubles include:

- subject-verb agreement. Sometimes it can result in phrases where the subject and verb are inconsistent with regard to number or tense;
- pronoun usage. It can be difficult for the language model to select and use pronouns to refer to antecedents correctly. It may misalign pronouns with their antecedents or utilize ambiguous pronouns;
- sentence fragments. ChatGPT can produce incomplete sentences or sentence fragments without a subject, verb, or object;
- excessively long sentences. The answer can result in too wordy phrases that need to be broken up into several;
- punctuation. Punctuation errors or omissions in ChatGPT could result in grammatically incorrect or ambiguous texts;
- prepositions. Prepositions may be misused or omitted when they are required;
- word order. Sometimes the language model may rearrange words in an improper grammatical manner;
- articles. Problematic article usage can result in missing or erroneous articles in sentences;
- conjunctions. It might utilize conjunctions incorrectly, leading to awkward or ambiguous statements;
- ambiguity. Due to the numerous different interpretations, ChatGPT can produce phrases that are syntactically accurate but are still ambiguous or unclear.

Although ChatGPT has significantly improved over prior versions at handling grammatical rules and linguistic structure, it is still possible for errors to appear or scrupulous editing to be necessary when producing content. When utilizing the model for significant tasks, users should always thoroughly assess the outcome and make any necessary adjustments.

Conclusion

In conclusion, the use of artificial intelligence in education creates new possibilities for information gathering and analysis, facilitating difficult choices, raising the standard of instruction, and encouraging the generation of creative ideas. Grammar work was organized in class with ChatGPT for the discipline “Practical English Language Course”. Students engaged with the material, took notes on grammar structure, and produced AI-generated playing cards.

Using ChatGPT in teaching English grammar to students provides personalized exercises and rules explanations adapting to students’ needs. Grammar rules and examples from a wide range of sources are available to this chat-bot. It can supply with numerous instances to illustrate grammar spots, which broadens the scope of learning. As an additional teaching tool in the classroom, ChatGPT can be utilized by university teachers. The language model can assist by offering extra materials and explanations. Artificial Intelligence should not and cannot be utilized in place of a teacher, but rather as an addition to more traditional teaching techniques.

LITERATURE:

1. Hinojo-Lucena F. J., Aznar-Diaz I., Caceres-Reche M. P., Romero-Rodriguez J. M. Artificial intelligence in higher education: A Bibliometric study on its impact in the scientific literature // Education Sciences. – №1 (9). – 2019. – P. 1-9.

2. Chan K. S., Zary N. Applications and challenges of implementing artificial intelligence in medical education: Integrative review // *JMIR Medical Education*. – №1 (5). – 2019. – P. 1-15.
3. Hwang G. Definitions, framework, and research issues of smart learning environment – a context-aware ubiquitous learning perspective // *Smart Learning Environments*. – №1 (1). – 2011. – P. 1-14.
4. Guan C., Mou J., Jiang Z. Artificial intelligence innovation in education: A twenty-year data driven historical analysis // *International Journal of Innovation Studies*. – №4 (4). – 2020. – P. 134-147.
5. Hwang G., Xie H., Benjamin W., Gasevic D. Vision, challenges, roles and research issues of Artificial Intelligence in Education // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. – №1. – 2020. – P. 1-5.
6. Гаргуша Н.С., Городова Ю.С. Педагогические возможности ChatGPT для развития когнитивной активности студентов // *Профессиональное образование и рынок труда*. – №1 (11). – 2023. – С. 6-23.
7. Haleem A., Javaid M., Singh R. P. An era of ChatGPT as a significant futuristic support tool: A study on features, abilities, and challenges // *BenchCouncil Transactions on Benchmarks, Standards and Evaluations*. – №4 (2). – 2022. – P. 1-8.
8. Terwiesch C. Would ChatGPT get a Wharton MBA? A prediction based on its performance in the operations management course. – 2023. – P. 1-24.
9. Шутенко Е. Н., Шутенко А. И., Серебряная М. В. Особенности активизации личностного потенциала студентов в условиях цифровизации вузовского обучения // *Перспективы науки и образования*. – №6 (60). – 2022. – С. 47-67.
10. Knox J. Artificial intelligence and education in China // *Learning, Media and Technology*. – №3 (45). – 2020. – P. 298-311.

REFERENCES:

1. Hinojo-Lucena F. J., Aznar-Diaz I., Caceres-Reche M. P., Romero-Rodriguez J. M. Artificial intelligence in higher education: A Bibliometric study on its impact in the scientific literature // *Education Sciences*. – №1 (9). – 2019. – P. 1-9.
2. Chan K. S., Zary N. Applications and challenges of implementing artificial intelligence in medical education: Integrative review // *JMIR Medical Education*. – №1 (5). – 2019. – P. 1-15.
3. Hwang G. Definitions, framework, and research issues of smart learning environment – a context-aware ubiquitous learning perspective // *Smart Learning Environments*. – №1 (1). – 2011. – P. 1-14.
4. Guan C., Mou J., Jiang Z. Artificial intelligence innovation in education: A twenty-year data driven historical analysis // *International Journal of Innovation Studies*. – №4 (4). – 2020. – P. 134-147.
5. Hwang G., Xie H., Benjamin W., Gasevic D. Vision, challenges, roles and research issues of Artificial Intelligence in Education // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. – №1. – 2020. – P. 1-5.
6. Gargușă N.S., Gorodova Ÿ.S. Pedagogicheskie vozmojnosti ChatGPT dlă razvitia kognitivnoi aktivnosti studentov [Pedagogical capabilities of ChatGPT for the development of cognitive activity of students] // *Profesionalnoe obrazovanie i rynek truda*. – №1 (11). – 2023. – P. 6-23.
7. Haleem A., Javaid M., Singh R. P. An era of ChatGPT as a significant futuristic support tool: A study on features, abilities, and challenges // *BenchCouncil Transactions on Benchmarks, Standards and Evaluations*. – №4 (2). – 2022. – P. 1-8.
8. Terwiesch C. Would ChatGPT get a Wharton MBA? A prediction based on its performance in the operations management course. – 2023. – P. 1-24.
9. Ÿutenko E. N., Ÿutenko A. Ÿ., Serebrănaia M. V. Osobenosti aktivizatii lichnostnogo potentsiala studentov v usloviah sifrovizatii vuzovskogo obuchenia [Features of activating personal potential of students in the context of digitalization university studies] // *Perspektivy nauki i obrazovania*. – №6 (60). – 2022. – P. 47-67.
10. Knox J. Artificial intelligence and education in China // *Learning, Media and Technology*. – №3 (45). – 2020. – P. 298-311.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ CHAT GPT ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ АНГЛИЙСКОЙ ГРАММАТИКЕ

Алимова Ш.Ж.^{1,*} , Раисова А.Б.²

¹Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан, Республика Казахстан,
г. Павлодар

²Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан, Республика Казахстан,
г. Павлодар

*e-mail: sholpan_alimova@mail.ru

В данной работе ChatGPT рассматривается как усовершенствованная языковая модель, созданная OpenAI в контексте преподавания английского языка студентам педагогических специальностей. Основная цель данного исследования – это определение способов использования ChatGPT при обучении грамматике английского языка. Авторы предлагают рекомендации о приёмах применения чат-ботов в обучении английского языка преподавателями и студентами университета. В статье рассматривается сфера использования ChatGPT в изучении английской грамматики: генерация примеров грамматической структуры, создание заданий на раскрытие скобок и создание серии упражнений. Данная работа направлена на выявление новых подходов к обучению грамматике английского языка и, в перспективе, лексике иностранного языка, на развитие всех видов речевой деятельности студентов и проверке домашнего задания. Исследование проводилось со студентами 2 курса образовательной программы «Иностранный язык: два иностранных языка» Павлодарского педагогического университета имени Әлкей Марғұлан.

Ключевые слова: искусственный интеллект, Chat GPT, языковая модель, образовательный инструмент, грамматика английского языка, студенты вузов.

СТУДЕНТТЕРГЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫН ОҚЫТУДА CHATGPT ҚОЛДАНУ

Алимова Ш.Ж.^{1,*} , Раисова А.Б.²

¹Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы,
Павлодар қ.

²Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы,
Павлодар қ.

*e-mail: sholpan_alimova@mail.ru

Бұл мақалада ChatGPT студенттерге ағылшын тілін оқыту контекстінде OpenAI жасаған жақсартылған тіл үлгісі ретінде қарастырылады. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты ағылшын тілінің грамматикасын оқытуда ChatGPT қолдану жолдарын анықтау болып табылады. Авторлар университет оқытушылары мен студенттеріне ағылшын тілін үйретуде чат-боттарды қалай пайдалану керектігі туралы ұсыныстар береді. Мақалада ChatGPT қолдану аясы қарастырылады: грамматикалық құрылымның мысалдарын генерациялау, жақшаларды ашу тапсырмаларын құру және жаттығулар сериясын құру. Бұл жұмыс ағылшын тілінің грамматикасын және болашақта шет тілінің сөздік қорын оқытудың жаңа тәсілдерін анықтауға, оқушылардың сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін дамытуға және үй тапсырмасын тексеруге бағытталған. Зерттеу Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің «Шетел тілі: екі шет тілі» білім беру бағдарламасының 2 курс студенттерімен жүргізілді.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, ChatGPT, тіл үлгісі, оқу құралы, ағылшын тілінің грамматикасы, университет студенттері.

ЖҰМЫСКЕРЛЕРДІҢ ЕҢБЕК ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Альшуразова А.А.

Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.
*e-mail: alshurazova-0807@mail.ru

Мақалада жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау ұғымының түсінігі мен ғалымдардың жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау туралы айтылған ой-пікірлері жан-жақты қарастырылған. Сондай-ақ, жұмыс беруші мен жұмыскердің құқықтары, міндеттері талданған. Еңбек қатынастарын құқықтық реттеу механизміндегі еңбек құқықтарын қорғау орны анықталған, еңбек қатынастарын дамытуда бұзылған құқықтарды қорғаудың құқықтық құралдарының тиімділігі талданған.

Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау бұл жұмыскерлердің еңбек мүдделерін бұзудың жолын кесуге, олардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге бағытталған еңбек дауларын шешуге бағытталған арнайы уәкілетті органдардың қызметі.

Кейінгі жылдарда зерттеу нәтижесі байқағандай азаматтардың еңбек құқықтары мен бостандықтарын бұзу саны өсуде. Атап айтсақ, жиі кездесетін жағдайлар: еңбекті қорғау ережелерін сақтамау, жұмыскерлердің еңбек шартын жасасу ережелерін сақтамауы, жұмыскерлерді негізсіз жұмыстан шығару жағдайлары, жалақыны уақытылы төлемеу, кезекті ақылы демалысты уақытылы бермеу.

Мақаланың мақсаты болып жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау ұғымының мәнін, құқықтық негізін теориялық талдау, еңбек қатынастарын құқықтық реттеу механизміндегі еңбек құқықтарын қорғау орнын анықтау, еңбек қатынастарын дамытуда бұзылған құқықтарды қорғаудың құқықтық құралдарының тиімділігі талдау табылады.

Тараптар еңбек қатынастарына кіру кезінде жүзеге асыратын әлеуметтік-еңбек құқықтары ең көп қорғауды қажет етеді. Мемлекет Еңбек және жұмыспен қамту саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеу және іске асыру жөніндегі міндеттерді ұлттық жоба нысанында өзінен алып тастамауы тиіс. Өйткені, мемлекет қызметінің іргелі бағыттарының бірі оның әлеуметтік саясатын жетілдіру болып табылады.

Кілт сөздер: еңбек, еңбек құқығы, жұмыскер, жұмыс беруші, жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау.

Кіріспе

Қазіргі таңда еліміздегі жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау мәселесі өзекті мәселелердің бірі болып отыр, себебі нарықтық қатынастарға көшімен байланысты жалдамалы жұмыскерлердің қауіпсіздігі айтарлықтай төмендеген. Кейінгі жылдарда зерттеу нәтижесі байқағандай азаматтардың еңбек құқықтары мен бостандықтарын бұзу саны өсуде. Атап айтсақ, жиі кездесетін жағдайлар: еңбекті қорғау ережелерін сақтамау, жұмыскерлердің еңбек шартын жасасу ережелерін сақтамауы, жұмыскерлерді негізсіз жұмыстан шығару жағдайлары, жалақыны уақытылы төлемеу, кезекті ақылы демалысты уақытылы бермеу.

Мақаланың басты мақсаты – жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау ұғымының мәнін, құқықтық негізін теориялық талдау, еңбек қатынастарын құқықтық реттеу механизміндегі еңбек құқықтарын қорғау орнын анықтау, еңбек қатынастарын дамытуда бұзылған құқықтарды қорғаудың құқықтық құралдарының тиімділігі талдау болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу ғылыми танымның жалпы – объективтілік, әмбебаптылық, жүйелілік талдау қағидаларына негізделген. Ресми логикалық жалпы ғылыми әдістерін қолдану жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғаудың қазіргі заманғы өзекті мәселелерін зерттеу, анықтау қажеттілігімен байланысты. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының және Ресей заң саласындағы ғалымдардың ғылыми еңбектері мен еңбек заңнамалары зерделеніп, талданды. Зерттеу барысында жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау ұғымдарының мәнін ашуда, талдауда жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Сондай-ақ диалектикалық, логикалық, тарихи, жүйелік талдау, салыстырмалы-құқықтық, социологиялық және формальды-құқықтық танымның арнайы әдістері қолданылған.

Нәтижелер мен талқылаулар

Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау мәселесі теоретиктер мен практиктердің назарынан тыс қалмайтын ғылыми проблемалардың бірі болып табылады, себебі жұмыс беруші мен жұмыскер еңбек қатынастарына кіреді, онда, әрине, жұмыс берушіге айтарлықтай артықшылық бар. Әрине, бұл теңсіздікті жұмыскердің құқықтарына зиян келтіру үшін пайдаланудың белгілі бір қаупі болады.

Нарыққа көшу барысында қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуге байланысты көптеген күрделі мәселелер туындады. Нарық еңбек нарығынсыз өмір сүре алмайды, ал нарықтық экономика осы еңбекті пайдаланбай өмір сүре алмайды.

Д.А. Аишев атап өткендей, жаппай наразылықтардың барлық спектрінің ішінде көбінесе еңбек қатынастары саласындағы наразылық акциялары неғұрлым көп және ұйымдастырылған болып табылады, ең алдымен - бұл ереуілдер. Еңбек адамдарының өздерінің экономикалық құқықтары үшін белсенді сөйлеген сөздері еңбек қатынастары саласындағы өте өткір проблемалардың болуын ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы көңіл-күйді де көрсетеді [1, 43б.]. Бүгінгі таңда әлеуметтік даулардың туындау себептері туралы мәселе қазіргі заманғы қазақстандық қоғам үшін өзекті болып отыр, бұған соңғы уақытта бұқаралық ақпарат құралдары жиі жариялай бастаған жаппай ереуілдер дәлел бола алады.

Мүмкін, бұл мемлекет тарапынан жұмыскер табының өкілдеріне тиісті көңіл бөлінбеуінің, өз кезегінде еңбек қатынастарында жұмыс берушілер болып табылатын бизнес құрылымдар өкілдерін түсіну мен қолдаудың жетіспеушілігінің салдары болуы мүмкін. Олар көбінесе ұлттық тауар өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігіне, сондай-ақ ел экономикасының даму перспективаларына, Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруіне байланысты мәселелерге таң қалды. Қазақстанның ДСҰ-ға кіруі байыпты бейімделуді, ал кей жерлерде қазақстандық экономиканы, заңнаманы бәсекелестіктің жаңа деңгейіне, ұлттық еңбек нарығы ашықтығының неғұрлым жоғары дәрежесіне дейін жаңғыртуды талап ететін мәселе екені сөзсіз. Сондықтан ҚР-ның ДСҰ-ға алдағы қосылуы заң шығарушының алдына таяу уақытта, яғни ДСҰ-ға кіргенге дейін және одан кейін шешілуі тиіс бірқатар өзекті мәселелерді қояды.

Қазақстанның қазіргі заманғы жұмыс берушілері өткізу нарығын қамту және кеңейту үшін кәсіпкерлердің бәсекелестік күресінің күшеюіне байланысты мәселелерге көп көңіл бөледі, бұл кейде жұмыскерлердің қорғалуына теріс әсер етеді, оны әлсіретеді. Жұмыс берушінің бизнестің экономикалық көрсеткіштерін өсіруге және оның шығындарын табиғи түрде азайтуға деген ұмтылысы, әдетте, жұмысшылардың мүдделерін ескермеуге әкеледі.

Бұл немқұрайдылық негізінен жұмыскерге тиесілі әлеуметтік жеңілдіктерді қысқартуға, жалақының ауыспалы бөлігін қысқартуға, жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шарт-тарын заңсыз бұзуға, ҚР еңбек заңнамасында белгіленген жұмыс уақыты мен демалыс уақыты-ның нормаларын сақтамауға және т.б. байланысты олардың еңбек құқықтарын қорғауға мұқтаж.

Т.М. Абайділдинов және Б.Т. Жұмағұлов атап өткендей, «Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде (бұдан әрі - ҚР ЕК) және әлеуметтік еңбек қатынастарын реттеу саласындағы кейбір нормативтік құқықтық актілерді қабылдаумен туындаған ҚР еңбек заңнамасында орын алған соңғы өзгерістер, ең алдымен, қоғамның еңбек қатынастарын реттеудегі объективті қажеттіліктерімен нарықтық экономика жағдайында жұмыс күшін жалдаумен қарым-қатынас байланысты» [2, 10б.].

Жұмыскерлер мен жұмыс берушілердің еңбек саласындағы конституциялық құқықтары мен бостандықтары қорғау объектісі болып табылады. Экономикалық құқықтарды мемлекеттен қорғау үшін белсенді іс-қимыл: әлеуметтік-экономикалық бағдарламаларды қабылдау және іске асыру, тиімді әлеуметтік саясат жүргізу талап етіледі. Тараптар еңбек қатынастарына кіру кезінде жүзеге асыратын әлеуметтік-еңбек құқықтары ең көп қорғауды қажет етеді. Мемлекет Еңбек және жұмыспен қамту саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеу және іске асыру жөніндегі міндеттерді ұлттық жоба нысанында өзінен алып тастамауы тиіс. Өйткені, мемлекет қызметінің іргелі бағыттарының бірі оның әлеуметтік саясатын жетілдіру болып табылады.

Е.Н. Нұрғалиева ерікті қоғамдық қатынастарды реттеу арқылы мемлекет құқық субъектілерінің ерік-жігеріне қатаң шектеулі әдістермен әсер етеді, бұл өз кезегінде құқықтық регламенттеуге жататын қоғамдық қатынастардың сипатымен, яғни реттеу тақырыбымен анықталады [3, 3б].

Еңбек құқығы пайда болғаннан бастап әлеуметтік мақсатқа ие болды. Бұл құқықтың осы саласының міндеті бастапқыда жалдамалы еңбекті қолданумен байланысты қатынастарды осындай құқықтық реттеу болғандығымен түсіндіріледі, бұл бір жағынан, тиісті шарттар жасасу кезінде тараптардың теңдігін және олардың мүдделерін ескеруді қамтамасыз етеді, ал екінші жағынан, экономикалық әлсіз жұмыскерді экономикалық күшті жұмыс берушіден қорғау қажеттілігін қамтамасыз етеді [4]. Мемлекет өз кезегінде құқықтары мен бостандықтары бұзылған әрбір адамға, егер бұл бұзушылықты ресми тұлғалар жасаған болса да, мемлекеттік органда тиімді қорғау құқығына кепілдік береді [5, 422б.].

Адам құқықтары мәселелерін қазіргі заманғы зерттеушілер оларды кезеңдеудегі келесі кезеңдерді атайды:

- біріншісі – идеяның пайда болуы (б. з. д. 5 ғасырдың екінші жартысынан бастап) және адам құқықтары туралы ілімнің қалыптасуы (жаңа дәуірден бастап);
- екіншісі – адам құқықтарының жүйелі білім ретінде оң шоғырлануы (18 ғасырдың екінші жартысынан бастап);
- үшіншісі – адам құқықтарының әлеуметтенуі;
- төртіншісі – құқықтарды интернационалдандыру (20 ғасырдың ортасынан бастап);
- бесіншісі – адам құқықтарының жаһандануы (20-21 ғасырдың басында) [6, 128б.].

Жоғарыда көрсетілген кезеңдерге сүйене отырып, еңбек құқықтарын қорғау идеясы адам құқықтарын әлеуметтендіру кезеңінде, яғни 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басында пайда болды деп қорытынды жасауға болады.

Батыс елдерінде еңбек заңнамасының алғашқы актілері орта ғасырларда қабылдана бастады, ал XIX ғасырдың басында алдыңғы қатарлы Еуропа елдерінде кәсіподақтар заңдастырылды, зауыттық инспекциялар құрыла бастады, балалар мен әйелдер еңбегін қолдануға заңнамалық шектеулер енгізілді. 1848 жылғы Франция Конституциясында еңбек ету құқығы жарияланды. Еңбек қатынастарын мемлекеттік реттеудің алғашқы, бірақ өте ұялшақ әрекеттері Англияда жасалды. Е.Б. Хохлов бұл кезеңді арнайы сала ретінде еңбек құқығын қалыптастыру үшін өте маңызды деп санайды [7, 18б.].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, еңбек құқығы, құқық саласы ретінде, жұмысшылардың құқықтарын қорғау мақсатында пайда болды деп қорытынды жасауға болады. Ол азаматтық құқық аясында пайда болды және дамыды, ал еңбек құқығын

оқшаулаудың және оны құқықтың жеке саласы ретінде бөлудің басты себебі-оның негізгі функциясы-еңбек құқығының қорғаныс функциясын жүзеге асыру қажеттілігі.

Құқықтарды қорғауды терең зерттеудің қажеттілігін ғалымдар бұрыннан түсінген [8, 150б.]. А.В. Яковлева дұрыс атап өткендей, оның мазмұнын мұқият түсінуге тырысу кеңестік кезеңде жасалды, бірақ олар ғылыми ізденістерге нүкте қоятын нәтижелер әкелмеді - терминді анықтауда қиындықтар әлі де орын алуда. Кеңес ғалымдары еңбек заңнамасында да, ғылыми әдебиеттерде де жұмысшылардың еңбек құқықтарын қорғау ұғымының жоқтығын атап өтті және осы олқылықты толтыруға тырысып, еңбек құқықтарын қорғауды әртүрлі тұрғыдан түсіндірді. Қазіргі кезеңде еңбек құқығы ғылымы да осы терминге нақты анықтама бермейді, ал қазіргі ғалымдар, кеңестік кезеңнің зерттеушілері сияқты, оның негізгі сипаттамаларын бірдей түсінуде келіспейді [9, 13б.]. Қарастырылып отырған мәселе бойынша ғылыми көзқарастардың көптігіне және кейде қарама-қайшылығына қарамастан, кеңестік кезеңдегі еңбек құқығы ғылымы, біздің ойымызша, жоғарыда аталған кезеңдегі ғалымдардың көпшілігі жақтаушылары болған еңбек құқығын қорғау туралы аз немесе аз дұрыс идеяны дамыта алды.

Кеңес дәуірінің ғалымдары салған жұмысшылардың еңбек құқықтарын қорғау тұжырымдамасының мәні ерекше қызығушылық тудырады. Мысалы, М.Е. Мариненко кең және тар мағынада қорғауды ерекше атап өтті. Еңбек құқықтарын қорғау кең мағынада еңбек дауларын шешуге уәкілеттік берілген құзыретті органдардың қызметі болып табылады, ол процестің барлық кезеңдерін қамтиды және еңбек құқық бұзушылықтарының жолын кесуге, бұзылған немесе даулы құқықтарды қалпына келтіруге бағытталған. Тар мағынада еңбек құқықтарын қорғау – уәкілетті органдар белгіленген іс жүргізу нысанында жүзеге асыратын бұзылған немесе даулы құқықтарды тікелей қалпына келтіру [10, 5-6б.]. Бұл ұстанымды көптеген кеңес ғалымдары ұстанды, олар өз кезегінде жұмысшылардың еңбек құқықтарын қорғау тұжырымдамасының кең және тар мағынасын анықтады, бірақ өз түсіндірмесінде.

С.С. Алексеевтің пікірі ең дұрыс, ол еңбек қатынастарын реттеудің құқықтық тетігі (заңның негізгі функциялары негізінде) екі компоненттен тұрады: реттеуші және қорғаушы. Ғылыми әдебиеттерде субъективті құқықтарды қорғау (осы санаттың көп қырлы және көп өлшемділігіне қарамастан) көбінесе олар бұзылған жағдайда құқықтарды жүзеге асырудың заңды кепілдіктерінің бірі ретінде қарастырылады. Осыған байланысты, құқық теоретиктері мұндай қорғау құқықтық қатынастардың аясында жүзеге асырылатынын атап өтті, мұнда басты мақсат заңды міндет пен уәкілетті адамның мүдделерін жүзеге асыру арқылы қамтамасыз етіледі [11, 98-99б.]

Қорытынды

Егер Кеңестік еңбек құқығы ғылымында жұмыскердің еңбек құқығын қорғаудың мәні туралы белгілі бір түсінік болса, онда біздің заманымыздың ғалымдары, өкінішке орай, жоғарыда аталған термин туралы нақты, жалпы түсінікке ие емес. Бұл еңбек құқығы, құқық саласы ретінде белгілі бір өзгерістерге, яғни экономикаға, тұтастай алғанда қоғамның дамуы мен өзгеруіне байланысты өзгерістерге ұшырайтындығына байланысты.

Мемлекетті құқықтық саясатының басым бағыттарының бірі ол азаматтардың еңбек құқықтарын қорғау. Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау институтының белсенді жұмыс істеуі халқымыздың әлеуметтік және экономикалық әл-ауқатын жақсартуда маңызды орынға ие. Азаматтардың еңбек құқықтарын қорғау мемлекеттің конституциялық міндеті болып табылады.

Мемлекеттің құқықтық саясатының басым бағыттарының бірі азаматтардың еңбек құқықтарын қорғау болып табылады. Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау институтының белсенді жұмыс істеуі ел халқының әлеуметтік және экономикалық әл-ауқаты үшін үлкен маңызға ие. Азаматтардың еңбек құқықтарын қорғау мемлекеттің конституциялық міндеті деп танылады.

Қорытындылай келгенде, жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау бұл жұмыскерлердің еңбек мүдделерін бұзудың жолын кесуге, олардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге бағытталған еңбек дауларын шешуге бағытталған арнайы уәкілетті органдардың қызметі деп түсіндіруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Аишев Д.А. Забастовка-основной вид акции протеста. // журнал Наука Академии комитета уголовно-исполнительной системы Мин. юстиции РК. – №3 (22). – 2016. – С. 43.
2. Абайдельдинов Т.М., Жумагулов Б.Т. Некоторые вопросы судебной практики и трудового законодательства. // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. – №3 (47). – 2013. – С.10-11.
3. Нургалиева Е.Н. Метод правового регулирования общественно-трудовых отношений: дис. канд. юрид. наук. – Ленинград. 2014. - 192 с.
4. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. Встреча с председателем Федерации профсоюзов Казахстана А. Кусаиновым. http://www.akorda.kz/ru/page/page_215984_vstrecha-spredsedatelem-federatsii-profsoyuzov-kazakhstan-abelgazi-kusainovym по состоянию 20.02.2014.
5. Права человека: энциклопедический словарь / отв. ред. С.С.Алексеев. – Москва: Норма, 2019. - 656 с.
6. Глухарева Л.И. Права человека в современном мире. Социально – философские основы и государственно-правовое регулирование. – Москва: Изд-во Юристъ, 2016. - 303 с.
7. Курс российского трудового права: В 3 т.1: Общая часть / под. ред. Хохлова. Е.Б. – Санкт-Петербург.: Изд-во СПбГУ, 2018. -573 с.
8. Баймаханов М.Т. Избранные труды по теории государства и права. – Алматы: АЮ-ВШП «Әділет», 2013. - 710 с.
9. Яковлева А.В. Способы защиты трудовых прав работников (концептуальный аспект): дис. ... канд. юрид. наук. – Москва: 2014. - 224 с.
10. Осипова С.В. Трудовые споры: учеб. пособие. – Самара: Изд-во Самарского университета, 2019. - 48 с.
11. Алексеев С.С. Теория государства и права. – Москва: Норма, 2014 - 283 с.

REFERENCES:

1. Aışev D.A. Zabastovka-osnovnoi vid aksii protesta. // jurnal Nauka Akademii komiteta ugovolno-ispolnitelnoi sistemy Min. iustisii RK. – №3 (22). – 2016. – S. 43.
2. Abaideldinov T.M., Jumagulov B.T. Nekotorye voprosy sudebnoi praktiki i trudovogo zakonodatelstva. // Vestnik KazNU im. Äl-Farabi. – №3 (47). – 2013. – S.10-11.
3. Nurgaliev E.N. Metod pravovogo regulirovania obşestvenno-trudovyh otnoşeni: dis. ... kand. iurid. nauk. – Leningrad. 2014. - 192 s.
4. Ofisiälnyi sait Prezidenta Respubliki Kazahstan. Vstrecha s predsedatelem Federasii profsoiuzov Kazahstana A. Kusainovym. http://www.akorda.kz/ru/page/page_215984_vstrecha-spredsedatelem-federatsii-profsoyuzov-kazakhstan-abelgazi-kusainovym po sostoianiu 20.02.2014.
5. Prava cheloveka: ensiklopedicheski slovär / отв. red. S.S.Alekseev. – Moskva: Norma, 2019. - 656 s.
6. Gluhareva L.İ. Prava cheloveka v sovremenno mire. Sosiälno – filosofskie osnovy i gosudarstvenno-pravovoe regulirovanie. – Moskva: İzd-vo İurist, 2016. - 303 s.
7. Kurs rosiskogo trudovogo prava: V 3 t.1: Obşaiia chäst / pod. red. Hohlova. E.B. – Sankt-Peterburg.: İzd-vo SPbGU, 2018. -573 s.
8. Baimahanov M.T. İzbrannye trudy po teorii gosudarstva i prava. – Almaty: ÄİU-VŞP «Ädilet», 2013. - 710 s.
9. İakovleva A.V. Sposoby zaşity trudovyh prav rabotnikov (konseptuälnyi aspekt): dis.kand. iurid. nauk. – Moskva: 2014. - 224 s.

10. Osipova S.V. Trudovye spory: ucheb. posobie. – Samara: Izd-vo Samarskogo universiteta, 2019. - 48 s.

11. Alekseev S.S. Teoria gosudarstva i prava. – Moskva: Norma, 2014 - 283 s.

ПОНЯТИЕ И ПРАВОВАЯ ОСНОВА ЗАЩИТЫ ТРУДОВЫХ ПРАВ РАБОТНИКОВ

Альшуразова А. А.

Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова,

Республика Казахстан, г. Шымкент

**e-mail: alshurazova-0807@mail.ru*

В статье подробно рассматривается понятие защиты трудовых прав работников и мнения ученых о защите трудовых прав работников. Также проанализированы права, обязанности работодателя и работника. Определено место защиты трудовых прав в механизме правового регулирования трудовых отношений, проанализирована эффективность правовых средств защиты нарушенных прав в развитии трудовых отношений.

Защита трудовых прав работников это деятельность специально уполномоченных органов, направленная на разрешение трудовых споров, направленная на пресечение нарушений трудовых интересов работников, восстановление их нарушенных прав.

В последующие годы, как показали результаты исследования, растет число нарушений трудовых прав и свобод граждан. В частности, наиболее частыми случаями являются: несоблюдение правил охраны труда, несоблюдение работниками правил заключения трудового договора, случаи необоснованного увольнения работников, несвоевременная выплата заработной платы, несвоевременное предоставление очередного оплачиваемого отпуска.

Целью статьи является теоретический анализ сущности, правовой основы понятия защиты трудовых прав работников, определение места защиты трудовых прав в механизме правового регулирования трудовых отношений, анализ эффективности правовых средств защиты нарушенных прав в развитии трудовых отношений.

Наибольшую защиту требуют социально-трудовые права, осуществляемые сторонами при вступлении в трудовые отношения. Государство не должно исключать из себя задачи по разработке и реализации государственной политики в области труда и занятости в форме национального проекта. Ведь одним из фундаментальных направлений деятельности государства является совершенствование его социальной политики.

Ключевые слова: *труд, трудовые права, работник, работодатель, защита трудовых прав работников.*

THE CONCEPT AND LEGAL BASIS FOR THE PROTECTION OF WORKERS' LABOR RIGHTS

Alshurazova A. A.

Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Republic of Kazakhstan, Shymkent

**e-mail: alshurazova-0807@mail.ru*

The article discusses in detail the concept of protection of workers' labor rights and the opinions of scientists on the protection of workers' labor rights. The rights and obligations of the employer and employee are also analyzed. The place of labor rights protection in the mechanism of legal regulation of labor relations is determined, the effectiveness of legal means of protecting violated rights in the development of labor relations is analyzed.

Protection of workers' labor rights is the activity of specially authorized bodies aimed at resolving labor disputes, aimed at suppressing violations of workers' labor interests, restoring their violated rights.

In subsequent years, as the results of the study showed, the number of violations of labor rights and freedoms of citizens is growing. In particular, the most frequent cases are: non-compliance with labor protection rules, non-compliance by employees with the rules for concluding an employment contract, cases of unjustified dismissal of employees, late payment of wages, late provision of regular paid leave.

The purpose of the article is a theoretical analysis of the essence, the legal basis of the concept of protection of workers' labor rights, determining the place of protection of labor rights in the mechanism of legal regulation of labor relations, analyzing the effectiveness of legal means of protecting violated rights in the development of labor relations.

The greatest protection is required by the social and labor rights exercised by the parties when entering into an employment relationship. The State should not exclude from itself the tasks of developing and implementing state policy in the field of labor and employment in the form of a national project. After all, one of the fundamental directions of the state's activity is the improvement of its social policy.

Keywords: *labor, labor rights, employee, employer, protection of labor rights of workers.*

SECURING THE RIGHT TO EDUCATION IN MULTILATERAL INTERNATIONAL LEGAL ACTS OF THE UNIVERSAL LEVEL

Amanbayeva Zh.

University of Miskolc, Hungary, Miskolc

**e-mail: zhanulya87@mail.ru*

The right to education is one of the human rights enshrined in both universal and regional international documents. This article will consider issues of securing the right to education in multilateral international legal acts of the universal level.

The complex of international legal acts regulating the right to education is heterogeneous both in content and legal force, and therefore this article will analyse several types of acts, in particular international treaties related to education, as well as a number of advisory acts dedicated to educational issues..

Keywords: *acts of the universal level, right to education, universal acts, international treaties, convention, rights and freedoms.*

Introduction

The right to education is one of the human rights enshrined in both universal and regional international instruments. It is not only a fundamental human right in itself, but also creates conditions for the further development of a person and the realization of all other rights. This approach to the right to education has found anchorage in the Sustainable Development Goals, endorsed by the international community at the Sustainable Development Summit on September 25-27, 2015. Out of seventeen goals, the fourth place is “quality education”.

Traditionally, the sphere of education was considered the sphere of internal interests of states and was practically not regulated at the international level, but already in the middle of the twentieth century, norms on the protection of the right to education, addressed to states, appeared at the international level, and recently there has been a tendency of an ever-increasing volume of acts regulating education issues on the international level.

The array of international legal acts regulating the right to education is heterogeneous both in content and in legal force. In this article we will take a closer look at several types of acts.

First, international treaties related to education will be analyzed. These international treaties, in turn, are divided into two groups: the treaties of the first group contain separate norms concerning the right to education, the treaties of the second group are fully devoted to issues in the field of education.

Secondly, an array of recommendatory acts devoted to education issues will be considered. First of all, these are the recommendations and declarations of UNESCO, filling in the gaps on those issues that, for whatever reason, are not covered by international treaties, as well as the reports of the UN Special Rapporteur on the right to education. Special attention in this group deserves a set of recommendation acts that are adopted within the framework of the Education for All movement and represent a consistent development strategy for the development of lifelong education throughout the world.

Classification and analysis of treaties at the universal level

For the first time, the right to education was enshrined at the universal level in Article 26 of the Universal Declaration of Human Rights, adopted at the third session of the UN General Assembly, and further enshrined at the treaty level in the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.

The bulk of the universal international treaties affecting education have also been adopted within or under the auspices of the United Nations.

Researchers distinguish two groups of universal acts devoted to education issues : universal international treaties, which include only certain norms relating to some aspects of education, and universal treaties entirely devoted to education issues. Both groups share a common focus on protecting the human right to education and non-discrimination.

The first category of universal-level treaties

The first category of universal-level treaties includes:

1. Constitution of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization ;
2. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination ;
3. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights ;
4. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women ;
5. Convention on the Rights of the Child ;
6. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families ;
7. Worst Forms of Child Labor Convention ;
8. Convention on the Rights of Persons with Disabilities .

The UNESCO Constitution occupies a special position, since it defines the goals and significance of education, as well as the directions and methods of cooperation in this area. The norms of the remaining listed acts are mainly aimed at protecting the right to education and non-discrimination, in particular, non-discrimination in obtaining education for certain groups of subjects (children, women, disabled people) on the basis of relevant criteria.

The International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination establishes the obligation of states parties to prohibit and eliminate racial discrimination in all its forms and to ensure the equality of every person, without distinction of race, color, national or ethnic origin, in particular in the exercise of a group of rights, which includes, inter alia, the right to education and vocational training.

Among the universal treaties, the main place in the regulation of the right to education is, of course, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, which in article 13 establishes the right of every person to education, and in addition to securing the right, the article names the goals and objectives of education, such as: full development of the human personality, strengthening respect for human rights and fundamental freedoms, the opportunity for everyone to be a member of a free society, promoting mutual understanding, tolerance and friendship between peoples.

However, if we carefully examine the norms of the Covenant, we can conclude that they rather set the standards for the realization of the right to education, but do not disclose the scope and content of this right. In particular, the Covenant provides for the following actions aimed at ensuring the full realization of this right:

- (a) Primary education shall be compulsory and available free to all;
- (b) Secondary education in its different forms, including technical and vocational secondary education, shall be made generally available and accessible to all by every appropriate means, and in particular by the progressive introduction of free education;
- (c) Higher education shall be made equally accessible to all, on the basis of capacity, by every appropriate means, and in particular by the progressive introduction of free education;
- (d) Fundamental education shall be encouraged or intensified as far as possible for those persons who have not received or completed the whole period of their primary education;
- (e) The development of a system of schools at all levels shall be actively pursued, an adequate fellowship system shall be established, and the material conditions of teaching staff shall be continuously improved.

Article 14 of the Covenant establishes the obligation of each State party to ensure the principle of compulsory education free of charge for all.

The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women provides a little more detail on the specifics of women's right to education. Articles 10 and 14 set certain standards with the aim of achieving equality between men and women.

The main provisions on non-discrimination against women in education can be grouped as follows:

1) Equal conditions for choosing a profession and access to education, which include: vocational guidance, accessibility of education, the possibility of obtaining a diploma, as well as the possibility of continuing education and reducing the number of girls and women who do not finish school.

2) Equal learning conditions, such as: the same curricula, the same examinations, teaching staff with qualifications of the same standard and school premises and equipment of the same quality (including access to specific educational information to help ensure the health and well-being of families, including information and advice on family planning).

3) The same opportunities to benefit from scholarships and other study grants.

4) Eliminate stereotypical roles of men and women at all levels and in all forms of education by encouraging collaborative learning, active sports and physical fitness.

The Convention on the Rights of the Child, in terms of the wording of the child's right to education, partly almost literally follows the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, in particular, Article 28 establishes the obligations of states to introduce free and compulsory primary education, to encourage the development of various forms of general and vocational secondary education and ensuring its accessibility, making higher education accessible to all, based on the abilities of everyone. Also, the convention establishes the obligation of states to ensure the availability of materials in the field of education and vocational training and to take measures to regularly attend school and reduce the number of students dropping out of school.

Special attention is paid to the methods by which discipline is maintained in schools - they must reflect respect for the human dignity of the child.

The Convention on the Rights of the Child reiterates the need for international cooperation on education-related issues in order to achieve the goals of eliminating ignorance and illiteracy and facilitating access to scientific and technological knowledge and modern teaching methods.

It is especially worth noting that article 29 establishes the goals of education, which include the full development of the individual, fostering respect for human rights and freedoms, fostering respect for parents, language, environment, cultural values of both one's own country and others, as well as training to a conscious life in a free society. Thus, in this Convention, the content of the right to education begins to take on a verbal form.

The right of the child to education is developed in the International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. Article 30 of the said convention prohibits the refusal or restriction of attending state preschool educational institutions and schools due to the absence of a permanent status related to the work of parents.

“Worst Forms of Child Labor” Convention No. 182 considers education, in particular free basic education (basic education refers to the totality of primary and secondary education), is considered as a means of combating poverty and the worst forms of child labor. Based on this understanding of education, states are required to provide access to free basic education and, to the extent possible, to vocational training for all children freed from the worst forms of child labor.

In the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, one of the longest articles is devoted to the right of persons with disabilities to education. Due to the specifics of the subjects of this right, the emphasis is on inclusive education, the goal of which is the full development of human potential, mental and physical abilities, self-esteem, as well as respect for human rights. Such education is designed to empower people with disabilities to participate effectively in the life of a free society. Paragraph 2 of Article 24 of the Convention provides for the specifics of the implementation of the right of persons with disabilities to education. First, it prohibits exclusion from general education on the basis of disability, which implies the need to ensure access to free primary and secondary education on an equal basis with others, as well as access to higher education and vocational training without any discrimination. However, the realization of this right has its own characteristics: reasonable

accommodation related to individual needs, as well as support to ensure effective learning. The Convention also provides for specific measures to ensure the ability of persons with disabilities to acquire life and social skills, such as: mastering the Braille alphabet and alternative methods of communication, learning sign language, as well as education on disability issues.

The Convention on the Rights of Persons with Disabilities is of particular interest for our study because it is in it that for the first time at the universal level in an international treaty the right to lifelong learning is enshrined (Article 24, paragraph 5). In the recommendatory acts of the universal level, which will be considered below, such a formulation appeared several years earlier.

The second category of universal-level treaties

The second group of international treaties includes the Convention against Discrimination in Education and the Convention on Technical and Vocational Education, as well as the International Labor Organization Convention No. 140 "On Paid Educational Leave".

Article 1 of the Convention against Discrimination in Education provides a detailed definition of the term "discrimination" which includes any distinction, exclusion, limitation or preference which, being based on race, color, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, economic condition or birth, has the purpose or effect of nullifying or impairing equality of treatment in education. Article 2 identifies three cases that are not considered discrimination, namely, the separation of students of different sexes, the separation of education based on religious or linguistic differences, and education in private institutions. However, it is emphasized that in all cases equal access to education must be ensured, as well as the compliance of programs with the norms prescribed or approved by the competent education authorities. Article 3 of the Convention sets out the obligations of states to eliminate and prevent discrimination.

The full development of the human personality is declared as the main goal of education, therefore, the researchers emphasize the importance of provisions enshrining the state's obligations to make primary education compulsory and free, to ensure the general availability of secondary education and to make higher education accessible to all on the basis of full equality and depending on the abilities of everyone. It is also worth noting the provisions on the inadmissibility of the imposition of religious education incompatible with the beliefs of the parents or legal representatives of the child (subparagraph "b" of paragraph 1 of Article 5 of the Convention) and the possibility of learning and teaching their own language of national minorities only provided that the exercise of this right does not interfere with individuals belonging to minorities, understand the culture and language of the state as a whole and participate in its activities, and that it does not undermine the sovereignty of the country (paragraph "I" of subparagraph "c" of paragraph 1 of Article 5 of the Convention).

Based on the considered provisions, it can be concluded that the Convention against Discrimination in Education partially repeats and concretizes the provisions of the previously considered international treaties. The definition of education given in Article 1, which in this document includes access to education, the standard and quality of education, and the conditions under which it is given, seems to be important from the point of view of disclosing the right to education.

The Convention on Technical and Vocational Education differs from other acts of the universal level in the widest coverage of various issues of education, however, the formulations of the norms of this international treaty are probably the most general of all those previously considered. Perhaps it is precisely this lack of specificity of provisions that affects the low attractiveness of this convention for states. Technical and vocational education is understood in the Convention as "all forms and levels of the educational process involving, in addition to general knowledge, the study of technologies and related sciences and the acquisition of practical skills, know-how, attitudes and understanding relating to occupations in the various sectors of economic and social life" (paragraph "a" of Article 1). Article 2 of the Convention once again establish guarantees of non-discrimination in admission to technical and vocational educational institutions, including for persons with disabilities, as well as equal access to education and equality of opportunity in the educational process.

Regarding the principle of lifelong education

Much attention is paid to training programs, which should be developed taking into account the principle of lifelong education. For the first time at the universal level, the problem of determining qualifications is touched upon. Paragraph 5 of Article 3 of the Convention establishes the need to define qualifications as clearly as possible at each occupational level and curricula must be continuously updated to incorporate new knowledge and technical processes.

The Convention defines the areas of international cooperation between states in the field of education, such as the collection and exchange of information, the exchange of students and teachers, the exchange of scientific achievements between developed and developing countries, as well as promoting the development of approaches that ensure the recognition of the equivalence of qualifications.

The issue of implementation of the provisions of the Convention is resolved in the most generalized way, states must implement "legislative provisions, regulations and other measures" (Article 7). As "other measures" A.V. Kondratyuk suggests considering, among other things, "joint cooperation of states aimed at specifying the provisions of the Convention".

As for the International Labor Organization Convention No. 140 "On Paid Educational Leave", it is devoted to one narrow issue - the provision of paid leave for an employee for educational purposes for a certain period with the payment of appropriate cash security. Analyzing this document, one can especially clearly trace the connection between the right to education and the right to work. Also interesting is the provision of Article 3 of this Convention, which clarifies that the policy of granting paid leave is carried out, inter alia, in order to promote continuing education. Here "lifelong education" is understood rather narrowly, as a means "helping workers to adapt to modern requirements". This is not yet "lifelong education" in the modern sense, but it is obvious one of the prerequisites for the subsequent development of this concept.

Analysis of UNESCO recommendations adopted on education issues

On education issues, in addition to conventions, a number of UNESCO recommendations were adopted at the universal level: Recommendation on the Status of Scientific Researchers of November 20, 1974, Recommendation on the International Standardization of Education Statistics of December 3, 1958, Recommendation on the Recognition of studies and qualifications in higher education of 13.11.1993, Recommendation concerning the Status of Teachers of 11.11.1997. Also, at the UNESCO World Conference "Higher Education in the 21st Century: Vision and Action", which took place in Paris from 05.10.1998 to 09.10.1998, the "World Declaration on Higher Education for the 21st Century: Vision and Action" was adopted.

The UNESCO Recommendation "On the Status of Scientific Researchers" is notable for the fact that, in addition to securing the status of scientific researchers and defining the terms "science", "technology", "scientific research", in the section "The initial education and training of scientific researchers" contains specific measures that states should implement to ensure the emergence of high-quality research workers, in particular, ensuring non-discriminatory access to the initial education and training required for research work, inclusion in curricula and courses in natural sciences and engineering elements of social sciences and environmental sciences.

In the Recommendation on the International Standardization of Education Statistics, it is interesting, first of all, to define the term "educational attainment". According to Article 6 of this Recommendation, "a person's educational attainment corresponds to the last completed year of study and / or the highest level attained or completed in general education, special education and adult education in his own country or elsewhere".

Particularly noteworthy is the UNESCO Recommendation on the Recognition of studies and qualifications in higher education. This Recommendation provides definitions of the concepts of higher and secondary education, as well as discloses options for understanding the term "recognition" ("recognition of a foreign certificate of higher education for the purpose of continuing education, participation in scientific activities and for the implementation of professional activities", "recognition of a foreign certificate of secondary education for the purpose of learning at a higher level") and emphasizes that "the right to recognition should not depend on

citizenship or legal status”. The Recommendation sets out specific measures that States should take to promote wider recognition of higher education qualifications, in particular:

1. Accession to regional conventions on the recognition of studies, diplomas and degrees in higher education;
2. Establish a procedure for the recognition of diplomas and certificates of education;
3. Establish or empower existing recognition bodies to coordinate the application of the Recommendation;
4. Encourage collaboration among educational institutions to develop common and comparable policies for assessment.

Also, the Recommendation identifies priority areas of international cooperation that states should develop to implement the recognition of studies and qualifications: providing other states with up-to-date lists of recognized educational institutions on their territory; creation and promotion of cooperation of bodies for the assessment and certification of the quality of higher education; joint research on assessment criteria and national terminology to harmonize their mutual understanding and interpretation; compilation of catalogues of bilateral and other agreements between states and educational institutions and their popularization.

The Recommendation concerning the Status of Teachers covers a wide range of issues in higher education, in addition to directly defining the status of teaching personnel (paragraphs 25-36 detail the rights, freedoms, duties and responsibilities of higher education teaching personnel), it defines goals, policies and guidelines. principles in the field of education; rights, duties and responsibilities of institutions of higher education. The need to provide such institutions with autonomy is emphasized and the term “autonomy” is defined: “Autonomy is that degree of self-governance necessary for effective decision making by institutions of higher education regarding their academic work, standards, management and related activities consistent with systems of public accountability, especially in respect of funding provided by the state, and respect for academic freedom and human rights” (paragraph 17).

On the main problems of higher education

The World Declaration on Higher Education for the 21st Century: Vision and Action, adopted at the 1998 UNESCO World Conference in Paris, is a UNESCO policy document on higher education, which reflects the main challenges in higher education and the proposed solutions. as well as some statistics on higher education around the world. This is an important milestone for the development of international policy in the field of education, which will subsequently be developed in the formation of the global movement "Education for All".

The problems that arise in the field of higher education are the following: financing, creating fair conditions for access to training courses, promoting professional development, focusing training on the acquisition of specific skills, improving and maintaining the quality of teaching, employing graduates, concluding effective cooperation agreements.

The Declaration is the final document of the conference convened with the aim of finding solutions to the identified problems and, in the long term, launching the process of a serious reform of higher education around the world.

The first two articles outline the tasks and functions of higher education, where not only the goals of training highly qualified specialists, the dissemination of education and the conduct of scientific research are brought to the fore, but also ethical goals and values: qualified graduates should also be responsible citizens, observing intellectual ethics and exactingness. they should foster citizenship and a global outlook in order to build endogenous capacity and strengthen human rights. It also emphasizes the need to ensure development and social mobility in the context of cultural pluralism.

The second part of the Declaration (Articles 3-10) is entitled “Shaping a New Vision of Higher Education”. These articles formulate the principles on the basis of which higher education should be reformed:

1. Equitable access, without any discrimination, based on the abilities of everyone. Higher education should be an integral part of the lifelong learning system. (This provision once again repeats the slightly modified norm of the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights).

2. Promotion of access to higher education for special target groups: indigenous peoples, cultural and linguistic minorities, persons with disabilities, as well as increasing the participation and role of women. Those. summarizes the provisions of the previously discussed conventions on discrimination.

3. Promotion of knowledge through scientific research (emphasizing that research should be intensified in all disciplines, including social and human sciences)

4. The relevance of activities of higher education to goals and needs, ensured by ethical standards, political impartiality and a critical approach

5. Strengthening cooperation with the world of work, analysis and forecast of the needs of society.

6. Diversification of higher education models to ensure equality of opportunity.

7. Support for innovative learner-centered approaches, the development of critical thinking and creativity.

The third part of the Declaration (Articles 11-17) is devoted to the transition from vision to action and comprehensively addresses the problems of assessing the quality of education, funding, opportunities and problems associated with the use of information and communication technologies, as well as the problems of "brain drain" and the establishment of partnerships. Article 11 of the Declaration emphasizes that the quality of higher education is a multidimensional concept and, in addition to institutional assessment, it is necessary to establish its international dimension, which means the exchange of knowledge, the creation of interactive networks, the mobility of teachers and students, and international research projects. The inclusion of the concept of "quality" in the Declaration deserves special attention, since this characteristic of education began to appear in international instruments relating to the right to education only towards the end of the twentieth century. One can observe the development of an understanding of law, if at first the states at the international level set themselves the goal of providing the population with at least some kind of education, then later, with the development of the concept of lifelong learning and understanding it as a special good that is important not only for an individual, but also for society as a whole, the criterion of "quality" first appeared in separate documents, and by 2015 it became the defining one in setting the UN development goals.

In addition, in the same 1998, just before the UNESCO World Conference on Higher Education, the Commission on Human Rights Resolution No. 1998/33 established the thematic mandate of the UN Special Rapporteur on the Right to Education, which is part of the Special Procedures of the Council on human rights of the United Nations.

During the early years of the mandate of the UN Special Rapporteur on the Right to Education, the focus was on primary education. However, the focus of attention has now shifted to higher education, in particular, the report by Special Rapporteur Kishore Singh "The Digital Revolution in Education" highlights the issues and challenges in the field of the right to education in the digital age.

About the global movement "Education for All"

Separately, it is worth considering the Education for All movement, which originated in 1990 within the UN, which was initiated at a conference in Jomtien (Thailand), and was reflected in the World Declaration on Education for All and Framework for Action to Meet Basic Learning Needs of the Declaration.

The Declaration emphasized that "education is a fundamental right for all people, women and men, of all ages, throughout our world", as well as a prerequisite for the improvement of the individual and the improvement of social conditions. The Declaration sets out the goal of the opportunity for all people (children, adolescents and adults) to receive education to meet basic learning needs. Moreover, basic education is not an end in itself, but the foundation for further lifelong learning. This is a key moment, a turning point in the development of an understanding of the right to education. It was in 1990 that the modern understanding of the right to education as the right to lifelong learning was initiated, although this declaration and functional understanding places a lot of emphasis on it. Article 2 defines the so-called "extended vision", which is necessary to achieve the main goal. This approach

is as follows: universalizing access and promoting equity; focusing on learning; broadening the means and scope of basic education; enhancing the environment for learning; strengthening partnerships. The creation of favorable political conditions, the mobilization of financial resources and the strengthening of international solidarity are highlighted as a condition for the full provision and use of basic education both in the interests of the individual and society.

The Global Education for All Movement received a new impetus in the Dakar Framework for Action, which was adopted at the World Education Forum on April 26-28, 2000. This document contains the “collective commitment of its members to act” to achieve the goals and objectives of the Education for All movement, the extended comments to the Framework for Action describe the achievements over the past 10 years (from 1990 to 2000), as well as the goals and challenges for implementation. goals not yet achieved. Article 3 reiterates that education systems must ensure lifelong learning opportunities for all. In all subsequent documents of the Education for All movement, the right to education is understood precisely as education for all throughout life.

In 2014, the Muscat Agreement was adopted, which highlights the post-2015 Education for All agenda, as well as key challenges and global goals. Also in 2014, the Aichi-Nagoya Declaration on Education for Sustainable Development was adopted. It identifies education for sustainable development as “an integral and transformative element of inclusive quality education and lifelong learning”. The elements of the right to education are being clarified. This document is notable for calling on governments to analyze the goals and values that underlie educational systems. Thus, the special social role of education and the responsibility of states for its quality are emphasized. At the World Education Forum, held in the Republic of Korea in 2015, the Incheon Declaration (Education 2030) was adopted, in which a new concept of education was finally formed. Education is recognized as the main “engine” of human development and a tool for improving people's lives. The Declaration sets out the goals of ensuring inclusive education based on the principle of social justice for all and throughout life.

Comparing the number of universal compulsory and recommendatory acts on education issues, as well as the content of these acts, it can be concluded that states express interest in educational cooperation on a variety of issues, but, by and large, are not ready to take on any specific obligations. Certain principles are clearly enshrined, such as the principle of non-discrimination, equal access to education and equality of opportunity in the educational process. The gaps in conventional regulation on the development of programs, on the organization of the educational process and research work at the universal level are compensated by UNESCO recommendations. A large number of acts of a recommendatory nature are inherent in the regulation of education issues not only at the universal level, but in general is characteristic of international educational law. So, for example, at the regional level, almost all acts of the Bologna process belong to the so-called “soft law”. At the universal level, the option of cooperation in the form of adopting soft law documents currently seems to be the most effective, since the states, obviously, are not yet ready to take on serious obligations on cooperation in the field of education, but they are showing interest in such cooperation. An interesting example is the Education for All movement, which has developed rather slowly for twenty years, but has received attention and active development over the past years. Concretization of the concept of the right to education should also be carried out first at a non-contractual level so that states have the opportunity to orient themselves towards certain standards.

LITERATURE:

1. AICHI-NAGOYA DECLARATION ON EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT, Adopted in 2014, https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5859Aichi-Nagoya_Declaration_EN.pdf (Retrieved on 1 of October 2023).
2. COMMISSION ON HUMAN RIGHTS RESOLUTION NO. 1998/33, https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CHR/54/Documents/E.1998.23_EN.pdf (Retrieved on 1 of October 2023).
3. CONSTITUTION OF THE UNITED NATIONS EDUCATIONAL, SCIENTIFIC AND CULTURAL ORGANIZATION, Signed at London, on 16 November 1945, <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%204/volume-4-I-52-English.pdf> (Retrieved on 1 of October 2023).

4. CONVENTION AGAINST DISCRIMINATION IN EDUCATION, Adopted by the General Conference of the UNESCO on 14 December 1960, <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/DiscriminationInEducation.aspx> (Retrieved on 1 of October 2023).
5. CONVENTION ON TECHNICAL AND VOCATIONAL EDUCATION, Adopted by the General Conference of UNESCO on 10 November 1989, https://unevoc.unesco.org/fileadmin/user_upload/pubs/conv-e.pdf (Retrieved on 1 of October 2023).
6. CONVENTION ON THE ELIMINATION OF ALL FORMS OF DISCRIMINATION AGAINST WOMEN, Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 34/180 of 18 December 1979, <https://www.ohchr.org/documents/professionalinterest/cedaw.pdf> (Retrieved on 1 of October 2023).
7. CONVENTION ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES, Adopted on 13 December 2006 at the United Nations Headquarters in New York, <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf> (Retrieved on 1 of October 2023).
8. CONVENTION ON THE RIGHTS OF THE CHILD, Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989, <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/D0A4C3AD19FE4A04052565F70070691A> (Retrieved on 1 of October 2023).
9. DAKAR FRAMEWORK FOR ACTION, Adopted at the World Education Forum on April 26-28, 2000, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000121147> (Retrieved on 1 of October 2023).
10. GENERAL ASSEMBLY RESOLUTION 217 A, <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/udhr.pdf> (Retrieved on 1 of October 2023).
11. GENERAL ASSEMBLY RESOLUTION 2200A (XXI) OF 16 DECEMBER 1966, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx> (Retrieved on 1 of October 2023).
12. INTERNATIONAL COVENANT ON ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS, Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx> (Retrieved on 1 of October 2023).
13. INTERNATIONAL CONVENTION ON THE ELIMINATION OF ALL FORMS OF RACIAL DISCRIMINATION, Adopted and opened for signature and ratification by General Assembly resolution 2106 (XX) of 21 December 1965, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/icerd.aspx> (Retrieved on 1 of October 2023).
14. INTERNATIONAL CONVENTION ON THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF ALL MIGRANT WORKERS AND MEMBERS OF THEIR FAMILIES, Adopted by General Assembly resolution 45/158 of 18 December 1990, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cmwr.aspx> (Retrieved on 1 of October 2023).
15. INTERNATIONAL LABOR ORGANIZATION CONVENTION NO. 140 "ON PAID EDUCATIONAL LEAVE", Adopted by the General Conference of the International Labor Organization on 5 June 1974, https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C140 (Retrieved on 1 of October 2023).
16. KASTEL YU.E.: Mezhdunarodno-pravovyye standarty v oblasti obrazovaniya // Rossiyskiy yuridicheskiy zhurnal. 2001. # 1. P. 147
17. KONDRATYUK A.V.: Mezhdunarodno-pravovoe regulirovanie sotrudnichestva gosudarstv v sfere obrazovaniya. Diss. kand. yur. nauk. Sankt-Peterburg, 2007. Pp.51, 54.
18. RECOMMENDATION CONCERNING THE STATUS OF TEACHERS, Adopted on 11.11.1997, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/—ed_dialogue/—sector/documents/normativeinstrument/wcms_493315.pdf (Retrieved on 1 of October 2023).
19. MUSCAT AGREEMENT, Adopted in 2014, <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/FIELD/Santiago/pdf/Muscat-Agreement-ENG.pdf> (Retrieved on 1 of October 2023).
20. RECOMMENDATION ON THE INTERNATIONAL STANDARDIZATION OF EDUCATION STATISTICS, Adopted on December 3, 1958, <https://atom.archives.unesco.org/wcges> (Retrieved on 1 of October 2023).

21. RECOMMENDATION ON THE RECOGNITION OF STUDIES AND QUALIFICATIONS IN HIGHER EDUCATION, Adopted on 13.11.1993, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000369615/PDF/369615eng.pdf.multi> (Retrieved on 1 of October 2023).

22. RECOMMENDATION ON THE STATUS OF SCIENTIFIC RESEARCHERS, Adopted on November 20, 1974, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000229276> (Retrieved on 1 of October 2023).

23. REPORT BY SPECIAL RAPPORTEUR KISHORE SINGH "THE DIGITAL REVOLUTION IN EDUCATION", https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/Report_UNSRRTTE_HRC_the_Right_to_Education_in_the_Digital_Age_2016_En.pdf (Retrieved on 1 of October 2023).

24. RESOLUTION ADOPTED BY THE GENERAL ASSEMBLY ON 25 SEPTEMBER 2015 N 70/1 "Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development", https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf (Retrieved on 1 of October 2023).

25. WORLD DECLARATION ON EDUCATION FOR ALL AND FRAMEWORK FOR ACTION TO MEET BASIC LEARNING NEEDS, https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/UNESCO_World_Declaration_For_All_1990_En.pdf (Retrieved on 1 of October 2023).

26. WORLD DECLARATION ON HIGHER EDUCATION FOR THE 21ST CENTURY: VISION AND ACTION, Adopted on 09.10.1998, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000141952> (Retrieved on 1 of October 2023).

27. WORST FORMS OF CHILD LABOR CONVENTION, Adopted on 87th ILC session on 17 June 1999, https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C182 (Retrieved on 1 of October 2023).

ЗАКРЕПЛЕНИЕ ПРАВА НА ОБРАЗОВАНИЕ В МНОГОСТОРОННИХ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ АКТАХ УНИВЕРСАЛЬНОГО УРОВНЯ

Аманбаева Ж.

Университет Мишкольца, Венгрия, г. Мишкольц

**e-mail: zhanulya87@mail.ru*

Право на образование является одним из прав человека, закрепленных как в универсальных, так и в региональных международных документах. В данной статье будет рассмотрены вопросы закрепления права на образование в многосторонних международно-правовых актах универсального уровня.

Комплекс международно-правовых актов, регулирующих право на образование, неоднороден как по содержанию, так и по юридической силе, в связи с чем в этой статье будет проведен анализ нескольких видов актов, в частности международных договоров, связанных с образованием, а также ряд рекомендательных актов, посвященных вопросам образования.

Ключевые слова: *право на образование, акты универсального уровня, международные договоры, конвенция, права и свободы.*

КИБЕРҚЫЛМЫСПЕН КҮРЕСУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ашимова Д.И.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.
**e-mail: dinastie_galiktdk@mail.ru*

Мақала құқық қорғау органдарының тәжірибесіне Интернет желісінің мүмкіндіктерін енгізудің өзекті мәселесіне арналған. Қазіргі уақытта заңнаманы біріздендірудің және құқық қорғау қызметін әлемдік ауқымда үйлестірудің саналы үрдісі байқалады. Осыған байланысты қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды қолданудың перспективалы бағыты Интернет желісінің азартушылық және ұйымдастырушылық рөлі болып табылады.

Кілт сөздер: *Киберқылмыс, интернет желісі, компьютерлік қылмыс, компьютерлік технологиялар, телекоммуникациялық жүйелер, құпия.*

Кіріспе

Біз компьютерлер мен телекоммуникациялық жүйелер адам мен мемлекет өмірінің барлық салаларын қамтитын ақпараттық қоғам дәуірінде өмір сүріп жатырмыз. Бірақ адамзат телекоммуникация мен ғаламдық компьютерлік желілерге қызмет ете отырып, бұл технологияларды теріс пайдалану үшін қандай мүмкіндіктер туғызатынын алдын-ала білмеді. Бүгінде виртуалды кеңістікте жұмыс істейтін қылмыскерлердің құрбандары тек адамдар ғана емес, бүкіл мемлекеттер болуы мүмкін. Сонымен қатар, мыңдаған пайдаланушылардың қауіпсіздігі бірнеше қылмыскерлерге байланысты болуы мүмкін. Кибер кеңістікте жасалған қылмыстардың саны компьютерлік желілерді пайдаланушылар санына пропорционалды түрде өсуде және Интерполдың бағалауы бойынша, мысалы, ғаламдық Интернет желісінде қылмыстың өсу қарқыны планетадағы ең жылдам болып табылады [1, 15 б.].

2005 жылдың сәуірінде өткен қылмыстың алдын алу және қылмыстық сот төрелігі бойынша БҰҰ-ның 11-ші конгресінде компьютерлік қылмыс күн тәртібіндегі мәселе ретінде атап көрсетілді және трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрестің тиімді шаралары мәселесі аясында қаралды. БҰҰ сарапшылары XI конгреске дайындалған ұсыныстарда киберқылмыстың ерекше сипаты және онымен күресудің кешенді тәсілдерін қолдану қажеттілігі туралы, сондай-ақ нормаларды нақтылау немесе алып тастау сияқты БҰҰ-ға мүше мемлекеттердің қылмыстық заңнамасын жаңарту жөніндегі шұғыл шаралар туралы айтады қазіргі жағдайға сәйкес келмейтін немесе киберқылмыстың жаңа түрлеріне қатысты ережелер қабылданған [2, 25б.].

БҰҰ-ның XI конгресінің қылмыстың алдын алу және қылмыстық сот төрелігі қызметінің нәтижесі болған Бангкок декларациясы да киберқылмыс проблемасының өзектілігін айғақтайды.

Декларацияда жаһандану кезеңінде ақпараттық технологиялар мен телекоммуникациялар мен компьютерлік желілердің жаңа жүйелерінің қарқынды дамуы осы технологияларды қылмыстық мақсатта теріс пайдаланумен қатар жүретіні, сондай-ақ ұлттық шараларды әзірлеу және киберқылмысқа қарсы іс-қимыл бойынша халықаралық ынтымақтастықты дамыту қажеттігі атап өтілген.

Киберқылмыстың бүкіл әлем үшін де, Қазақстан үшін де қауіптілігін қазақстандық құқық қорғау органдары да мойындайды.

Өкінішке орай, қазақстандық арнайы әдебиеттерде ақпараттық үдерістердің жаһандануының салдары ретінде киберқылмыс проблемасы нақты қамтылмаған. Бұл олқылықтың орнын толтыру қажет. Қазақстан 2001 жылғы қарашада Еуропа Кеңесінің киберқылмыс туралы Конвенциясына қол қойған мемлекеттер арасында да болған жоқ.

Егер бұл конвенция ұзақ еңбек өнімі болып табылса, яғни әлемдік қоғамдастық он жылдан астам уақыт бойы осы проблемамен айналысса, біздің еліміз, өкінішке орай, осы Конвенцияға қол қоюға да, осы саладағы халықаралық ынтымақтастыққа да дайын емес. Бірақ халықаралық қауымдастық әлі күнге дейін осы проблемамен күресудің әдістерін ғана емес, сонымен бірге осы мәселе бойынша бірыңғай саясатты, оның ішінде тұжырымдамалық аппаратты әзірлеу процесінде де іздеуде екенін атап өткен дұрыс.

Материалдар мен әдістер

Бұл жұмыстың әдіснамалық негізі әлеуметтік процестер мен құбылыстарды зерттеудің диалектикалық әдісі болды. Қойылған зерттеу міндеттерінің сипаты сондай-ақ салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-құқықтық, жүйелі талдау әдісі және нақты-социологиялық әдіс сияқты әдістерді пайдалану қажеттілігін айқындады.

Жұмыстың нормативтік негізі халықаралық заңнама, оның ішінде Еуропа Кеңесінің киберқылмыс туралы Конвенциясы; киберқылмыспен күреске бағытталған шет елдердің заңнамасы; Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы болды.

Нәтижелер және талқылаулар

Соңғы жылдардың ерекшелігі интернетте жасалған қылмыстар санының едәуір өсуі болып табылады, бұл 1988 жылдан бастап өз есептерін жариялап келе жатқан Cert/CC (АҚШ) үйлестіру орталығының жыл сайынғы деректерін талдауды растайды. Компьютерлік қылмыстардан зардап шеккен шағымдардың статистикасы көрсеткендей, соңғы 12 жыл ішінде киберқылмыстан зардап шеккен қолданушылардың өтініштері 10 000 еседен астам өсті.

БҰҰ-ның қылмыстың алдын алу және компьютерлік қылмыстың қылмыстық сот төрелігі жөніндегі XI Конгресінде ерекше назар аударылды: бұл мәселе трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы тиімді шаралар әзірлеу аясында қарастырылды. БҰҰ сарапшылары киберқылмыстың ерекше сипатын және оған қарсы күресте кешенді тәсілдерді қолдану қажеттілігін, сондай-ақ БҰҰ-ға қатысушы мемлекеттердің қалыптасқан жағдайға сай келмейтін нормаларды нақтылау немесе алып қою және киберқылмыстардың жаңа түрлеріне қатысты нормаларды енгізу сияқты қылмыстық заңнамасын жаңарту жөнінде шаралар қабылдаудың шұғылдығын атап көрсетеді [3, 46 б.].

Ақпараттандырудың қарқынды дамуы компьютерлік технологияларды пайдакүнемдік мақсатта пайдаланудың әлеуетті мүмкіндігіне ие [4]. Бұрын Қазақстан ақпараттық жаһандану жағдайында жоғары технологиялық алаяқтық проблемаларына тап болған мемлекеттердің тәжірибесін зерделеу қылмысқа қарсы күрестің маңызды аспектілерінің бірі болып табылады.

Ақпараттық технологиялар қоғамға қарсы мінез-құлық пен қылмысқа қарсы күресте маңызды рөл атқара алады және атқаруы керек. Интернеттің ашықтығы, айқындылығы және глобалдылығы қоғам өмірінің барлық салаларына әсер ету үшін үлкен мүмкіндіктер ашады [5, 57 б.]. Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар нақты виртуалды шындықты қалыптастырады, нақты өмірдің нақты бейнесін ұсынады [6].

Белгілі бір кезеңде мемлекеттің Интернет ортасында қалыптасқан қатынастарға қатысуы қажет болады және нормалардың көпшілігі ертеңгі күннің шындығына сәйкес келуі керек. Интернет желісінің мүмкіндіктерін құқық қорғау органдарының практикасына да белсенді түрде енгізу қажет.

Халықаралық ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресте көптеген қылмыстық топтар қызметінің трансшекаралық сипатын ескермеуге болмайды. Соңғы жағдай-ұйымдасқан қылмыстық топтардың ұлттық шекарадан тыс шығуы және олардың Интернеттің ғаламдық ақпараттық желісінің мүмкіндіктерін пайдалануы, ең алдымен, экономикалық және қылмыстық жаһанданудың өзара байланысты процесіне байланысты [7].

Халықаралық Компьютерлік желілер экстерриториялық принцип әрекет ете алатын (әдейі немесе байқаусызда) аумақта қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Құқық қорғау органдары бұл жағдайда ақпарат алмасуды жүзеге асыра алады, дегенмен бұл

ақпарат ұлттық заңнаманың ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі жолдармен қарастырылуы мүмкін. Мемлекеттің арнаулы қызметтері ақпараттық арналар арқылы өтетін электрондық хабарламаларды, тіпті мұндай хабарламалармен мемлекеттің коммуникация саласына өз еркімен араласуынан құқықтық қорғауды пайдаланатын басқа мемлекеттердегі адамдар алмасса да, ұстап алуы мүмкін.

Компьютерлік қылмысқа қарсы күрес ұлттық деңгейде де, мемлекет аралық деңгейде де жүргізілуде [8]. Бұған бірқатар халықаралық құжаттар дәлел: БҰҰ-ға мүше мемлекеттер үшін компьютерлік желіні пайдаланумен байланысты қылмыстардың алдын-алу және бақылау бойынша нұсқаулық, онда компьютерлік қылмыстар әлемдік халықаралық проблема ретінде танылады [9, 185 б.]; 2000 жылғы 23 шілдеде Окинавада (Жапония) G8 елдерінің мемлекет және үкімет басшыларының кездесуінде қабылданған Жаһандық ақпараттық қоғамның Окинава хартиясы. Алайда, қылмыстармен күресте ақпараттық технологияларды дамытудағы ең үлкен жетістіктер жекелеген мемлекеттер деңгейінде байқалады. Бірнеше типтік мысал қарастырайық.

Ұлыбританияда 2001 жылдың сәуірінде тергеушілер, сот-медициналық сарапшылар және компьютерлік кеңесшілер кіретін жоғары технологиялық қылмыстарға қарсы ұлттық бөлім құрылды. Ұлттық қылмыстық барлау қызметі (NCIS) осы қызметтің ішінде компьютерлік қылмыстардың ұлттық орталығын құрудың мүмкіндігі мен болашағын зерттейді.

Австралияда Электрондық поштаның қауіпсіздігін Үйлестіру тобы (ESCG) құрылды. Бұл топтың негізгі міндеті-қоғамдық және жеке секторлар үшін қауіпсіз және сенімді Электрондық операциялық кеңістік құру. ESCG тобы инциденттер туралы хабарлауға, киберқылмыс пен кибертерроризмге қатысты екіжақты және көпжақты келісімдер аясында әрекет етуге және үйлестіруге жауапты. ESCG құрамына Австралия федералды полициясының Ұлттық қылмыстық кеңсесі кіреді. Оның міндеті-оқиғаларды талдау және оларға жауап беру. Ұлттық ақпараттық инфрақұрылым аясында Ұлттық қылмыстық бөлімге электрондық қылмыстар туралы ақпарат жинау жөніндегі менеджер көмектеседі, ол полиция қызметкерлерімен бірге қылмыстық істерді тергеу үшін электрондық дәлелдемелерді қамтамасыз етеді.

Канадада киберқауіптерге қарсы әрекет ету үшін 2001 жылғы ақпанда сыни инфрақұрылымды қорғау және жұмылдыру дайындығы басқармасы құрылды. Сондай-ақ, жоғары технологияларды пайдалануға байланысты қылмыстарды тергеуге ықпал ететін тиісті заңнама қабылданды.

Әлемдік ақпараттық кеңістікті криминализациялаудың шындықтары халықаралық деңгейде сезілуде. Байланыс технологиясымен байланысты қылмыстың көлемін түсіну қауіптерді тек бірлескен күш-жігермен жеңуге болатындығын түсінумен бірге келеді. Қазіргі уақытта заңнаманы біріздендірудің және құқық қорғау қызметін әлемдік ауқымда үйлестірудің саналы үрдісі байқалады.

БҰҰ-ның информатика бойынша жұмыс тобы «тым аз елдердің киберқылмыстарға қатысты тиісті заңдары бар» деген қорытынды жасады. Баяндамада заңнамасы талданған 52 елдің тек 10 елінде жоғары технологиялар саласындағы қылмыстардың жартысынан көбін қамтуға мүмкіндік беретін түзетулер енгізілгені, ал 33 елде киберкеңістіктегі қылмысқа қарсы күресті заңнамалық қамтамасыз ету іс жүзінде жоқ екені атап өтілді.

Баяндамада Еуропа Кеңесінің киберқылмыстар жөніндегі Конвенциясына қылмысқа қарсы күрестің пісіп-жетілген қажеттіліктеріне барабар жауап берудің мысалы ретінде ерекше назар аударылған. Киберқылмыспен күрес жөніндегі Конвенцияны қабылдау «мынадай мақсаттарға қол жеткізуді жақындатуға мүмкіндік берді: а) қатысушы мемлекеттердің киберкеңістіктегі қылмыстарға байланысты Ұлттық қылмыстық - құқықтық нормаларды келісуі; б) осындай қылмыстарды тергеу және оларды жасаған адамдарды соттық қудалау, сондай-ақ электрондық нысандағы дәлелдемелерді жинау үшін қажетті процестік заңнаманы әзірлеу; в) осы саладағы халықаралық ынтымақтастықтың жылдам және тиімді режимін қамтамасыз ету» [10].

Конвенцияны қабылдаудың маңызы өте зор. Бұл құжат, шын мәнінде, жаһандық желілердегі заңсыз әрекеттері үшін қылмыстық қудалаудың құқықтық және процедуралық аспектілерін реттейтін осындай деңгейдегі алғашқы халықаралық келісім болды. Ол ұлттық және халықаралық деңгейлерде негізгі күш-жігердің қай бағытта жасалуы керектігін нақты анықтайды. Еуропа Кеңесінің конвенциясы компьютерлік хакинг пен хакинг, деректерді заңсыз ұстап алу, компьютерлік жүйелердің қызметіне ақаулар енгізу, алдау, жалған жасау үшін қолданылатын әдістерді Қылмыстық деп тануға шақырады. Конвенция компьютерлер туралы заңдарды жүзеге асыру бойынша халықаралық ынтымақтастыққа назар аударуды ұсынады және Ұлттық билікті компьютерлік тергеулерді жүргізуге шақырады.

Соңғы онжылдықта құпия және құпия компьютерлік ақпаратты, ақпараттық процестерге қатысатын субъектілердің құқықтарын қорғау және қылмыстық қол сұғушылықтан ақпараттандыру мәселелері халықаралық және мемлекеттік проблемаға айналды.

Жаңа ақпараттық технологиялар қылмыстық қоғамдастықтардың қызметін түбегейлі басқа деңгейде жедел бақылауға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда АҚШ барлау агенттіктерінің Қылмыстық қауымдастықтардың ақпарат алмасуын бақылауға, күдіктілердің компьютерлерін «бұзуға», оларға ақпаратты бақылауға мүмкіндік беретін бағдарламаларды енгізуге мүмкіндік беретін «Oasis» (ЦРУ) және «Magic Lantern» (ФБР) жүйелерін әзірлеу мен қолданудағы тәжірибесі үлкен қызығушылық тудырады. және т. б.

«Oasis» бағдарламасы айтылғанның мазмұнын таниды және сөйлеушілердің дауыстарын ажыратады. Егер компьютер бір рет дауысты анықтаса, болашақта ол оны танып, сәйкесінше белгілейді. «Oasis» мәтіннен қауіпті сөздерді (мысалы, «терроризм», «бомба») және олардың синонимдерін іздейді. Бағдарлама радио мен телешоулардың мәтінін ғана емес, сонымен қатар телефон сөйлесулерін де сканерлей алады.

«Magic Lantern» жүйесі компьютерге пернетақтадағы барлық пернелерді тіркейтін бағдарламаны орнатады. Осылайша, шифрланған болса да, компьютерге қандай ақпарат енгізілетінін анықтауға болады. «Magic Lantern» бағдарламасын енгізу электрондық пошта арқылы жүзеге асырылады – ол үшін жалпы бағдарламалық өнімдерде белгілі «тесіктер» қолданылады.

Ақпараттық технологияларды енгізудің маңызды аспектісі олардың негізінде құқық қорғау құрылымдарының қызметін құру болып табылады. Қылмыстық қоғамдастықтардың заманауи техникасы бар, жоғары білікті хакерлерді жұмысқа тартатын жағдайда, қызметтік ақпаратты қорғауға қойылатын талаптар айтарлықтай артады. Қол сұғушылықтан қорғау қажеттілігі, сондай-ақ деректерді жедел қалпына келтірудің уақтылы реакциясы ақпараттық қауіпсіздік және ақпаратты қорғау мәселелерімен айналысатын арнайы бөлімдер құруға итермелейді.

Ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігін интернеттегі алаяқтықты тергеу мысалында қарастырған жөн. Алаяқтықты тергеу кезінде жеке тергеу әрекеттерін жүргізуге ерекше назар аудару керек, өйткені бүкіл қылмыстық істің нәтижесі оларды жүргізудің дұрыстығы мен сауаттылығына байланысты. Интернеттегі алаяқтықтың бірқатар ерекшеліктері бар, көбінесе сотқа дейінгі тергеу процесін қиындатады. Тергеушілердің кездесетін қиындықтарын атап өтейік: қылмыстың халықаралық сипаты; жәбірленушілердің белгісіз шеңбері; қылмыскерлердің техникалық және құқықтық сауаттылығының жоғары деңгейі.

Қылмыстардың халықаралық сипаты тергеудің бүкіл барысына әсер етуі мүмкін. Мұнда бірнеше негізгі аспектілерді бөліп көрсетуге болады:

1. аумақтық соттылық проблемасы;
2. қылмыстың жәбірленушілері немесе куәгерлері болып табылатын шетел азаматтарына қатысты тергеу әрекеттерін жүргізу мәселелері;
3. қылмыстық іс - әрекеттер жасалған шет мемлекеттердің аумағында орналасқан серверлерге қатысты компьютерлік-техникалық сараптаманы тағайындау әдістемесі.

Аумақтық соттылық проблемалары интернет желісін заңнамалық реттеу тұрғысынан ең маңызды болып көрінеді. Егер Интернет-алаяқтық жасау орны осы қылмыс аяқталған мемлекеттің аумағы болып табылса, онда бұл қылмыстық жауаптылықтың негізі туралы ҚР ҚК-нің 4-бабына сәйкес келеді. Алайда, күрделілік ҚР ҚК – Қазақстан Республикасының Ішкі заңы, сондықтан ол халықаралық нормативтік акт мәртебесіне ие емес және басқа елдер үшін міндетті емес екендігіне байланысты. Интернетті пайдаланушылардың жоғары ұтқырлығын ескеру қажет, бұл оларға юрисдикцияны бірнеше рет өзгертуге мүмкіндік береді. Сондықтан аумақтық соттылық проблемасын шешу ұлттық заңнаманы біріздендіру және оларға қол қойған барлық елдердің аумағында күші бар халықаралық-құқықтық актілерді құру жолдарында мүмкін болады [11].

Проблемалардың екінші тобы шетелде жүрген және шетелдік азаматтар болып табылатын жәбірленушілер мен куәгерлерге қатысты тергеу әрекеттерін жүргізумен байланысты. Құқықтық тұрғыдан алғанда, олардың қатысуы тек ерікті болуы мүмкін. Интернет-алаяқтықты тергеу тәжірибесінде қылмыстық іс қозғаудың бастамашылары басқа мемлекеттердің азаматтары болған жағдайлар белгілі. Бірақ бұл ережеден гөрі ерекшелік болып табылады және бұл жағдай іс жүзінде заңды түрде реттелмеген.

Қазақстан Республикасынан тыс орналасқан серверлерге қатысты компьютерлік - техникалық сараптама жүргізу, егер Қазақстан Республикасының азаматы қазақстандық азаматтарға қатысты Қазақстаннан тыс орналасқан сервер арқылы алаяқтық жасаса да, қазіргі уақытта неғұрлым күрделі болып табылады. Дәл осы себептен білікті интернет-алаяқтардың көпшілігі өз сайттарын орналастырады және Қазақстанның дипломатиялық ықпалы көп емес шет мемлекеттердің аумағынан спам жібереді.

Интернетті қолдана отырып, қаржылық алаяқтық туралы тергеу жүргізу кезінде жәбірленушілердің шеңберін анықтау, сондай-ақ жасалған қылмыстың барлық эпизодтарын анықтау өте қиын. Интернет-алаяқтықтың құрбандары көбінесе заңды тұлғалар (Интернет-дүкендер, Интернет - банктер, халықаралық төлем жүйелері) және алаяқтардың құрбаны болғанын жарнамалағысы келмейтін қарапайым азаматтар болады. Мұндай жағдайларда тергеушілерде жасалған қылмыс туралы дәлелдер жинауда қиындықтар туындайды.

Интернеттегі алаяқтықты тергеу кезінде тергеу әрекеттерін жүргізу алаяқтардың техникалық және құқықтық сауаттылығының жоғары деңгейімен қиындайды. Ең алдымен, бұл қылмыскерлердің Интернет желісінде анонимділікті сақтауға және жасалған құқық бұзушылықтардың іздерін жоюға мүмкіндік беретін технологияларды шебер пайдалануына қатысты.

Қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды қолданудың перспективалы бағыты Интернеттің бір-біріне саналы түрде қолдау көрсете алатын және қылмысқа қарсы күресте құқық қорғау органдарына көмектесе алатын заңға бағынатын пайдаланушылар қауымдастығы ретіндегі тәрбиелік және ұйымдастырушылық рөлі болып табылады.

Бұл мүмкіндіктерді пайдаланудың қызықты тәсілін ағылшын полициясы ұсынды, ол Лондон тұрғындарына өз аймағында жұмыс істейтін қылмыскерлердің егжей-тегжейлі сипаттамасымен электрондық поштаны жіберетінін мәлімдеді. Осылайша полиция лондондықтарды қалталарынан, пәтер ұрыларынан, алаяқтардан және автокөлік ұрлаушыларынан қорғауға тырысады. Шотландия ярд бұл жоба қаладағы қылмыстық жағдайды айтарлықтай өзгерте алады деп сенеді. Полицейлердің пікірінше, e-mail арқылы қылмыскерлер туралы ақпарат Қала тұрғындарына оны газеттерде жариялағаннан немесе көшеде плакаттар орналастырғаннан гөрі тезірек түседі.

Интернетте орналастырылған АҚШ-тың көптеген полиция басқармаларының сайттары алаяқтықпен күресуге көмектесетін ақпарат береді: іздеушілердің суреттері, қылмыстық статистика. Бұдан басқа, сайтта дәстүрлі және жаңа алаяқтық схемалар туралы толық материалдар орналастырылады, нақты ауданда заңдылық пен құқықтық тәртіпті қолдау бағдарламасын іске асыруға мүмкіндік беретін ақпараттық хабарламалар, Баспасөз

релиздері, түрлі хабарландырулар орналастырылады. Киберқылмыспен күресте заманауи ақпараттық технологияларды қолданудың жоғарыда қарастырылған аспектілері бірнеше түбегейлі маңызды қорытынды ережелерді тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Жоғары технологиялар мен Интернет желісінің мүмкіндіктерін қолдана отырып, қылмыстардың сандық өсуі, оларды жүзеге асыру технологияларының күрделенуімен қатар жүретін қылмыстық схемалар санының кеңеюі байқалады.

Киберқылмыстан зардап шеккендер шеңберіне жеке адамдар да, ұйымдар да (мемлекеттік, коммерциялық, қоғамдық) кіреді, зардап шеккендер әртүрлі елдерде тұрып, жұмыс істей алады.

Жаһандық өркениет жағдайындағы құқық қорғау жүйесінің жетістіктеріне бір мемлекет аясында қол жеткізу мүмкін емес: тек бірлескен қызмет пен мемлекетаралық ынтымақтастық қылмысқа тиімді қарсы тұра алады.

Ақпараттық технологиялар құқық қорғау органдарына киберқылмыспен күресте шешуші болып табылатын аумақтық юрисдикцияның күрделі мәселесіне өзара қолайлы тәсілдерді табуға мүмкіндік бере отырып, халықаралық деңгейде бірлескен қызметті үйлестіруге мүлдем жаңа мүмкіндіктер береді. Осы тұрғыда киберқылмыспен күрес жөніндегі Еуропалық конвенцияның қабылдануы өте маңызды: ол ұлттық құқық қорғау құрылымдарының тиімді жұмыс істеуі, мемлекетаралық үйлестіру және өзара іс-қимыл үшін нақты мүмкіндіктер береді.

Қорытынды

Бұл мақалада халықаралық қауымдастық үшін салыстырмалы түрде жаңа болып табылатын мәселені — киберқылмыс проблемасын талдауға әрекет жасалды. Осыдан жарты ғасыр бұрын пайда болған бұл құбылыс адам қызметінің барлық жаңа салаларын қамтиды, тез өсуде және тиісті және уақтылы жауап беру шараларын қабылдауды талап етеді.

Киберқылмыс-ақпараттық процестердің жаһандануының сөзсіз салдары. Қарапайымдылық, жеңілдік, анонимділік, қол жетімділік және уақытты үнемдеу - ақпараттық технологияларды адамзат үшін тартымды ететін қасиеттер заңсыз әрекеттерді жүзеге асыратын адамдардың назарын аудармады. Адам қызметінің әртүрлі салаларында ақпараттық технологияларды қолданудың өсуімен оларды қылмыс жасау мақсатында пайдалану да өсуде. Бұл өсу де сөзсіз процесс, өйткені ақпараттық технологиялар саласындағы қатынастарды заңнамалық реттеу олардың дамуынан озып кете алмайды, тіпті онымен бірге жүре алмайды.

Киберқылмыс проблемасы өзінің жаһандық сипатына байланысты бір мемлекеттің шеңберімен шектеле алмауына байланысты байыпты және ауқымды зерттеулерді, сондай-ақ концептуалды аппараттан бастап бірыңғай құқықтық нормаларға дейінгі бірыңғай халықаралық стандарттарды әзірлеуді талап етеді.

Бұл жұмыста халықаралық стандарттарға сәйкес «киберқылмыс» анықтамасы қолданылады. Орыс әдебиетінде компьютерлік технологияны қолдана отырып, заңсыз әрекеттерді білдіру үшін қолданылатын «компьютерлік қылмыс» термині осы құбылыстың табиғатын дәл көрсетпейді, бұл «компьютерлік қылмыс» терминнің тура түсіндірілуінен гөрі әлдеқайда кең әрекеттерді білдіреді.

Киберқылмыс компьютерлік қылмысқа қарағанда әлдеқайда кең және заңсыз әрекеттердің барлық спектрін қамтиды. Бұл жұмыстағы киберқылмыс дегеніміз-компьютерлік жүйелер немесе компьютерлік желілер арқылы немесе киберкеңістікте жасалған қылмыстардың жиынтығы, сондай-ақ компьютерлік жүйелер немесе желілер шеңберіндегі киберқылмысқа қол жеткізудің басқа құралдары және компьютерлік жүйелер, Компьютерлік желілер және компьютерлік мәліметтер. Тиісінше, киберқылмыс-бұл компьютерлердің, компьютерлік бағдарламалардың, компьютерлік желілердің жұмысына заңсыз араласу, компьютерлік деректердің рұқсатсыз модификациясы, сондай-ақ компьютерлердің, компьютерлік желілердің және бағдарламалардың көмегімен немесе

көмегімен, сондай-ақ компьютердің көмегімен модельденетін ақпараттық кеңістікке қол жеткізудің басқа құрылғыларының көмегімен немесе көмегімен жасалған басқа да заңсыз әлеуметтік қауіпті әрекеттер.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Номоконов В.А. Глобализация информационных процессов и преступность // Информашыш технологи та безпека. - Кшв, 2002. - С. 98.
2. Меры по борьбе против преступлений, связанных с использованием компьютеров // Материалы Одиннадцатого Конгресса Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию. А/CONF.203/14. Бангкок, 2005. – С. 25.
3. Голубев В.О. Расследование компьютерных преступлений. – Запорожье, 2012. – С.46.
4. Жмыхов А.А. Компьютерная преступность за рубежом и ее предупреждение: дис канд. юрид. наук. – М., 2003
5. Осипенко А.Л. Борьба с преступностью в глобальных компьютерных сетях: Международный опыт. М., 2014. – С. 57.
6. Номоконов В. А. Новые информационные технологии в борьбе с преступностью. [электронный ресурс] - Электрон. текст. дан. - Режим доступа: <http://www.telcon.ru/articles/analytics/1261/>
7. Голубев В.А. Вопросы международного сотрудничества в борьбе с транснациональной компьютерной преступностью. [Электронный ресурс] - Электрон. текст. дан. - Режим доступа: <http://www.crime-research.ru/articles/2004/>
8. Эффективное предупреждение преступности: в ногу с новейшими достижениями / Материалы Десятого Конгресса Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями: А/CONF.187/10. – Вена, 10-17 апреля 2000 г.
9. Осипенко А.Л. Борьба с преступностью в глобальных компьютерных сетях: международный опыт: монография. – М., 2004. – С.185.
10. Мелюхин И. О зарубежном опыте регулирования Интернета // ВИНТИ. - Сер. 1.- 1998. - № 3.
11. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.12.2020 г.)// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&doc_id2=31575252#pos=10;223&pos2=5;-98

REFERENCES:

1. Nomokonov V.A. Globalizacia informacionnyh prosesov i prestupnost' // Informashysh tehnologi ta bezpeka. - Kshv, 2002. - S. 98.
2. Mery po borbe protiv prestupleni, svyazannyh s ispolzovaniem kompüterov // Materialy Odinadsatogo Kongresa Organizatsii Obedinennyh Nasi po preduprejdeniu prestupnosti i ugovnomu pravosudiu. A/CONF.203/14. Bangkok, 2005. – S. 25.
3. Golubev V.O. Rassledovanie kompüternyh prestupleni. – Zaporoje, 2012. – S.46.
4. Jmyhov A.A. Kömpüternaia prestupnost' za rubejom i ee preduprejdenie: dis kand. iurid. nauk. – M., 2003
5. Osipenko A.L. Börba s prestupnostü v globälnyh kömpüternyh setäh: Mejdunarodnyi opyt. M., 2014. – С. 57.
6. Nomokonov V. A. Novye informacionnye tehnologii v börbe s prestupnostü. [elektronnyi resurs] - Elektron. teks. dan. - Rejim dostupa: <http://www.telcon.ru/articles/analytics/1261/>
7. Golubev V.A. Voprosy mejdunarodnogo sotrudnichestva v börbe s transnasionälnoi kömpüternoi prestupnostü. [Elektronnyi resurs] - Elektron. teks. dan. - Rejim dostupa: <http://www.crime-research.ru/articles/2004/>
8. Efektivnoe preduprejdenie prestupnosti: v nogu s novešimi dostijeniami / Materialy Desätogo Kongresa Organizatsii Obedinennyh Nasi po preduprejdeniu prestupnosti i obrašeniü s pravonarušitelämi: A/CONF.187/10. – Vena, 10-17 aprilä 2000 goda

9. Osipenko A.L. Bõrba s prestupnostü v globälnyh kömpüternyh setäh: mejdunarodnyi opyt: monografïa. – M., 2004. – S.185.

10. Melühin İ. O zarubejnom opyte regulirovaniä Interneta // VINITI. - Ser. 1.- 1998. - № 3.

11. Ugolovnyi kodeks Respubliki Kazahstan ot 3 iulä 2014 goda № 226-V (s izmeneniami i dopolneniami po sostoianiu na 30.12.2020 g.)// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&doc_id2=31575252#pos=10;223&pos2=5;-98

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ БОРЬБЫ С КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬЮ

Ашимова Д.И.

*Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган
e-mail: dinastie_galiktdk@mail.ru

Целью научной статьи является актуальная проблема внедрения в практику правоохранительных органов возможностей сети Интернет. В настоящее время наблюдается осознанная тенденция к унификации законодательства и координации правоохранительной деятельности в мировом масштабе. В этой связи перспективным направлением использования современных информационных технологий является просветительская и организующая роль сети Интернет.

Ключевые слова: *Киберпреступность, сеть Интернет, компьютерная преступность, компьютерные технологии, телекоммуникационные системы, секретность.*

ACTUAL PROBLEMS OF COMBATING CYBERCRIME

Ashimova D.

*Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan
e-mail: dinastie_galiktdk@mail.ru

The purpose of the scientific article is the actual problem of introducing the Internet capabilities into the practice of law enforcement agencies. Currently, there is a conscious trend towards the unification of legislation and the coordination of law enforcement activities on a global scale. In this regard, a promising direction of using modern information technologies is the educational and organizing role of the Internet.

Keywords: *Cybercrime, the Internet, computer crime, computer technology, telecommunications systems, secrecy.*

ІЗДЕР ТУРАЛЫ КРИМИНАЛИСТІК ІЛІМНІҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Баженова М.Д.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.
*e-mail: bazhenova.meruert@mail.ru

Трасология-криминалистикалық техниканың орталық бөлімдерінің бірі, іздердің пайда болуының теориялық негіздері мен заңдылықтарын зерттейді, қылмыс жасау механизмін, іздер туралы криминалистикалық ілімді көрсетеді; қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу үшін маңызды жағдайларды анықтау мақсатында іздерді анықтау, алу және зерттеу әдістері мен құралдарын қолдану бойынша ұсыныстар әзірленеді. Қылмыстың іздері-бұл қоршаған ортадағы қылмыстың нәтижесінде пайда болатын кез-келген экологиялық өзгерістер. Қылмыстың іздері материалдық және идеалды іздерге бөлінеді. Біріншісіне кез-келген материалдық объектілердегі оқиганың "іздері" жатады: заттар, құжаттар, жәбірленушінің денесі және т. б. идеалды іздер қылмыскердің, жәбірленушінің, куәгерлердің және басқа адамдардың санасында, жадында оқиганың іздері болып табылады. сонымен қатар бірқатар ғалымдар компьютерлік ақпарат саласында қылмыс жасау кезінде іздің пайда болу ерекшеліктерін талдай отырып, қажеттілік туралы қорытындыға келді материалдық және Идеал арасындағы аралық кезең ретінде" виртуалды іздер " ұғымын енгізу. Трасология материалдық іздердің кіші тобы болып табылатын механикалық әсерлердің кез-келген іздерін зерттейді. Трасологияда із қалдыратын объектілердің жіктелуіне сүйене отырып, үш негізгі тармақ бөлінеді: адамның іздері (гомеоскопия), құралдар мен құралдардың іздері және көлік құралдарының іздері. Трасологияның бір саласы-саусақ ізі-бұл адамның саусақтарының тырнақ фалангтарындағы өрнектер арқылы адамды қалай анықтауға болатындығы туралы ғылым. Трасология сонымен қатар алақандағы папиллярлық сызықтарды зерттеумен айналысады. Саусақтардың папиллярлық сызықтары өте сенімді сәйкестендіру әдісі болып саналады, өйткені олар әр адамға ғана тән және жеткілікті тұрақты. Аяқ іздері адамның бағыты мен қозғалыс қарқыны, жүрудің өсуі мен ерекшеліктері, сондай-ақ аяқ киімнің ерекшеліктері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Адамды тіс іздері арқылы анықтауға болады. Тырнақ іздері жеткілікті айқын жеке белгілерге ие емес, сондықтан сәйкестендіруге жараммайды, бірақ оқигалардың мән-жайлары туралы ақпарат бере алады.

Кілт сөздер: *трасология, криминалистік ілім, із, іздердің жіктелуі, қылмыс, криминалистикалық трасология, материалдық іздер, идеалды іздер.*

Кіріспе

Іздер туралы криминалистикалық ілімнің пәні мен жүйесі. Іздер туралы жеке криминалистикалық ілімнің пәні қылмыстық әрекеттің іздерінің пайда болу, анықтау және зерттеу заңдылықтары болып табылады. Іздердің пайда болу заңдылықтары шындықты бейнелеудің жалпы заңдылықтарының ерекше жағдайы болып табылады. Қылмыс заңсыз сипаттағы қызмет түрі ретінде жалпыға бірдей заңдылықтардың әсеріне ұшырайды. Ең маңызды заңдылықтар ол:

- 1) қылмыс іздерінің пайда болу процесінің тұрақты қайталануы (іздері жоқ қылмыстар болмайды), іздер қылмыспен бірге жүреді және оның сипатын көптеген жолдармен көрсетеді;
- 2) қылмыс механизмі мен оны жасаудың әртүрлі тәсілдерін қолдану іздері арасындағы заңды байланыс;
- 3) ортаның сипаты мен іздердің сақталу уақыты арасындағы тұрақты байланыс (қоршаған орта неғұрлым агрессивті болса, іздердің сақталу уақыты соғұрлым аз болады);
- 4) іздердің болу уақыты мен олардағы ақпарат көлемі және т.б. арасындағы заңды байланыс болады [1].

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жалпы талдау принциптеріне негізделген-объективтілік, әмбебаптық, ғылыми танымның жүйелілігі. Формальды логиканың жалпы ғылыми әдістерін қолдану сот-медициналық ғылым ретінде трасологияның өзекті заманауи мәселелерін зерттеу, анықтау қажеттілігімен байланысты. Зерттеу барысында ғалымдардың ғылыми еңбектері мен Қазақстан Республикасының заң саласының заңнамасы зерделеніп, талданды. Зерттеу барысында криминалистикалық трасология ұғымдарының мәнін ашудың, талдаудың жалпы ғылыми әдістері қолданылды. Сондай-ақ диалектикалық, логикалық, Тарихи, жүйелік талдаудың, салыстырмалы-құқықтық, социологиялық және формальды-құқықтық танымның арнайы әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Жалпы түрдегі іздер туралы криминалистиканың жүйесі мыналарды қамтиды:

Бірінші бөлімде оқытудың тұжырымдамалық аппараты, оның пәні, жүйесі, міндеттері және іздермен жұмыс істеудің жалпы мәселелері қарастырылады.

Екінші бөлімде заттар мен организмдер түріндегі іздердің мәні және олармен жұмыс істеудің криминалистикалық аспектілері қарастырылады. Іздер туралы криминалистика ілімінің үшінші бөлігі (трасология) мыналарды қамтиды: трасологияның теориялық негіздері туралы мәліметтер; гомеоскопия (адам іздерін зерттеу), механогомеоскопия (адам киімінің, аяқ киімінің іздерін зерттеу), механоскопия (құралдардың, құралдардың, бекіткіш құрылғылардың іздерін зерттеу) және көлік трасологиясы, сондай-ақ зерттелетін іздер бойынша сот сараптамаларын дайындау және тағайындау негіздері.

Криминалистикадағы іздер ұғымы және түрлері. «Із» ұғымы бастапқы мағынада аяқ, табан, аяқтың табанын, сондай-ақ аяқтың, аяқтың, табанның ізін білдіреді. Қылмыстық істердегі іздердің маңыздылығы туралы қазірдің өзінде «із» сөзінен қылмыс, «тергеу», «алдын-ала тергеу» ашылған өндіріс сатысының атаулары шыққанын айтады. Одан «тергеуші» сөзі шығады, ол осы кезеңнің негізгі функционерінің лауазымын білдіреді. Бұл кейбір шет тілдеріндегі «нәтиже» сөзінің шығу тегі. Осылайша, ағылшын investigation (анықтау, іздеу) латын vestigium (із) шыққан.

Қылмыстың іздері деп материалдық заттарда зерттелетін оқиғаға байланысты белгілердің, құбылыстардың көрінісі түсініледі (С.М. Потапов). Криминалистикада барлық іздер негізінен идеалды және материалдық болып бөлінеді.

Идеалды іздер деп қылмыс механизмін немесе оның жеке элементтерін адамның санасында бейнелеу түсініледі және оның жадында сақталған қабылданған оқиғаның психикалық бейнесін білдіреді [2].

Заңдылықтардың бұл түрі криминалистикалық техниканың басқа салаларын (ғабитология және т.б.) және криминалистика (криминалистикалық тактика) бөлімдерін зерттеу пәні болғандықтан, олар осы тарауда қамтылмайды.

Материалдық іздер - бұл қылмыстық іс-әрекет процесін және оның нәтижелерін материалдық әлемнің объектілерінде көрсету нәтижесі.

Іздер кең мағынада зерттелетін оқиғаға байланысты жағдайдың кез-келген материалдық өзгерісі болып табылады. Олардың көздері механикалық әсерлер, сонымен қатар иіс немесе радиоактивті іздер қалдырғанға дейін физикалық, химиялық және биологиялық процестер болып табылады. Осы іздердің көпшілігін зерттеу үшін химия, физика, биология және технологияның әртүрлі салаларында кримина арнайы білім қажет. Криминалистикада сөздің кең мағынасында барлық іздер келесі топтарға бөлінеді:

- оқиға орнындағы заттардың өзгерген орны түріндегі іздер;
- заттар түріндегі іздер (сұйық, паста тәрізді, сусымалы заттардың іздері, іздер-иістер);
- микроорганизмдер түріндегі іздер (споралар, саңырауқұлақтар, өсімділер, т.б. кешендері);

- объектілердегі іздер (құлыптау құрылғылары, адам денесінің бөлінген бөліктері, заттар және т.б.);

- трасологиялық іздер (объектілердің өзара әрекеттесуі кезінде пайда болған іздер) [3].

Трасология - криминалистикалық техниканың негізгі бөліктерінің (салаларының) бірі. Оның тамыры ежелгі дәуірге кетеді.

Аң аулаудың сәттілігі ежелгі адамның жануарлардың іздерін табу және тану қабілетіне байланысты болды, яғни аштықтан құтылу, қоғамның өмірін ұзарту.

Қылмысқа қарсы күрестің сәттілігі көбінесе сот сарапшыларының іздермен жұмыс істеу қабілетіне байланысты.

Өткен ғасырда Австралияда отаршылдық әкімшілік ондаған шақырым жүріп өтіп, жасырынған қылмыскерді бақылай алатын аборигендердің, қарабайыр аңшылар мен іздеушілердің көмегіне жүгінді.

«Трасология» 30-жылдардың соңында отандық сот әдебиетінде термині француз тілінен *la trace* - із және гректің *logos* - ілім және пайда шыққан (М.Н.Гернет алғаш рет криминалистика әдебиетінің жүйелі библиографиялық индексінде қолданған) [4]. Орыс әдебиетіндегі із ұғымының алғашқы анықтамасын профессор И.Н. Якимов тұжырымдады: «із - бұл оның формасын немесе мақсатын бағалауға мүмкіндік беретін заттың ізі». 1938 жылы криминалистика бойынша алғашқы оқулықтардың бірінде И.Якимов ғылыми білімнің осы саласына анықтама берді.

1947 жылы Б.И.Шевченконың («Қазіргі трасологияның ғылыми негіздері») жұмысы жарық көрді, онда автор трасологияны сот сараптамасының тәуелсіз бөлігі ретінде бекітті. Кейінірек 1975 жылы ол «Криминалистикадағы трасологиялық сәйкестендірудің теориялық негіздері» монографиясын жариялады, ол трасологиялық зерттеулердің сәйкестендіру міндеттерінің шеңберін едәуір кеңейтті. 1960-1980 жылдары осы саланың ғылыми негіздерін едәуір байытқан трасологияны дамытудың түрлі бағыттары бойынша бірқатар жұмыстар жарияланды. Г.Л. Грановскийдің «Трасология негіздері. Жалпы бөлім» (1965) және «Трасология негіздері. Ерекше бөлім» (1974), онда автор теориялық мәселелер мен тәжірибе қажеттіліктерін терең білу негізінде трасологияны дамытудың көптеген жылдарға арналған негізгі жолдарын белгіледі. Соңғы онжылдықтарда трасолог ғалымдар іздерді анықтау, бекіту және зерттеу құралдары мен әдістерін әзірледі, оларды бірқатар негіздер бойынша жіктеудің нақты жүйелерін жасады (Зуев Е. И. Аяқ киімнің іздерін трасологиялық зерттеу. М., 1964, Поташник С.И. Құлыптардың сот-медициналық сараптамасы. М., 1969, Крылов И.Ф. Издер туралы сот-медициналық ілім. М., 1976, Пророков И. И. Издердің сот-медициналық сараптамасы. Волгоград, 1980, Салтевский М. В. Алдын ала тергеуде техникалық құралдармен криминалистикалық ақпаратты жинау. Киев, 1983 ж.), Трасологиялық диагностиканың негіздері жасалды (Корухов Ю.Г. Трасологиялық диагностика. М., 1983), сондай-ақ трасологияның басқа ұрпақтарға және сот сараптамаларының түрлеріне қатысты әдіснамалық функциясы негізделген (Майлис Н.П. Трасология білімнің интегративті саласы. М., 1989). Қазіргі уақытта трасология криминалистикалық техниканың жетекші саласы болып табылады және криминалистикалық ілімнің теориялық негізі болып табылады.

Криминалистикалық трасология - қылмыстарды ашу, тергеу және олардың жасалуына ықпал ететін мән-жайларды анықтау мақсатында іздерді-бейнелеулерді, сондай-ақ іздерді-заттар мен іздерді-оқиғаның із бейнесін көрсететін заттарды табудың, тіркеудің, алудың және зерттеудің ғылыми-техникалық құралдары мен әдістерін әзірлейтін криминалистикалық техниканың саласы.

Трасологияда із қалыптастыру механизмі ұғымы маңызды, ол материалдық іздердің пайда болу процесі болып табылады, оның соңғы фазасында із пайда болады. Бұл процестің негізгі элементтері: із түсіруші объект, із қабылдайтын объект, сонымен қатар кейбір жағдайларда із заты болып табылады. Із түзуші және із қабылдайтын объектілердің өзара әрекеттесуі із байланысы деп аталады. Қарапайым жағдайда із қалдыратын заттар іздер деп аталады, ал іздер қалған заттар із қабылдайтын объект деп аталады. Алайда, кейбір

жағдайларда із жасау процесі өзара әрекеттесетін екі объектіде де іздердің бейнесі қалады. Бұл жағдайда із байланысы өзара байланыс деп аталады, бірақ, әдетте, объектілердің қасиеттеріне байланысты олардың тек біреуінде трасологиялық зерттеуге жарамды іздер қалады.

Сот трасологияда зерттелген іздер тар мағынада іздер болып табылады. Өз сипаты бойынша - бұл қылмысты дайындау, жасау немесе жасыру (аяқ киім, бұзу құралдары, көлік құралдары және т.б. іздері) нәтижесінде туындайтын басқа объектілердің сыртқы құрылысының кейбір объектілерінде көрініс табатын материалдық іздер. Кейбір жағдайларда криминалистік трасология аясында іздер - заттар (мысалы, пломбалар, құлыптар, автомобиль фараларының фрагменттері, жаппай өндіріс өнімдері), іздер - заттар (қан іздері, лак-бояу материалдарының бөлшектері, қозғалыс бағыты белгілері бар кір, байланыс өзара әрекеттесуі және т.б.) зерттеледі.

Тар мағынадағы іздердің бір бөлігі, трасологиядан басқа, криминалистикалық техниканың басқа салаларын зерттеу тақырыбы болып табылады (оқтар мен жеңдердегі қару-жарақ іздері криминалистикалық зерттеулерде, мөрлер мен мөрлердің іздері-құжаттарды криминалистикалық зерттеуде).

Криминалистика трасологияда іздерді бірнеше негіздер бойынша жіктеуге болады:

1. Із қабылдайтын объектінің өзгеру сипатына сәйкес іздер екі үлкен топқа бөлінеді:

- көлемді іздер;
- үстіртін іздер.

Көлемді іздер дегеніміз - із қабылдайтын объектінің қалдық өзгерісі нәтижесінде пайда болатын, барлық жағдайларда үш өлшемді (ұзындығы, ені, тереңдігі немесе биіктігі бар) және нәтижесінде пайда болатын бейнелер:

- із қабылдайтын объектінің деформациясы (мысалы, бұзылған кезде құлыптың деформацияланған доғасындағы іздер);
- аморфты, сусымалы із қабылдайтын зат қабатын қалыптау немесе тығыздау (мысалы, қардағы, құмдағы аяқ киімнің ізі);
- із қабылдайтын объектінің бұзылуы (сүргілеу, бұрғылау, кесу іздері).

Үстіртін іздер із қабылдайтын объектінің бетінің күйінің өзгеруі нәтижесінде пайда болады және тек екі өлшеу параметрі бар (ұзындығы мен ені). Көрсету деректері із түзілу механизміне байланысты мыналарға бөлінеді:

- *қатпарлану іздері* (із қабылдайтын заттың бетіндегі із - түзуші заттан заттың қабатталуы нәтижесінде пайда болады, мысалы, едендегі лас аяқ киімнің ізі);
- *қабатталған іздері* (із байланысы орындарында із қабылдайтын зат затының бір бөлігін алып тастағанда пайда болады, мысалы, қылмыскер қолымен жаңадан боялған терезе төсенішіне сүйеніп, бояу бөлшектері алақанына жабысып қалды);
- *із қабылдайтын объектінің бетіндегі термиялық немесе химиялық әсердің іздері* (мысалы, ыстық заттың әсерінен немесе металл заттың коррозиясы кезінде материалдың түсінің өзгеруі) [5].

2. Із қалыптастыру механизміне сәйкес іздер статикалық және динамикалық болуы мүмкін.

Статикалық іздер заттардың із байланысы із түсіретін және із қабылдайтын беттердің салыстырмалы тыныштық күйінде болған кезде пайда болады. Олар пайда болған кезде із құрушы объектінің әр нүктесі із қабылдайтын бетіндегі нүкте түрінде көрінеді (мысалы, тұрған адамның аяқ киімінің ізі).

Динамикалық іздер бір-біріне қатысты із түсіретін және із қабылдайтын объектілерді жылжыту кезінде (кейде өзара) із байланысы кезінде пайда болады. Із қалыптастыру процесінде із түзуші объектінің жеке нүктелері із қабылдайтын бетте сызықтар түрінде көрсетіледі, олардың жиынтығы сот сараптамасында із түзуші объектінің бетінің құрылымын көрсететін жолдар деп аталады. Сонымен қатар, трассалар біліктер мен ойықтардың үйлесімі болып табылады (валиктер - із түзуші объектінің рельефінің бөліктерінің қозғалысын, ойықтар - із түзуші объектінің рельефінің шығыңқы бөліктерін

көрсетеді). Кесу, кесу, бұрғылау кезінде динамикалық іздер пайда болады, әдетте, сырғу іздері болып табылады.

Аралас ортада статикалық және динамикалық іздердің белгілері пайда болады (мысалы, жылдам жүру кезінде адамның аяқтарының көлемді іздері).

3. *Іздерді қабылдайтын бетке әсер ету аймағының орналасуы бойынша іздер жергілікті және перифериялық болуы мүмкін.*

Жергілікті іздер тікелей байланыс аймағында пайда болады (мысалы, жердегі аяқ киімнің ізі, әйнектегі қолдың ізі және т.б.)

Перифериялық іздер із байланысы аймағынан тыс жерде пайда болады (мысалы, аяқ киімнің бетінен шаң немесе ұнның төгілуі нәтижесінде пайда болған аяқ киім ізінің контурлары). Перифериялық іздер із қабылдайтын объектінің бетінде контур түрінде пайда болады, ал із түзетін объектінің белгілері тек контурдың шекаралары бойынша ғана пайда болады.

4. *Іздердің визуалды қабылдау дәрежесіне байланысты іздер* болуы мүмкін:

- көрінетін іздер (көзге жақсы көрінетін және арнайы тәсілдерсіз анықталған);

- көруі төмен немесе көрінуі нашар іздер (мысалы, шыныдағы қол саусағының тоттанған ізі);

- көрінбейтін-латентті іздер (мысалы, қағаздағы қолдың тоттанған ізі) [6].

5. *Көлеміне қарай барлық іздерді екі топқа бөлуге болады:* микроіздер және макроіздер. Микроіздерге (микрообъектілерге) салмағы 1 мг-нан аз немесе ең үлкен өлшемде, яғни өлшемдері 1 мм-ге дейінгі объектілерді жатқызуға болады. Микроіздер трасологиялық және трасологиялық емес болып бөлінеді. Соңғылары микробөлшектер мен іздер-микроорганизмдерге бөлінеді. Микробөлшектер органикалық (жануарлар мен өсімдіктер), бейорганикалық және аралас шыққан іздер болады. Оларға әйнек, шаң, топырақ, металдар, ағаш, тоқыма талшықтары, адам денесі тіндерінің жасушалық элементтері және т.б. жатады. Микроағзалардың іздері, атап айтқанда, диатомдарды қамтуы мүмкін, олар адамның суға бату фактісін анықтауда және топырақты криминалистік зерттеуде, әртүрлі топырақ бактерияларымен бірге маңызды рөл атқарады.

Олардың көмегімен іздердің криминалистикалық мәні төмендегідей:

а) із түсіру механизмін анықтау (мысалы, қай жағынан - алдыңғы есік ішінен немесе сыртынан сынған);

б) қылмыскердің жеке басын сипаттайтын жеке белгілерді анықтау (мысалы, өсуін, кәсіби дағдыларын анықтау);

в) топтық тиістілікті анықтау (іздер қандай құралмен қалдырылды);

г) объектілерді анықтауға көмектеседі (мысалы, күдіктіден алынған зат із қалдырмады ма).

Қорытынды

Қылмысқа қарсы күресте криминалистика ерекше орын алады. Оны зерттеу студенттердің бойында криминалистикалық құралдар мен әдістерді қолдану бойынша білім, білік және дағды жүйесін дамытуды мақсат ететін кәсіби қызмет. Осы ғылымның мүмкіндіктерін білу және шебер пайдалану анықтау, алдын ала тергеу және сот органдарының қызметкерлерін кәсіби даярлаудың міндетті шарты болып табылады.

Криминалистика - заманауи және үнемі дамып келе жатқан ғылым. Оның негізгі міндеті тергеу процесінің сапасын арттыру және қылмыстық істерді ашу мақсатында тергеу, сараптама-криминалистикалық және сот практикасының өзекті міндеттерін шешу болып табылады. Криминалистика XIX ғасырдың ортасынан бастап бүгінгі күнге дейін барлық қылмыстық көріністермен ұзақ жылдар бойы күресу процесінде жинақталған үлкен тәжірибені зерттейді және қолданады. Криминалистиканың басым бағыттарының бірі құқық қорғау органдарының қажеттіліктерін қамтамасыз ететін заманауи және тиімді криминалистикалық әдістерді, әдістер мен құралдарды әзірлеу болып табылады.

Осылайша, криминалистикалық техника криминалистика бөлімі бола отырып, зерттелетін қылмыстық оқиға туралы криминалистикалық ақпаратты анықтаудың, тіркеудің,

алудың, зерттеудің, жинақтаудың және өңдеудің ғылыми-техникалық құралдарын, сондай-ақ қылмыстардың алдын алудың техникалық құралдары мен тәсілдерін әзірлеуге және қолдануға арналған теориялық ережелер мен ұсыныстардың жиынтығын ұсынады. «Криминалистикалық техника» термині қылмыстарды тиімді тергеу және алдын алу мақсатында дәлелдемелерді табу, тіркеу, алып қою және зерттеу үшін пайдаланылатын әртүрлі аспаптардың, техникалық құрылғылар мен құрылғылардың жиынтығын да білдіреді.

Техникалық құралдарды, ақпараттық технологияларды пайдалануды кеңейту, қылмыс туралы мәліметтердің материалдық көздерін тарту, тергеу әрекеттерін жүргізуді техникалық-криминалистикалық қамтамасыз етуді жетілдіру біртіндеп жүзеге асырылды. Ғылымның дамуымен және эмпирикалық тәжірибенің жинақталуымен сот техникасының мүмкіндіктері кеңейіп, дамыды, сот-медициналық зерттеулермен айналысатын мамандандырылған мекемелер құрылды, және, әрине, сот-медициналық сараптаманың нормативтік-құқықтық және әдістемелік базасы нығайтылды. Қылмыстарды ашу және тергеу процесін техникалық-криминалистикалық құралдармен қамтамасыз етудің рөлі артып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Методологические проблемы криминалистики: учебно-методический комплекс по специальности 6М030100 - Юриспруденция: 1 (научно-педагогическое), 1 (профильное) курс, 1,1 семестр / сост. Л.К. Аренова. - Электрон. текстовые дан.(110 Кб). - Караганда: Изд-во КарГУ, 2015. - 61с.
2. Аренова Л.К. Криминалистика: теория и практика учебно-методический комплекс для специальности: 7М04207803 - Судебно-прокурорская деятельность - 2 года обучения. - Караганды: КарГУ, 2020.
3. Г.В. Оленберг. Курс лекции по дисциплине «Криминалистика»: спец. 6В04201 - Юриспруденция; Карагандинский гос.ун-т. - Караганда: 2020. - 28 лекции. - Б.ц.
4. Бегалиев Е.Н. Современный толковый словарь криминалиста: Справочное пособие. - Алматы: ТОО Лантар Трейд, 2019. - 241с.
5. С.Т. Батырбаев, Криминалистика ғылымындағы трасология институтының өзекті мәселелері: Магистрлік диссертация. Мамандығы: 6М030100 Құқықтану. - Талдықорған, 2015.- 102б.
6. А.О. Шакенов, Криминалистика: курс лекций: 6В04201 - Юриспруденция; Қарағанды мемлекеттік университеті. - Караганда: 2020. - 30 лекций.

REFERENCES:

1. Metodologicheskie problemy kriminalistiki: uchebno-metodicheski kompleks po spetsialnosti 6M030100 - İurisprudensia: 1(nauchno-pedagogicheskoe), 1 (profilnoe) kurs, 1,1 semestr / sost. L.K. Arenova.- Elektron. tekstovoye dan.(110 Kb). - Karaganda: İzd-vo Kar GU, 2015. - 61s.
2. Arenova L.K. Kriminalistika: teoria i praktika uchebno-metodicheski kompleks dlä spetsialnosti: 7M04207803 -Sudebno-prokurorskaia deiatelnöst - 2 goda obuchenia. - Karagandy: KarGU, 2020.
3. G.V. Olenberg. Kurs leksii po disipline «Kriminalistika»:spes. 6V04201 - İurisprudensia; Karagandinski gos.un-t. - Karaganda: 2020. – 28 leksii. - B.s.
4. Begaliev E.N. Sovremennyi tolkovyi slovär kriminalista: Spravochnoe posobie. - Almaty: TOO Lantar Treid, 2019. - 241s.
5. S.T. Batyrbaev, Kriminalistika ғыlymyndaғы trasologia institutynyñ özekti mäseleleri: Magistrlik disertasia. Mamandyғы: 6M030100 Qūyqqtanu. - Talдықorған, 2015.- 102b.
6. A.O. Şakenov, Kriminalistika: kurs leksi: 6V04201 - İurisprudensia; Qaraғandy memlekettik universiteti. - Karaganda: 2020. - 30 leksi.

ПОНЯТИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО УЧЕНИЯ О СЛЕДАХ

Баженова М.Д.

*Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган
e-mail: bazhenova.meruert@mail.ru

Трасология – один из центральных разделов криминалистической техники, изучающий теоретические основы и закономерности возникновения следов, отражающий механизм совершения преступления, криминалистическое учение о следах; разрабатываются рекомендации по применению методов и средств выявления, извлечения и исследования следов с целью выявления значимых обстоятельств для раскрытия, расследования и предупреждения преступлений. Следы преступности-это любые изменения окружающей среды, возникающие в результате совершения преступления в окружающей среде. Следы преступления подразделяются на материальные и идеальные следы. К первым относятся "следы" события на любых материальных объектах: предметах, документах, теле потерпевшего и т.д. идеальные следы представляют собой следы события в сознании, памяти преступника, потерпевшего, свидетелей и других лиц. Также ряд ученых, анализируя особенности формирования следовой картины при совершении преступления в области компьютерной информации, пришли к выводу о необходимости введения понятия " виртуальные следы " как промежуточного этапа между материальным и идеальным. Трасология изучает любые следы механических воздействий, которые являются подгруппой материальных следов. В трасологии, основываясь на классификации объектов, оставляющих следы, выделяются три основных пункта: следы человека (гомеоскопия), следы инструментов и инструментов и следы транспортных средств. Одна из областей трасологии-отпечаток пальца-это наука о том, как идентифицировать человека по узорам на ногтевых фалангах пальцев человека. Трасология также занимается изучением папиллярных линий на ладони. Папиллярные линии пальцев считаются очень надежным методом идентификации, поскольку они уникальны для каждого человека и достаточно стабильны. Отпечатки ног позволяют сделать выводы о направлении и темпе движения человека, росте и особенностях походки, а также особенностях обуви. Человека можно идентифицировать по отпечаткам зубов. Следы ногтей не обладают достаточно четкими индивидуальными признаками и поэтому не подходят для идентификации, но могут дать информацию об обстоятельствах событий.

Ключевые слова: *трасология, криминалистическое учение, след, классификация следов, преступление, криминалистическая трасология, материальные следы, идеальные следы.*

THE CONCEPT AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE FORENSIC DOCTRINE OF TRACESM

Bazhenova M.D.

*Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan
e-mail: bazhenova.meruert@mail.ru

Tracology is one of the central sections of forensic technology that studies the theoretical foundations and patterns of the occurrence of traces, reflecting the mechanism of the commission of a crime, the forensic doctrine of traces; recommendations are being developed on the use of methods and means of detecting, extracting and examining traces in

order to identify significant circumstances for the disclosure, investigation and prevention of crimes. Traces of crime are any environmental changes resulting from the commission of a crime in the environment. Traces of crime are divided into material and ideal traces. The first include "traces" of the event on any material objects: objects, documents, the body of the victim, etc. ideal traces are traces of the event in the mind, memory of the offender, victim, witnesses and others. Also, a number of scientists, analyzing the features of the formation of a trace pattern when committing a crime in the field of computer information, came to the conclusion that it is necessary to introduce the concept of "virtual traces" as an intermediate stage between the material and the ideal. Tracology studies any traces of mechanical influences, which are a subgroup of material traces. In tracology, based on the classification of objects that leave traces, three main points are distinguished: human footprints (homeoscopy), traces of tools and tools, and traces of vehicles. One of the areas of tracology-fingerprint-is the science of how to identify a person by the patterns on the nail phalanges of a person's fingers. Tracology also studies papillary lines on the palm of the hand. Papillary finger lines are considered a very reliable method of identification, since they are unique to each person and quite stable. Footprints allow us to draw conclusions about the direction and pace of human movement, height and gait features, as well as shoe features. A person can be identified by dental prints. Claw marks do not have sufficiently clear individual characteristics and therefore are not suitable for identification, but they can give information about the circumstances of events.

Keywords: *tracology, forensic science, trace, classification of traces, crimes, forensic tracology, material traces, ideal traces.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТІҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ

Байжуманова А.М.

*Халықаралық көлік-гуманитарлық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
e-mail: nurai310707@mail.ru

Қазіргі жағдайда Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік органдардың, елдегі мемлекеттік билікті дамыту мен жетілдіруге қажетті және жеткілікті өзара тәуелді принциптер жүйесі негізінде ұйымдастырылуы мен қызметін қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазіргі жағдайда Қазақстан Республикасының Мемлекеттік органдардың елдегі мемлекеттік билікті дамыту мен жетілдіруге қажетті және жеткілікті өзара тәуелді және өзара тәуелді принциптер жүйесі негізінде ұйымдастырылуы мен қызметін қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты. Мемлекеттік тетіктің жұмыс істеу негіздерінің қалыптасуы біздің еліміздегі экономикалық, саяси және әлеуметтік қатынастардың іргелі қайта құрылуымен, Қазақстан республикалық басқару формасы бар демократиялық құқықтық мемлекет деп жариялаған жаңа Конституцияның іске асырылуымен тығыз байланысты; ол адам басқаратын заманауи құндылықтар жүйесіне негізделген; оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары әлеуметтік құндылық деп танылған [1]. Бұл бастапқы ұстаным, бір жағынан, Қазақстан Республикасының Конституциясының 3-бабына сәйкес егемендіктің иесі және елдегі биліктің жалғыз көзі болып табылатын биліктің халық алдындағы жауапкершілігі қағидатын, екінші жағынан, Қазақстан азаматтарының мемлекеттік басқаруға тікелей қатысу принципін бекітетін мемлекеттік құрылыстың саяси векторын анықтайды референдум және еркін сайлау арқылы, сондай-ақ мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы да.

Кілт сөздер: Конституция, қағида, мемлекеттік орган, атқарушы билік, сот билігі.

Кіріспе

Мемлекеттік тетіктің жұмыс істеу негіздерінің қалыптасуы біздің еліміздегі экономикалық, саяси және әлеуметтік қатынастардың іргелі қайта құрылуымен, Қазақстан республикалық басқару формасы бар демократиялық құқықтық мемлекет деп жариялаған жаңа Конституцияның іске асырылуымен тығыз байланысты; ол адам басқаратын заманауи құндылықтар жүйесіне негізделген; оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары әлеуметтік құндылық деп танылған.

Заңнамалық тұрғыдан бекітілген қағидаттарды нақты қолданудың қиындықтары мемлекеттік аппараттың күрделілігі мен әмбебаптығымен ғана емес, сонымен бірге жоғарыда аталған мәселелердің ғылыми тұрғыдан жеткіліксіз дамуымен де байланысты.

Сонымен қатар, таңдалған тақырыптың өзектілігі Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдар жүйесін оларды ұйымдастыру және қызмет принциптері негізінде құру тұжырымдамасы мемлекеттік механизмнің жұмыс істеуінің негізі болып табылатындығына байланысты мемлекеттік аппаратты тұтастай нығайтуды да, мемлекеттік биліктің әр органының тиімділігін кеңейтуді де, жеке мемлекеттік қызметшілердің кәсібилігі мен жауапкершілігін арттыру биліктің барлық деңгейлері мен тармақтарын да қамтиды. Автордың мемлекеттік органдардың ұйымдастырылуы мен қызметінің принциптерін бір уақытта зерттеуі оларға тең дәрежеде тән мәселелерді жан-жақты қарастыру қажеттілігінен туындады. Мемлекеттік тетікті

ұйымдастыру қағидаттарын белгілеу олардың негізінде мемлекеттік аппараттың жұмыс істеуі (қызметі) жүзеге асырылатын қағидаттарды бекіту үшін негіз болады.

Жұмысты зерттеу тақырыбымен қамтылған проблемалық мәселелерді әзірлеу кезінде автор бұрын қол жеткізілген заң ғылымының деңгейіне, Қазақстандағы Мемлекеттік органдардың ұйымдастырылуы мен қызметі принциптері институтын, мемлекеттік билік категориялары мен мемлекеттік органдардың Конституциялық және құқықтық аспектілерін дамытумен айналысатын ғалымдардың жұмысына сүйенді.

Материалдар мен әдістер

Орталықтандыру және орталықсыздандыру екі **қарама-қарсы қойылған, басқару мен бақылаудың екі моделіне сілтеме жасайтын терминдер** және бұл ұйымда, бөлімде немесе саяси жүйеде сол немесе басқа түрде қолданылуы мүмкін. Өз тарапынан **орталықтандыру** көрсетеді **шоғырландырушы биліктің әрекеті**, яғни, **шешім қабылдау белгілі бір адамға немесе адамдар тобына байланысты немесе орталықтандырылған**, ұйымның немесе әкімшіліктің жұмыс жүйесін оңтайландыру мақсатында.

Екінші жағынан, орталықтандыру термині мемлекеттік мекемелерді басқару және мемлекеттік басқарумен де байланысты. Бұл жағдайда барлық шешімдерді үкіметтің жоғары лауазымды тұлғасы қабылдайды, ал басқа ведомстволар немесе ұйымдар оларды орындайды.

Мысалы, жергілікті өзін-өзі басқару органдары ұлттық үкіметтің бұйрықтарын орындайды және оларға тәуелді болады.

Орталықтандыру да, орталықсыздандыру да билікті басқару және оның тиімділігі тұрғысынан бірқатар артықшылықтарға ие.

Орталықтандырудың артықшылықтары

- Шешім қабылдауға күші мен билігі бар адамдар бизнеске немесе үкіметке кең көзқараспен қарайды.
- Бұл шешім қабылдаудың жалпы деңгейде біркелкі болуына мүмкіндік береді, бұл жұмыс әдістері мен саясатты қолдануды жеңілдетеді.
- Бір жұмысты проблемалар немесе байланыстың болмауы салдарынан бірнеше рет жасаудан аулақ болыңыз.
- Үлкен беделі бар адамдар өз міндеттемелеріне сәйкес келетін арнайы дайындықтан өтуі керек. Басқаша айтқанда, бұл көбірек дайындық пен білімді білдіреді.

Орталықсыздандырудың артықшылықтары

- Төменгі иерархияларды даярлау жоғарылайды.
- Шешімдерді тікелей бөлім басшылары қабылдайды, сондықтан уақытты тиімді пайдалану мен пайдалану тиімді болады.
- Сіз белгілі бір еңбек немесе үкіметтік мәселелерде көбірек бақылауға ие бола аласыз.
- Бағынышты кадрларды даярлау жоғарылатылды.

Қазіргі таңда еліміз үшін мемлекеттік құрылысты жетілдіру, оның ішінде биліктің әр деңгейге бөлінуі, яғни мемлекеттік биліктің маңызды элементі болып табылатын жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін енгізу өте маңызды мәселелер болып табылады. Мемлекетті экономикалық, әлеуметтік және саяси жағынан одан әрі демократияландыруда, жергілікті өзін-өзі басқаруды жетілдіруде әкімшілік-экономикалық механизмдердің алатын орны ерекше. Мемлекеттің негізгі қызметі ұлттық егемендікті, меншік құқығын, заңды және қоғамдық тәртіпті сақтау, ақша айналысын және сыртқы сауданы реттеу т.с.с. болып келсе, жергілікті өзін-өзі басқару аясына жергілікті бюджетті бекіту, жергілікті түсімдерді белгілеу, халыққа білім беру мен денсаулық сақтау, әлеуметтік көмек беру, ауылды көгалдандыру, өз аумақтарында тазалық жұмыстарын жүргізу сияқты қызметтер кіреді [3, 1086.] .

Қазақстанның қазіргі кездегі дамуы мемлекеттік билікті толық жүзеге асыруды жетілдіруді, яғни орталықтан жергілікті деңгейді қолдауды қажет етеді: оны билік те, қоғам да мойындайды. Оған дәлел келтірер болсақ, 2003 жылдың 3 сәуірінде өткен Ұлттық кеңестің кезекті отырысы толықтай осы проблемаға арналды. Үкімет осы кеңесте қаралу

үшін “Мемлекеттік басқару деңгейлері арасындағы өкілеттіктерді шектеу және бюджетаралық қатынастарды жетілдіру тұжырымдамасын” әзірледі. Кеңесте елбасы Н. Назарбаев осы мәселе жөнінде: “Бәрін бір қолға тастай қысып, айырылмайтын әдет біздің дамуымызды тежеп отыр”, - деді. Президенттің бұл пікірі өте маңызды, өйткені ол өзінің халыққа жолдауында “орталықсыздандыру проблемасы саяси міндеттердің бастысы және ең маңыздысы болып табылады”, - деп атап көрсетті.

Мемлекеттік орталықсыздандыру процесіне әртүрлі ерекшеліктер, оның ішінде тұрғылықты халықтың менталитеті, әдеп-ғұрпы, саяси және құқықтық мәдениеті, демократиялық дәстүрдің орнығуы және де сол сияқты көптеген мәселелер әсер етеді. Биліктің өкілеттілігін тек жергілікті жерлерге механикалық жүзінде көшіру мүмкін емес, ол қоғамда орын алып отырған нақты жағдайларға сүйенуі тиіс.

Орталықсыздандырудың қазіргі кезде көптеген анықтамалары бар. Олардың ішінен біз мойындайтын жақын анықтамаға тоқталғанды жөн көрдік. Орталықсыздандыру – орталықтандыруға қарама-қарсы басқару жүйесі, нақтырақ, жергілікті атқарушы органдар мен өзін-өзі басқару органдарының билігі мен құзіреті шеңберінің кеңейтілуі. Яғни, мемлекеттік функцияның бір бөлігі жергілікті атқарушы және өзін-өзі басқару органдарына тапсырылады. Олар өз кезегінде осы орталықсыздандырылған құзырлар шеңберінде, жоғарғы билікке жүгінбей-ақ, өз атынан өкілеттіктерді жүзеге асырады. Осындай жолмен жергілікті және өзін-өзі басқару қамтамасыз етіледі [2].

Орталықсыздандыру негізгі үш талаптың орындалуын қажет етеді: біріншіден, жергілікті басқару органдары, нақты белгіленген өкілеттіліктерге ие болуы шарт; екіншіден, олар құзырларына кіретін мәселелерді шешуге арналған тетіктер мен құралдарға ие болуы керек; үшіншіден, олардың іс әрекетіне мемлекеттік әкімшілік органдар тарапынан бақылау барынша шеклуі тиіс.

Қазақстанда жергілікті өзі-өзі басқару мәселесіне әлі күнге дейін қажетті көңіл бөлінбей келеді. Біздің еліміздің 1995 жылғы Конституциясының 89 бабында көрсетілгендей Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқару танылады. Бірақ Конституция баптарына сәйкес заң әлі күнге дейін қабылданбағаны баршаға аян, яғни осы фактінің өзі заңға қайшы - заң бұзушылық болып табылады. Өйткені бұл заңның қатардағы заңдардан айрықша саяси салдары бар, сондықтан ол заңды мейлінше тезірек қабылдаған жөн. Бұл заңда бір нәрсені ескеру керек, яғни жергілікті органдар белгілі билік өкілеттіктерін іске асыру құқығымен қоса, мойнына үлкен жауапкершілікті де қоса алады, сондықтан билікті бөлуге жіті көңіл аудару керек. Жалпы орталықсыздандыру қағидасы әрі саясаты үшін жергілікті тұрғындардың әлеуметтік жағдайын қамтамасыз ету басты көрсеткіш болып табылады [1].

Әлемдік тәжірибеде орталықсыздандырудың екі түрі бар. Олар: шоғырландырудан алшақтау (деконцентрация) және деволуция. Шоғырландырудан алшақтау құзіреттердің мемлекеттік билік жүйесінің иерархиясы бойынша төменгі органдарына берілуі деп түсінеміз. Орталық органдарға қарағанда жергілікті басқару органдары өз деңгейіндегі мәселелермен, жағдайлармен тікелей таныс, сондықтан оларды шешу үшін тиісті өкілеттіктерді қолына алады. Осы шоғырландырудан алшақтау үрдісі жергілікті проблемаларды шешуге көп мүмкіндік береді, сол себептен де аталмыш үрдісті «әкімшіліктік орталықсыздандыру» деп те атайды.

Тым қатты орталықсыздандыру, яғни әкімшілік-аумақтық басшыларын сайлау, олардың саяси дербестігін, заң шығару құқығын кеңейту - негізінен субъектілерден тұратын федеративті құрылымды мемлекеттерге тән, ал Қазақстан Республикасы унитарлы - біртұтас мемлекет. Унитарлы мемлекеттер керісінше өздерінің тұтастығын сақтап, елдің саяси ыдырауына жол бермеуге тырысады [4].

Сонымен, билікті орталықсыздандыру және жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі Қазақстан жағдайында, біріншіден, азаматтық қоғам дамуының тірегі болса, екіншіден, ол сол азаматтық қоғамның жетілу дәрежесі. Орталықсыздандыру уақыт талабы. Өркениетті елдер қатарынан орын аламыз десек, билікке халықты да қатыстыру қажет.

Демократиялық қоғамдарда билікті тармақтарға бөлу қолданылады. Оның негізін салушы ағылшын ойшылы Дж. Локк пен француз ғалымы Ш.Л. Монтескье болды. Билік заңшығарушы, атқарушы және сот билігі болып үш тармаққа бөлінеді.

1. *Заңшығарушы билік* (парламент) заң шығарумен, оны бекіту, өзгерту немесе жоюмен айналысады. Ол заң қабылдайды, салық салуды анықтайды, үкіметті тағайындайды, бюджеті бекітеді, соғыс ашып және армияны қамтамасыз етеді, сауданы реттейді, сотты ұйымдастырады, халықаралық келісім-шарттарды қабылдайды, саясаттың маңызды ішкі және сыртқы бағытын айқындайды. Оның жұмысына конституция атынан ерекше органдар бақылау жасайды.

2. *Атқарушы билікке* үкімет пен әкәмшілік жатады. Оларды заңшығарушы өкілдік органдар қалыптастырады. Атқарушы билік заңшығарушы биліктің бақылауында болып, олардың алдында есеп береді. Оның жұмысы заңға негізделіп, заң шеңберінде әрекет етуі керек. Сырттай қарағанда ол заңшығарушы билікке тәуелді. Бірақ іс жүзінде ол саяси жүйенің маңызды бөлігіне айналған және қоғамдық өмірде зор рөл атқарады. Үкімет саяси шешімдер қабылдайды (бірақ олар конституция шеңберінде болуы және заңға негізделуі керек). Ал әкәмшілік ол шешімдерді жүзеге асырады.

3. *Сот билігі* адамдардың құқығын қорғайды, заңды бұрмалаушылықтан сақтайды, парламент не президент қабылдаған заңдардың конституциялық жарғылардың сәйкестігін анықтайды. Оны халық немесе өкілетті мекемелер қалыптастырады. Ол заң шығарушы немесе атқарушы билікке тәуелсіз. Өз жұмысында тек заңды ғана басшылыққа алды. Егер жоғарғы сот мемлекеттік органның немесе қызмет адамының шешімін конституцияға қарсы десе, ол шешім толығымен күшін жояды. Соттың маңызды принциптеріне жариялылық, айыпкердің өзін қорғауға және сот үкімін бұздыру туралы шағым арыз беруге құқығы жатады.

Қазіргі кезде биліктің үш тармағы жөнінде саясатшы ғалымдардың арасында әртүрлі көзқарастар бар. Олардың кейбіреуі билік санын көбейткісі келсе, екіншілері кеміткісі келеді.

Билік санын көбейткісі келгендер төртінші билік деп ақпарат құралдарын айтады. Олардың қазіргі кезде, өмірдің демократияланып жатқан дәуірінде алар орны зор. Әсіресе, сөз, баспасөз бостандығы шын мәнінде беріліп, радио мен теледидарларды пайдалану мүмкіндігі қамтамасыз етілген елдерде азаматтардың өзіндік санасының өсуіне, қоғамның ісіне белсенді араласуына, адамдардың басшылығы мен жауапкершілігін тәрбиелеуде ақпарат құралдарының мүмкіншілігі ерекше.

Бесінші деп сайлаушылар билігін айтады. Мұнда сайлаушылардың еркі, талап-тілектермен қатар кейбір елдерде сайлаушылар соты да бар.

Алтыншыға бақылау билігін жатқызады. Кейбір елдерде қарамағында аппараты бар бас бақылаушы да болады.

Жетінші саяси билік дейді. Мұнда билікті жүргізіп отырған басқарушы партия туралы сөз болып отыр.

Сонымен қатар мемлекеттік билік санын қысқартқысы келетіндер де бар. Мысалы, француздың белгілі саясаткерлері Р.Арон, Ж.Бюрдо және тағы басқалар мемлекетте екі-ақ билік, атап айтқанда, заң шығарушы және оған бағынышты әкәмшілік билік болады дейді. Сот билігін жоққа шығармайды, бірақ оны әкәмшілік билікке қосады.

Дегенмен, дүние жүзінің алдыңғы қатарлы елдерінде үш тармақты билік қалыптасқан. Мемлекетті басқару ыңғайлы болу үшін ол биліктер орталық және жергілікті билік болып бөлінеді [5, 256.].

Мемлекеттік тетік жұмыс істеуінің өкілді органдар (кеңестер) мен олардың атқарушы комитеттері шеңберінде биліктің барлық толықтығын шоғырландырудан биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот болып бөліну қағидаты негізінде мемлекеттік билікті жүзеге асыруға көшуі мемлекеттік билік органдарының қызметін ұйымдастыруда орталықтандыру және орталықсыздандыру қағидатын іске асырумен де, осы қағидатта жариялылық пен заңдылықты қамтамасыз етумен де көптеген проблемалар туғызды және

мемлекеттік аппараттың жұмысына басшылық жасайды. Осыған байланысты Қазақстан мемлекетінің негізгі міндеттерінің бірі азаматтарды шенеуніктердің озбырлығы мен кәсібилігінен қорғау, құқықтық бақылауды күшейту және мемлекеттік қызметшілердің қызметіне жауапкершілікті арттыру болып табылады: Мемлекеттік органдарды ұйымдастыру және қызмет ету принциптерінің қажетті және жеткілікті тізімін дұрыс анықтау, олардың мазмұнын ашу жүргізіліп жатқан әлеуметтік-саяси және экономикалық реформаларды аяқтау үшін де, Қазақстан мемлекеттілігінің дамуы мен жетілуін қамтамасыз ету үшін де өте маңызды және таптырмайтын шарт болып табылады. Сонымен бірге, Конституциялық-құқықтық ғылымдағы жоғарыда аталған қағидаттар тізбесін айқындау өте даулы және шешілмеген мәселе болып қала береді. Мемлекеттік механизмнің өзара іс-қимылы мен жұмыс істеу тәжірибесі билік пен елдің субъектілерінің билік органдарының құзыреті мен қызмет ету шегін ажыратуға байланысты мәселелерді шешуде елеулі қиындықтардың болуын көрсетеді. Қазақстан Республикасының Президенті жүзеге асыратын мемлекеттік билікті орталықтандыру, әсіресе жаңадан құрылған мемлекеттік органдар - Мемлекеттік кеңес Мемлекет басшысының өкілетті өкілдері арқылы, сепаратизм мен центрифугалық процестердің өршуіне себеп болатын заңдарға қайшы келетін нормативтік - құқықтық актілерді қабылдауды жалғастыратын аймақтық көшбасшылар мен заң шығарушы (өкілді) органдардың түсінбеушілігіне мемлекетте тап болады.

Реформадан кейінгі кезеңде мемлекеттік билік органдарының қызметіне жүргізілген талдау қолданыстағы заңнамада да, құқық қолдану практикасында да мемлекеттік органдардың жұмыс істеуінің негізгі қағидаттарын бекітуде айтарлықтай сәйкессіздіктің болуын көрсетеді.

Сонымен, үлкен проблема-биліктің бөліну принципін егжей-тегжейлі білмеу және болмауы; Қазақстан Конституциясы мен қолданыстағы заңнама елдің бірқатар жоғары лауазымды тұлғаларының мемлекетке саяси, экономикалық зиян келтіруге, өз міндеттерін жүзеге асыруға кәсіби емес үшін жауапкершілігін көздемейді. Мұның бәрі іс жүзінде жоғарыда аталған қағидаттардың жеткіліксіз құқықтық шоғырлануымен байланысты Қазақстан Мемлекеттік органдардың ұйымдастырылуы мен қызметінің принциптерін іске асырудың нақты проблемасын көрсетеді. Заңнамалық тұрғыдан бекітілген қағидаттарды нақты қолданудың қиындықтары мемлекеттік аппараттың күрделілігі мен әмбебаптығымен ғана емес, сонымен бірге жоғарыда аталған мәселелердің ғылыми тұрғыдан жеткіліксіз дамуымен де байланысты [6, 75б.].

Сонымен қатар, таңдалған тақырыптың өзектілігі Қазақстан Республикасында мемлекеттік органдар жүйесін оларды ұйымдастыру және қызмет ету қағидаттары негізінде құру тұжырымдамасы болып табылатындығына байланысты мемлекеттік тетіктің жұмыс істеуінің іргетасы мемлекеттік аппаратты тұтастай нығайтуды да, мемлекеттік биліктің әрбір органы қызметінің тиімділігін жеке-жеке кеңейтуді, биліктің барлық деңгейлері мен тармақтарының мемлекеттік қызметшілерінің кәсібилігі мен жауапкершілігін арттыруды көздейді.

Принциптер - бұл мемлекет механизмінің (аппаратының) қалыптасуы, ұйымдастырылуы мен жұмыс істеуі негізінде жатқан заңнамалық тұрғыдан бекітілген бастапқы принциптер, идеялар мен талаптар. Олар тұтастай алғанда мемлекеттің тетігіне, оны құрайтын барлық мемлекеттік органдарға қатысты жалпы қағидаттарға және қолданысы мемлекеттік тетіктің кейбір буындарына, жекелеген органдарға немесе органдар топтарына ғана қолданылатын жеке қағидаттарға бөлінеді. Қазақстанның Конституциясында және іс жүргізу заңдарында қарастырылған сот ісін жүргізу принципін тараптардың бәсекелестігі мен теңдігі негізінде, «Қазақстан Республикасының прокуратурасы туралы» Заңда бекітілген Қазақстан Республикасы прокуратурасын ұйымдастыру және қызмет ету принципіне сілтеме жасай аламыз, оған сәйкес прокуратура органдары өз өкілеттіктерін Қазақстан аумағында қолданыстағы заңдарға сәйкес қатаң түрде жүзеге асырады мемлекеттік билік органдарына, Қазақстан Республикасы субъектілерінің мемлекеттік билік органдарына қарамастан, жергілікті өзін өзі басқару органдары, қоғамдық бірлестіктер.

Жеке принциптер, сайып келгенде, жалпы принциптерден туындайды және оларды мемлекеттік механизмнің жекелеген бөліктерінің ерекшеліктеріне қатысты нақтылайды. Жалпы принциптер, өз кезегінде, әдетте екі топқа бөлінеді. Олардың біріншісі Қазақстан Республикасы Конституциясында көрсетілген принциптерді, екіншісі – Қазақстан Республикасы «Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметінің негіздері туралы» Заңында және басқа заңдарда («Қазақстан Республикасы Конституциялық Соты туралы», «Қазақстан Республикасы прокуратурасы туралы» және т.б.) тұжырымдалған принциптерді қамтиды. Бірінші топ Қазақстан Республикасы демократия, гуманизм, биліктің бөлінуі, заңдылық сияқты мемлекеттік органдардың құрылуы мен жұмыс істеуінің Конституциялық бекітілген принциптерін қамтиды.

Демократия принципі мемлекеттің демократиялық ұйымында, басқарудың республикалық формасында көрінеді, онда егемендіктің иесі және Қазақстан Республикасының биліктің жалғыз көзі оның көпұлтты халқы болып табылады. Халық өз билігін әртүрлі арналар арқылы, соның ішінде тікелей (мысалы, президент пен өкілді сайлау; мемлекеттік билік органдары) немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырады. Алайда, Қазақстан Республика халқының билігін жүзеге асыру құралдарының тізімінде оған кіретін органдар түріндегі мемлекеттің механизмі ерекше орын алады [7, 189б.].

Қазақстан мемлекетінің мемлекеттік органдарының қалыптасуы мен қызметіндегі гуманизм принципі оның саясаты адамның рухани және материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыруға, адам мен қоғамның әл – ауқатын қамтамасыз етуге бағытталған әлеуметтік мемлекет екендігіне негізделген. Қазақстан Республикасының конституциялық құрылыстың негіздері қатарында алғаш рет: «адам, оның құқықтары мен бостандықтары-ең жоғары құндылық. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын тану, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті». Бұл конституциялық талап мемлекеттің барлық органдарына қатысты, әрбір мемлекеттік қызметшіге қатысты осы ереже азамат пен мемлекет арасындағы өзара қарым-қатынастарда қағидаттық бұрылысты білдіреді. Әрине, бұл бір түнде болмайды, бірақ жаңа Конституция оған Қазақстанның дамуының негізгі жолы ретінде кепілдік беретіні маңызды. Биліктің бөліну принципі, оған сәйкес мемлекеттік билік заң шығарушы, атқарушы және сотқа бөліну негізінде жүзеге асырылады, және осы билік тармақтарының әрқайсысының органдары тәуелсіз, жоғарыда айтылғандай, қазіргі Қазақстан мемлекеті механизмінің жүйелік құрушы факторы болып табылады, мемлекет функцияларын жүзеге асырудың ұқсас мақсаттары бар; өзара тәуелді — толықтырады, ұстайды, бір-бірін бақылайды [8, 66б.].

Билікті бөлудің мақсаттары:

- мемлекеттік тетіктің жұмысын ретке келтіру (оның ішінде мемлекеттік органдар қызметінің бағыттарын мамандандыру);
- бір қолда (сол органдарда) биліктің шоғырлануына жол бермеу (демек, бақылаусыздықтың болмауы).

Қазақстан мемлекеті тетігінің қалыптасуы мен әрекет етуіндегі заңдылық принципі мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдары, азаматтар мен олардың бірлестіктері Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарын сақтауға міндетті.

Қазақстан мемлекеті тетігін ұйымдастыру мен қызметінің жалпы Конституциялық принциптері заңдарда бекітілген қағидаттарда күшейтуді, дамуды және нақтылауды алады. Принциптердің бұл тобы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметінің негіздері туралы» заңда ең жалпы кешенді көрініс алды. Заң шығарушы, атқарушы және сот билігін бөлудің конституциялық принципін растаумен қатар, осы нормативтік құқықтық актіде мынадай қағидаттар тұжырымдалған:

- Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдардың мемлекеттік қызметшілердің лауазымдық міндеттерін орындау және олардың құқықтарын қамтамасыз ету кезіндегі басқа нормативтік-құқықтық актілерге, лауазымдық нұсқаулықтарға Үстемдігі;
- адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының басымдығы, олардың тікелей әрекеті;

– мемлекеттік қызметшілердің адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын тану, сақтау және қорғау міндеті;

– мемлекеттік билік жүйесінің бірлігі, Қазақстан Республикасы мен Республика субъектілері арасындағы басқару элементтерін ажырату;

- азаматтардың қабілеттері мен кәсіби даярлығына сәйкес мемлекеттік қызметке тең қол жеткізуі;

- мемлекеттік қызметшілер үшін Жоғары тұрған мемлекеттік органдар мен басшылар өз өкілеттіктері шегінде және Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес қабылдаған шешімдердің міндеттілігі;

– мемлекеттік қызметке қойылатын негізгі талаптардың бірлігі;

– мемлекеттік қызметшілердің кәсібилігі мен құзыреттілігі;

– мемлекеттік қызметті жүзеге асырудағы жариялылық;

- дайындалатын және қабылданатын шешімдер үшін, өзінің лауазымдық міндеттерін орындамағаны не тиісінше орындамағаны үшін мемлекеттік қызметшілердің жауаптылығы.

- мемлекеттік қызметтің партиядан тыс болуы; діни бірлестіктердің мемлекеттен бөлінуі;

- мемлекеттік органдардағы мемлекеттік қызметшілер кадрларының тұрақтылығы.

Осы қағидаттардың қатарына мыналарды да жатқызуға болады: алқалылық пен дара басшылықтың үйлесімі; Мемлекеттік қызметтің үнемділігі [9, 184б.] ..

Соңғы принципті орындау, әсіресе, өсіп келе жатқан басқару аппаратының қазіргі жағдайында өте маңызды. Өзара байланыс пен өзара іс-қимылда қаралатын мемлекеттік органдар жүйесі ретінде мемлекеттік тетікті қалыптастыру мен оның қызметінің жоғарыда аталған қағидаттары мемлекеттің тетігіне оның табысты жұмыс істеуі үшін қажетті мақсаттылық, бірлік пен тұтастықты береді.

Автордың мемлекеттік органдардың ұйымдастырылуы мен қызметінің принциптерін бір уақытта зерттеуі оларға тең дәрежеде тән мәселелерді жан-жақты қарастыру қажеттілігінен туындады. Мемлекеттік тетікті ұйымдастыру қағидаттарын белгілеу олардың негізінде мемлекеттік аппараттың жұмыс істеуі (қызметі) жүзеге асырылатын қағидаттарды бекіту үшін негіз болады. Сондықтан, мемлекеттік билік доктринасы аясында осы принциптерді жан-жақты зерттеу олардың ерекшеліктерін мемлекеттік биліктің әртүрлі тармақтары үшін жеткілікті түрде көрсетуге, сондай-ақ бұл ерекшеліктердің қолданыстағы заңнамада қаншалықты жан-жақты және толық көрсетілгенін анықтауға мүмкіндік берді [10, 88б.] .. Осыған сүйене отырып, дипломдық жұмыс Қазақстан Мемлекеттік органдардың ұйымдастырылуы мен қызметінің принциптері, тек өзара қарым-қатынаста және өзара іс-әрекетте қарастырылған, мемлекеттік органдар жүйесіне сәтті жұмыс істеуі мен дамуы үшін қажетті мақсаттылық, тұтастық пен бірлікті береді деген идеяны ұстанады. Әрине, конституциялық және құқықтық нормалардың «сапасын» және мемлекеттік механизмді құрудың тиімділігін зерттеу Ресей заңнамасы мен халықаралық құқықтық нормаларды зерттеуге де, оны жүзеге асыру практикасына да, өмірлік шындықты терең және жан-жақты талдауға негізделуі керек, бұл мемлекеттік органдар жүйесін ұйымдастыру мен жұмыс істеудегі бастапқы принциптердің, идеялар мен талаптардың жиынтығын құруды қажет етті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995ж. 30 мамызда республикалық референдумда қабылданған. // «Параграф» ақпараттық жүйесі.

2. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңы. 1999ж. 23 шілдеде қабылданған. // «Параграф» ақпараттық жүйесі.

3. Жарболова А. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Оқу құралы. –Алматы, 2012. -458 б.

4. Арыпбаева, А.Б. Парламент заңдары мен президент жарлықтарына конституциялық бақылау механизмі: салыстырмалы талдау [Мәтін]: Магистрлік диссертация.- Талдықорған, 2017.- 89 б.

5. Копабаев, О.К. Конституционное право РК [Текст]: Учебное пособие в схемах / О.К. Копабаев, А.О. Копабаева.- Алматы: Юридическая литература, 2009.- С.78
6. Сапарғалиев Ғ. ҚР Конституциялық құқығы \\\ Академиялық курс. – Алматы. – Жеті Жарғы. – 2008. – 104 б.
7. Ибрагимов, Ж.И. Құқық негіздері [Мәтін]: Оқу-әдістемелік құрал / Ж.И. Ибрагимов.- Алматы: ЭСПИ, 2021.- 256 б.
8. Базылжанов, Д.Д. Қазақстан Республикасы азаматтарының жерге құқықтарын жүзеге асыру мәселелері [Мәтін]: Магистрлік жоба. Мамандығы: 7М04201 Құқықтану / Д.Д. Базылжанов, А.А. Қабытай.- Талдықорған, 2021.- 119 б.
9. Сапарғалиев Г. С. Конституционное право Республики Казахстан: Академический курс. — Алматы: Жеті жарғы, 2002. — 528 с.
10. Газизова, Н.С. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы [Электрондық ресурс]: Оқу құралы / Н.С. Газизова.- Алматы: ИП А.Ю.Рыбакова, 2021.

REFERENCES:

1. Qazaqstan Respublikasynyñ Konctitysiacy. 1995j. 30 мамызда respublikalyq referendumda qabyldanǵan. // «Paragraf» aqparattyq júieci.
2. Qazaqstan Respublikasynyñ «Memlekettik qyzmet tyraly» Zańy. 1999j. 23 şildede qabyldanǵan. // «Paragraf» aqparattyq júieci.
3. Jarbolova A. Qazaqstan Respublikasynyñ konctitysialyq qūqyǵy. Oqy qūraly. –Almaty, 2012. -458 b.
4. Arypbaeva, A.B. Parlament zańdary men prezident jarlyqtaryna konctitysialyq baqylay mehanizmi: calyctyrmaly talday [Mätin]: Magictrlik diccertasia.- Taldyqorǵan, 2017.- 89 b.
5. Kopabaev, O.K. Konctitysionnoe pravo RK [Tekct]: Ychebnoe pocobie v chemah / O.K. Kopabaev, A.O. Kopabaeva.- Almaty: İuridicheckaia literatyra, 2009.- С.78
6. Сапарғалиев Ғ. QR Konctitysialyq qūqyǵy \\\ Akademialyq kyrc. – Almaty. – Jeti Jarǵy. – 2008. – 104 b.
7. İbragimov, J.İ. Qūqyq negizderi [Mätin]: Oqy-ädictemelik qūral / J.İ. İbragimov.- Almaty: ECPİ, 2021.- 256 b.
8. Bazyljanov, D.D. Qazaqstan Respublikacy azamattarynyñ jerge qūqyqtaryn jüzege acyru mäceleleri [Mätin]: Magictrlik joba. Mamandyǵy: 7M04201 Qūqyqtany / D.D. Bazyljanov, A.A. Qabytai.- Taldyqorǵan, 2021.- 119 b.
9. Сапарғалиев Г. С. Konctitysionnoe pravo Respubliki Kazahctan: Akade michecki kyrc. — Almaty: Jeti jarǵy, 2002. — 528 с.
10. Gazizova, N.C. Qazaqstan Respublikasynyñ Konctitysialyq qūqyǵy [Elektronдық resyrc]: Oqy qūraly / N.C. Gazizova.- Almaty: İP A.İu.Rybakova, 2021.

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Байжуманова А.М.

Международный транспортно-гуманитарный университет,

Республика Казахстан, г. Алматы

**e-mail:nurai310707@mail.ru*

В современных условиях обусловлена необходимостью обеспечения организации и деятельности государственных органов в Республике Казахстан на основе системы взаимозависимых принципов, необходимых и достаточных для развития и совершенствования государственной власти в стране.

Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью обеспечения организации и деятельности государственных органов Республики Казахстан в современных условиях на основе системы взаимозависимых и взаимозависимых принципов, необходимых и достаточных для развития и совершенствования государственной власти в стране. Формирование основ функционирования государственного механизма тесно связано с фундаментальной перестройкой экономических, политических и социальных отношений в нашей стране, с реализацией новой Конституции, провозглашенной Казахстаном демократическим правовым государством с республиканской формой правления; она основана на современной системе ценностей, управляемой человеком; ее права и свободы признаны высшей социальной ценностью [1]. Эта исходная позиция определяет политический вектор государственного устройства, закрепляющий, с одной стороны, принцип ответственности власти перед народом, который в соответствии со статьей 3 Конституции Республики Казахстан является носителем суверенитета и единственным источником власти в стране, а с другой - принцип прямого участия граждан Казахстана в государственном управлении посредством референдумов и свободных выборов.

Ключевые слова: Конституция, принцип, государственный орган, исполнительная власть, судебная власть.

CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF THE ORGANIZATION AND ACTIVITY OF STATE POWER IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Baizhumanova A.M.

International University of Transport and Humanities

Republic of Kazakhstan, Almaty

**e-mail:nurai310707@mail.ru*

In modern conditions, it is necessary to ensure the organization and activity of state bodies in the Republic of Kazakhstan on the basis of a system of interdependent principles necessary and sufficient for the development and improvement of state power in the country.

The authorities in the country. The formation of the foundations of the functioning of the state mechanism is closely connected with the fundamental restructuring of economic, political and social relations in our country, with the implementation of the new Constitution proclaimed by Kazakhstan as a democratic rule of law state with a republican form of government; it is based on a modern system of values controlled by man; its rights and freedoms are recognized as the highest social value [1]. This initial position defines the political vector of the state structure, which, on the one hand, enshrines the principle of responsibility of the authorities to the people, who, in accordance with Article 3 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, is the bearer of sovereignty and the only source of power in the country, and on the other - the principle of direct participation of citizens of Kazakhstan in public administration through referendums and free elections.

Keywords: Constitution, principle, State body, executive power, judicial power.

ХИМИЯЛЫҚ ФОРМУЛАЛАРДЫ ЖАЗУ КЕЗІНДЕ НОМЕНКЛАТУРАНЫ ҚОЛДАНУ МЕН СИМВОЛДЫҚ КӨРІНІСТЕРДІ ВИЗУАЛИЗАЦИЯЛАУ

Бутенова А.К.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.
*e-mail:aselbutenova@mail.ru

Номенклатура-химиялық элементтер мен қосылыстарға атаулар мен белгілерді тағайындау үшін қолданылатын ережелер мен конвенциялар жүйесі. Визуализация, керісінше, кестелер, диаграммалар және модельдер сияқты графикалық құралдар арқылы ақпаратты ұсынады.

Кілт сөздер: химиялық тіл, химиялық символизм, көміртекті тор, 3D модельдеу түсті кодтау.

Кіріспе

Қоғамның жалпы білім беру жүйесін жаңарту мен жетілдіру міндеттері мектеп мұғалімдеріне зор жауапкершілік жүктейді. Білім беру жүйесін жаңарту үшін пәндерді оқытудың әдістері мен тәсілдерін игерудің жаңа технологиясын іздестіру басты мәселе болып отыр. Осыған орай, Қазақстан Республикасының «Білім заңында» орта мектепте пәндерді оқытудың жаңа әдістерін пайдаланып, оқушылардың білімі мен қабілеттілігін арттыру мұғалімдер алдында тұрған аса жауапты міндеттердің бірі екендігіне айрықша назар аударылды.

Елімізде қазіргі кездегі саяси-әлеуметтік өзгерістер халыққа білім беру саласында, соның ішінде мектептердегі жеке пәндерді оқыту үрдісінде көп жаңалықтарды енгізуді талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда жаратылыстану ғылымдарының арасында химияның алатын орны ерекше болмақ. Себебі, химия оқушыларға жан-жақты білім мен тәрбие беретін негізгі пәндердің бірі болып саналады. Мектепте химияны оқытуды жетілдіру жолдарының бірі - оқушылардың химия ғылымының тілін және оны меңгеруін толық қамтамасыз ету.

Ғылыми еңбектерді саралай келе, химия тілі туралы зерттеулерде символиканы жеке қарастырғандығы байқалды. Символика мен номенклатура арасындағы байланысты тудыра ұғындыру жағы көбінде сыртта қалып қояды. Ал химиядан білім мен тәрбие берудің ғылыми деңгейін көтеруде бұл екеуін байланыстыра түсіндірудің мәні зор. Себебі химиядан теориялық білім беру оны практикада қолдану химия тілінің екі бөлігінің байланысы арқылы жүзеге асады.

Материалдар мен әдістер

Химиялық формулаларды жазуда номенклатураны қолдану химияның негізгі аспектісі болып табылады және осы ғылымдағы түсіну мен қарым-қатынас үшін үлкен маңызға ие. Химиялық формулаларды жазу кезінде номенклатураны қолдануға арналған бірнеше кеңестер бере кеткеніміз жөн болар.

- Номенклатура жүйесін білу: химиялық қосылыстардың номенклатура жүйесін зерттеу қажет. Оқушылар әртүрлі қосылыстардың химиялық формулаларын атау және жазу кезінде қолданылатын жалпы қабылданған ережелер мен конвенциялармен таныс болуы керек.

- Формуланы атауы бойынша жазу: оқушылар қосылыстың атауын оның химиялық формуласына және керісінше түрлендіре білуі керек. Ол үшін префикстерді, жұрнақтарды, жалғауларды және ағылшын және латын префикстерін пайдалану сияқты номенклатураға қатысты ережелерді білу қажет. Бұл жаттығудың жақсы тәсілі-атауды формулаға айналдыру жаттығуларын жасау және керісінше.

- Индекстерді дұрыс таңдау: химиялық формулаларды жазу кезінде қосылыстағы әрбір элементтің атомдарының санын көрсету үшін индекстерді дұрыс көрсету керек.

Оқушылар индекстер химиялық теңдеулерді теңестіру және әртүрлі элементтердің атомдары арасындағы қатынастарды көрсету үшін қолданылатынын түсінуі керек.

- Зарядтар мен тотығу дәрежелерін белгілеу: химиялық қосылыстың формуласын жазу кезінде атомдардың зарядтары мен тотығу дәрежелерін ескеру қажет. Бұл қосылыстағы катиондар немесе аниондар қандай атомдар екенін көрсетуге көмектеседі. Зарядтарды дұрыс белгілеу қосылыстың химиялық формуласы мен құрылымын анықтауға көмектеседі.

- Практикалық дағдыларды дамыту: химиялық формулаларды жазу мен талдауды қамтитын практикалық сабақтар өткізіңіз. Бұл жаттығулар жасау, тапсырмаларды шешу және зертханалық эксперименттер жүргізу болуы мүмкін. Практикалық дағдылар студенттерге білімді нығайтуға және номенклатураны практикада қалай қолдану керектігін жақсы түсінуге көмектеседі.

Химиялық элементтер мен қосылыстардың символдық көріністерін визуализациялау химияны түсіну мен есте сақтауды едәуір жақсартта алады. Мұнда визуализацияның бірнеше әдістерін айта берілген:

- Көміртекті тор: көмірсутектер мен басқа органикалық қосылыстардың құрылымдарын көрсету үшін көміртекті торды пайдаланыңыз. Молекулалар түзулермен байланысқан көміртек атомдары ретінде ұсынылады. Бұл оқушыларға молекуланың пішіні мен құрылымын көруге көмектеседі.

- 3D модельдеу: молекулалардың үш өлшемді модельдерін жасау үшін 3D модельдеуді қолданыңыз. Бұл атомдардың молекулалық құрылымы мен өзара әрекеттесуін визуалды түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Молекулалардың 3D модельдерін құруға және басқаруға мүмкіндік беретін көптеген бағдарламалар мен интернет-ресурстар бар.

- Түсті кодтау: органикалық қосылыстардағы әртүрлі химиялық элементтерді немесе функционалдық топтар топтарын көрсету үшін түстерді пайдаланыңыз. Мысалы, көміртекті қара, оттегі қызыл, азот көк және т.б. Бұл оқушыларға элементтер мен топтарды тез тануға көмектеседі.

- Бөлу графикасы: элементтер мен олардың таңбаларын көрсету үшін бөлу графикасын қолданыңыз. Мысалы, интерактивті периодтық кестені құруға болады, онда әр элемент символмен және сәйкес түспен немесе белгішемен ұсынылған. Бұл есте сақтау және таңбалар мен элементтер арасындағы байланыс үшін пайдалы болуы мүмкін.

- Иллюстрациялар мен диаграммалар: реакциялар, тепе-теңдік және молекулалардың құрылымы сияқты әртүрлі химиялық ұғымдарды көрсету үшін иллюстрациялар мен диаграммаларды пайдаланыңыз. Көрнекі кескіндерді пайдалану оқушыларға күрделі ұғымдарды жақсы түсінуге және есте сақтауға көмектеседі.

Оқушылардың есте сақтау үшін ең тиімді деп санайтын өздерінің бірлестіктері мен мнемоникасын құруы маңызды. Бұл әр оқушы өз қалауы мен қиялын қолдана алатын жеке процесс болуы мүмкін.

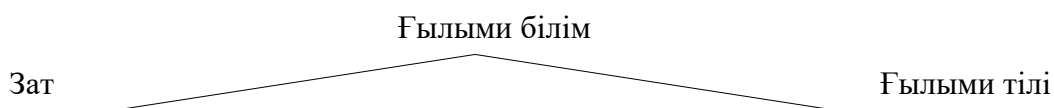
Әрі қарай, химиялық формулаларды жазу кезінде номенклатураны қолданудың және таңбаларды визуализациялаудың артықшылықтары талқыланады. Бұған химиялық қосылыстардың нақтылануы мен бірегейлігі, коммуникацияны жеңілдету және химиялық ұғымдарды түсінуді арттыру кіреді.

Сонында, химиялық формулаларды жазу кезінде номенклатураны тиімді пайдалану және таңбаларды визуализациялау үшін бірқатар практикалық нұсқаулар береді. Бұған номенклатура бойынша ережелер мен келісімдер, химиялық формулаларды ұсыну үшін тиісті визуалды құралдарды қолдану және оқушыларды осы құралдарды қолдануға үйретуге баса назар аудару кіреді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Химиялық формулаларды жазу кезінде номенклатураны қолданудың және символдық көріністерді визуализациялаудың маңыздылығын түсінуге көмектеседі және оларды тиімді пайдалану бойынша нұсқаулық береді. Бұл химия пәнінің студенттері мен оқытушылары үшін және осы салаға қызығушылық танытқандар үшін пайдалы нұсқаулық.

Химия - заттардың сан алуан сапалық өзгерістерін зерттейтін жаратылыстану ғылымдарының бірі. Заттарды тәжірибелік зерттеуден алынған білім алдымен ғылым саласына орнайды, одан екінші салаға ауысу немесе қоғамдық сана қорына құйылу үшін білім естілетін немесе көрінетін материяға айналуы қажет. Тіл - осындай дыбыстан не әріптен тұратын материя. Химияның объектісі зат та - материяның нақты бір түрі. Химиялық білім мен тіл - химиялық дүниетанымның жемісі. Үшеуінің арасындағы тәуелділікті үшбұрыш арқылы көрсету тиімді өрі көрнекі:

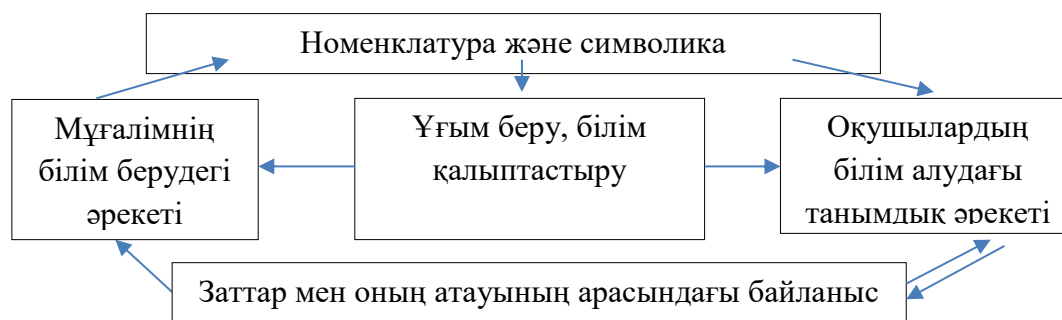

а) *химиялық таңбалар бойынша* — химиялық символиканы жасау тарихы; таңбаларды атау және белгілеу; мәні және мағынасы; олардың мазмұнының сапалық және сандық бейнеленуі.

Меңгерілетін іскерліктері: таңбаларды айту, жазу және талдау, таңбадан атауға көшуді жүзеге асыру және керісінше;

ә) *химиялық формулалар бойынша* - химияны танудағы формуланың мәні; химиялық формулалардың түрлері; олардың мәні, сапалық және сандық өрнектелуі; құрам тұрақтылық заңымен байланысы; формула құрастыру әдістері және олардың ережелері.

Орта мектептегі химияның мазмұны тіл арқылы баяндалып, оқыту құралдары мен әдістері тілге негізделгендіктен, оқыту барысында мұғалім мен оқушы еңбегінің үйлесуі тілді дұрыс, орынды қолдану негізінде жүзеге асады

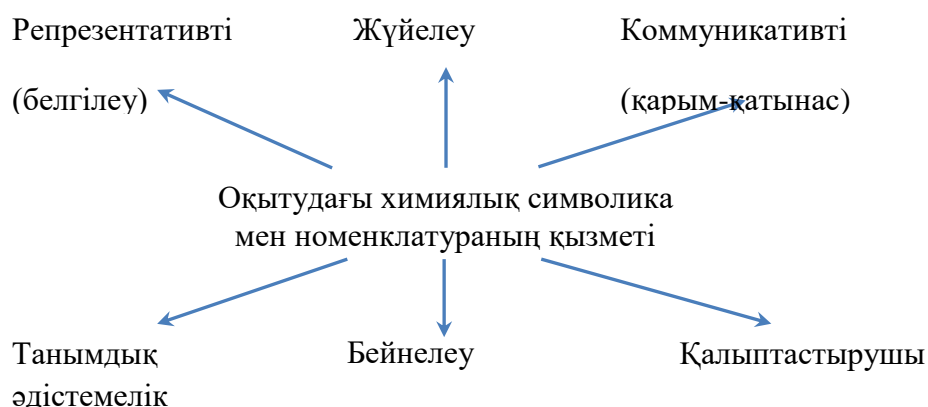
Сурет 1 – Химиялық тілдің қызметі

Әлеуметтік тәжірибе болып табылатын білім мен тәрбие тіл және сөйлеу арқылы жеткізілетіндіктен, олар бірімен-бірі тығыз байланыста болады. Сондықтан оқушылар химиялық тілді меңгеріп, содан соң химия тілі арқылы заттар мен құбылыстар жөніндегі білімді игереді деп есептеу керек. Оқушылардың таным барысы сурет-1де көрсетілген бірінші қадамнан-тәжірибеден басталып, пән тілін қолдана отырып сөйлеу арқылы оқушының санасынан өткен соң қайтадан тәжірибеде сыналу керек.

Осы мақалада пәндік оқыту әдістемесінде химиялық символика функционалдығымен химиялық объектілердің мәнін ашу және бейнелеу үшін, оларды болжау /байымдау/ және ойша қайта құру үшін формула мен теңдеулерді белсенді қолданумен байланысты қарадық.

- I. Белгілеу /репрезентативті/ функциясы.
- II. Бейнелеу функциясы.
- III. Абстракциялау және қорытындылау функциясы.
- IV. Жүйелеу функциясы.
- V. Ақпаратты-коммуникативті функция.
- VI. Құрал /инструменттік/ функциясы.

Химиялық символика мен номенклатураның дидактикалық мәні бар функцияларын әдістемелік тұрғыдан жалпы мынадай топтарға біріктіруге болады (сурет 2).

Сурет 2 – Химиялық символика мен номенклатураның жалпы дидактикалық функциялары

Егер әр функция қызметіне тоқталсақ, төмендегідей мәнін ашуға болады. Онда символика мен номенклатураның қалыптастырушы функциясы әр қырынан көрінеді, олар:

- химиялық ұғымдарды қалыптастыруда, маңызды белгілері мен байланыстарын ашуда, күрделі қосылыстардың өзара байланыстарын және олардың ерекше қасиеттерін анықтауда байқалады. Мұның өзі символика мен номенклатураның химиялық ұғымдарды дамыту мен білім беруде маңызды құрал екендігін көрсетеді.

- оқытудың жалпы дидактикалық ұстанымдары ретінде білімдік, дамытушылық және тәрбиелік жағынан оларды бір-бірімен тығыз байланыста қалыптастыруда және ақыл-ой дамытуда көрінеді. Химияны оқытуда оқушылардың химиялық символика мен номенклатураны функционалды меңгеру моделін мынадай жолмен келтіріп отырмыз Химиялық символика мен номенклатура химияның оқу бағамына оның алғашқы сабақтарынан бастап енгізіледі. Символикалық белгілеулер бұл деңгейде сапалық және сандық жағынан да ашылады. Эксперимент жұмысының барысында алғашқы сабақтан бастап-ақ химиялық тіл алфавитінің жиынтығы болып табылатын таңбаларды меңгеруге үлкен мән берілу керек. Ол үшін танымдық ойындар ұйымдастыру, сарамандық, эксперименттік жұмыстар орындату сияқты оқушыларды қызықтыратын жұмыс түрлері басым орын алады.

Таңбалары мен атаулары бар диаграммалар: бір осьте элементтердің таңбалары, ал екінші осьте оларға сәйкес атаулар көрсетілетін диаграмма жасауға болады. Бұл оқушыларға таңбаларды элементтердің аттарымен көрнекі түрде байланыстыруға мүмкіндік береді. Молекулалық модельдер: егер сіз химиялық қосылыстарды қарастыратын болсаңыз, элементтердің таңбалары мен олардың номенклатурасы арасындағы байланысты визуалды түрде көрсету үшін молекулалық модельдерді қолдануға болады. Модельдер әртүрлі элементтердің атомдарының молекулада қалай қосылатынын көрсетеді және элементтердің таңбаларын қамтиды.

Интерактивті визуализациялар: веб-қосымшалар немесе компьютерлік бағдарламалар сияқты интерактивті құралдарды немесе бағдарламаларды пайдалану элементтердің таңбалары мен олардың номенклатурасы арасындағы байланыстың динамикалық визуализациясын жасауға мүмкіндік береді. Оқушылар әртүрлі таңбаларды және олардың тиісті атауларын зерттеу және есте сақтау үшін осындай құралдармен әрекеттесе алады. Көрнекіліктер оқушыларға элементтердің таңбалары мен олардың номенклатурасы арасындағы байланысты жақсы түсінуге, сондай-ақ сол таңбаларды есте сақтауға көмектеседі. Белгілі бір көрнекі құралды таңдау Оқу мақсаттары мен оқушылардың қалауына байланысты болады.

Қорытынды

Қорыта келсек, көрнекі құралдар элементтердің таңбалары мен олардың номенклатурасы арасындағы байланысты көрнекі түрде көрсету үшін өте пайдалы болуы мүмкін. Химиялық элементтер кестелері: дәстүрлі периодтық кесте элементтерді реттелген түрде ұсынады және олардың таңбалары, атомдық сандары, атомдық массалары және басқа химиялық қасиеттері туралы ақпаратты қамтиды. Бұл кесте элементтердің таңбаларын және олардың номенклатурасын бейнелеудің тамаша құралы бола алады.

1. Таңбалар жүйесіне байланысты философиялық, семиотикалық және лингвистикалық әдебиеттерге талдаулар жасалып, негізгі ұғымдар сарапталды. Тілдік және тілге жатпайтын таңбаларды бөліп, оларға семиотикалық көзқарас тұрғысынан сипаттама жасалды. Солардың негізінде химиялық тілдің жіктелуіне байланысты бөліктерінің таңбалық ерекшеліктері дәлелденді.

2. Химиялық тілді тиімді пайдалану үшін сабақтың түрлерін жаңартып, химиялық символика мен номенклатура арасындағы байланысты ұштастыру нәтижесінде сарамандық және зертханалық жұмыстарды ұйымдастырудың жаңа жүйесі жасалды. Білім берудің дәстүрлі емес сабақтар, сыныптан тыс жұмыстар сияқты формаларын енгізу арқылы оқытудың жаңа әдістемелік жүйесі ұсынылды.

Бұл мақалада химиялық символика мен номенклатура арасындағы байланысты қалыптастырудың әдістемесі жасалып, эксперимент арқылы оның тиімділігі дәлелденді, әрі қарай химиялық тілді оқытудың басқа бағыттары тереңірек зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Нұғыманов Н., Шоқыбаев Ж.Ә., Өнербаева З.О. Химияны оқыту әдістемесі. - Алматы. 2005 ж. – 145 б.
2. Нұғыманов Н. Химиялық символика мен номенклатураны оқыту. - Алматы, 2011. -215 б.
3. Мырзабаев А., Тұрбекова Н. «Химиядан кластан тыс жұмыстар және танымдық ойындар». -Алматы, 1996. -189 б.
4. Чернобильская Г.М. Методика обучения химии в средней школе: Учеб. для студ. высш. учеб. Завендений. -М.:Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2000г. – 251 с.
5. Когисов С. М., Ағынова М.Д. ҒТАМР 31.05.35 Химиялық тіл және оны оқытудың ерекшеліктері //Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің. – 2019. – Т. 56. – №. 2. – С. 108.
6. Макарова Н. А. Химическая символика как средство организации творческой деятельности обучающихся //Иновационная наука. – 2016. – №. 11-2. – С. 184-185.
7. Қонысбай Н. Қ., Молдахметова Ә. М. Химиядан білім беру әдістерінің жүйесі. – 2021.
8. Sassykova L. R. et al. Chemistry training in kazakhstan. Connection of universities with scientific centers—the basis of successful personnel training.
9. Кан Р., Дермер О. Введение в химическую номенклатуру //М.: Иностр. лит. – 1983.
10. Сидорова В. И. Становление и развитие химической номенклатуры //Омские социально-гуманитарные чтения-2016. – 2016. – С. 385-389.

REFERENCES:

1. Nuğymanov N., Shoqybaev J.Á., Ónerbaeva Z.O. (2005) Himiiany oqytý ádistemesi. – Almaty, 145 p.
2. Nuğymanov N. (2011) Himiialyq simvolika men nomenklatýrany oqytý. - Almaty, 215p.
3. Myrzabaev A., Turbekova N. (1996) «Himiianan klastan tys jumystar jáne tanymdyq ойындар». - Almaty, 189 p.
4. Chernobelskaya G.M. (2000) Metodika obýcheniya himii v srednei shkole: Ýchebnyk dlia stýdentov vysshih ýchebnyh zavedeniı. -M.:Gýmanit. Izd. Tsentr VLADOS, 251 p.
5. Makarova N. A. (2016) Himicheskaia simvolika kak sredstvo organizatsii tvorcheskoi deiatelnosti obýchaiýihsia //Innovatsionnaia naýka. — №. 11-2. – 184-185 p.

6. Makarova N. A. (2016) Himicheskaia simbolika kak sredstvo organizatsii tvorcheskoi deiatelnosti obycharnyhsia //Innovatsionnaia nauka. — №. 11-2. – 184-185 p.
7. Qonysbai N. Q., Moldahmetova Á. M. (2021) Himnadan bilim berý әdisteriniń júesi.
8. Sassykova L. R. et al. Chemistry training in kazakhstan. Connection of universities with scientific centers—the basis of successful personnel training.
9. Kan R., Dermer O. (1983) Vvedenie v himicheskúy nomenklatúry //M.: Inostr. lit.
10. Sidorova V.I. (2016) Stanovlenie i razvítie himicheskoi nomenklatúry //Omskie sotsialno-gúmanitarnye chteniia, 385-389 p.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОМЕНКЛАТУРЫ И ВИЗУАЛИЗАЦИЯ СИМВОЛИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ПРИ НАПИСАНИИ ХИМИЧЕСКИХ ФОРМУЛ

Бутенова А.К.

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган
e-mail: aselbutenova@mail.ru

Номенклатура-это система правил и соглашений, используемых для присвоения названий и обозначений химическим элементам и соединениям. Визуализация, с другой стороны, предоставляет информацию с помощью графических инструментов, таких как таблицы, диаграммы и модели.

Ключевые слова: химический язык, химическая символика, углеродная сетка, цветовое кодирование 3D-моделирования.

THE USE OF NOMENCLATURE AND VISUALIZATION OF SYMBOLIC REPRESENTATIONS WHEN WRITING CHEMICAL FORMULAS

Butenova A.K.

*Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan
e-mail: aselbutenova@mail.ru

Nomenclature is a system of rules and conventions used to assign names and symbols to chemical elements and compounds. Visualization, on the other hand, presents information through graphical tools such as tables, diagrams, and models.

Keyword: chemical language, chemical symbols, carbon mesh, color coding of 3D modeling.

“HOME READING” САБАҒЫН ОҚЫТУДА ШЕКСПИР ШЫҒАРМАЛАРЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ БІЛІМгерлердің сыни ойлау дағдыларын ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Доскельдина А.С.^{1,*} Жалелова Ж.А.²

¹І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

²І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

*e-mail: aidana.tdk.101@gmail.com

«Home reading» курсының негізгі мақсаты – шет тілінде оқитын білімгерлердің жүйелілік дағдыларын дамыту мен коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру. Шет тілін оқыту, әсіресе тілдік мамандықтарда мәтіндік материалдан тұрады. Шетел тілінде оқу – танымдық белсенділікті арттырады және оқу процесін қызықты етеді. Коммуникативті құзыреттіліктің барлық компоненттерін сәтті қалыптастыру - ауызша сөйлеу және оқу сияқты жетекші сөйлеу әрекеттерінің дағдыларын дамытудың дұрыс қатынасынсыз, оның ішінде үйде оқу шеңберінде мүмкін емес. Бұл мақалада Шекспирдің «The Tempest» қойылымын оқыта отырып қандай әдістемелерді пайдалануға болатындығы қарастырылады.

Кілт сөздер: мәтін, оқу, шынайылық, көркем шығармалар.

Кіріспе

Студенттерді ағылшын тілінде жүйелі және көп оқуға тартудың негізгі және тиімді әдістерінің бірі үйде оқу курсы болуы керек, ол нақты сөйлеу әрекеті ретінде шет тілінде оқу процесін ұйымдастыруға бағытталған.

Алайда, оқытушылардың алдында курстың нақты мазмұны қандай болады, оның бағдарламасына қандай мәтіндер енуі керек деген сұрақ бірден туындайды.

Үйде оқуға арналған мәтіндерді таңдаудың негізгі критерийлерінің бірі олардың ішкі әлеуеті болуы керек. Ең алдымен, бұл мәтін өзекті оқу міндеттерін шешуге мүмкіндік бере ме, оның материалында нақты сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға болады ма, сонымен қатар студенттердің кәсіби құзыреттілігін кеңейте ме, соны түсіну қажет.

Материалдар мен әдістер

Әр түрлі авторлар «Үйде оқу» (кеіннен ҮО) үшін мәтіндерді таңдау принциптеріне сан алуан талаптар қояды. Сонымен, Н. А. Селиванованың ҮО үшін әдебиетті таңдауының негізгі принциптерін алсақ:

- ана тілінде сөйлейтіндер арасында таңдалған әдеби шығармалардың облигациясы/жалпыға танымал болу принципі;
- максималды жанрлық вариация принципі;
- мәдениеттану маңыздылығы принципі;
- шет тілі бағдарламасында қарастырылған қарым-қатынас тақырыбымен корреляция принципі;
- шығарманың мазмұнының қысқартылған және қисынды, біркелкі көрсетілуіне бейімділік принципі, сондай-ақ, жұмыс ішінде салыстырмалы түрде тәуелсіз, бірақ өзара мәтіндік фрагменттерді бөліп көрсетуі [1]

ҮО саласының тағы бір маманы М.Д. Стрекалова бойынша іріктеудің негізгі критерийлері:

- бұл шығарманың ана тілінде сөйлейтіндер арасындағы атағы мен маңызы және оның көркемдік және мәдени құндылығы;
- мәтіннің тілдік мазмұны, семантикалық және әлеуметтік-мәдени ақпараттық мазмұны;
- берілген әдеби шығарманың мәдени және өлкетану әлеуетін құрайтын бастапқы білім;
- мәтіннің тілдік және мазмұндық формасының қолжетімділігі;

- мәтінде объективті қарама-қайшылықтардың болуы немесе мәтін мен білімгерлер білімі мен тәжірибесінің арқасында қайшылықтардың туындау мүмкіндігі; [2].

Мәселеге қатысты тағы бір көзқарас, мәтіндерді таңдау кезінде басшылыққа алу керек критерийлер:

- шығармада немесе үзіндіде жарқын және көңіл көтеретін бөліктің болуы;
- презентацияның эмоционалдылығы мен бейнелілігі;
- оқырман үшін өзектілігі;
- мазмұны мен өмірлік тәжірибесінің және/немесе оқырман қызығушылықтарының тақырыптық жақындығы;
- жұмыста талқылауға себеп болатын идеялардың, кейіпкерлердің және жағдайлардың болуы және талқылаулар;
- жұмыс мазмұнының әртүрлі ситуациялық түрлендірулер мүмкіндігі;
- шығарманың тәрбиелік мәні (онда бейнеленген моральдық-адамгершілік құндылықтар, олардың шешімдері және қазіргі оқырман үшін өзектілігі) [3].

Қазіргі Әдістемелерде әдеби шығармаларды олардың көркемдік, эстетикалық және мәдени құндылығы тұрғысынан, мазмұны мен мағынасы жағынан, сондай-ақ мәтіннің түпнұсқалығы, тілдік және стилистикалық қол жетімділігі тұрғысынан таңдау керек деген пікір бар. Бұл жағдайда оқудың әдістемелік нәтижесі тек оқуды түсіну ғана емес, сонымен бірге оқудың оқырманға белгілі бір әсері болуы керек екенін есте ұстаған жөн, бұл эмоционалды әсерде, білімді толықтыруда және ой-өрісті кеңейтуде, тіпті мінез-құлықты реттеуде көрінуі мүмкін.

Іс жүзінде барлық заманауи әдіскерлер ҮО үшін мәтіндерді таңдаудың негізгі критерийі олардың студенттерге қол жетімді болуы деп санайды. Тағы бір критерий – мәтіннің оқу құндылығы, яғни оның білімділік, тәрбиелік және практикалық құндылығы. Практикалық құндылық үшін белгілі бір сөйлеу дағдыларын дамытуда материал ретінде осы мәтінді қаншалықты тиімді пайдалануға болатындығын анықтауға болады. Бұл жағдайда тек форма (Тіл және стиль) жағынан ғана емес, сонымен қатар мазмұны (мәтін, контекст, фондық мәтін) тұрғысынан оқуға арналған мәтіндердің түпнұсқалығына ерекше назар аударылады.

Екінші жағынан, көптеген зерттеушілер ҮО үшін материалды таңдау кезінде мәтіннің сипаттамаларын ғана емес, оқырманның (білімгерлердің) де сипаттамаларын ескеру керек деп санайды. Жоғарыда біз білімгердің шет тіліндегі құзыреттілік деңгейін (тілді білу, сөйлеу дағдыларын қалыптастыру деңгейі, лингвомәдениеттану және елтану ақпаратын меңгеруі) ескеру қажеттілігі туралы айттық. Алайда, студенттің өмірлік тәжірибесін, тіпті оның ана тіліндегі оқу тәжірибесін де ескеру қажет. Сондай – ақ, Е.Л. Марьяновскаяның пікірінше, шығарманың "диалогтылығы" және оны талқылау кезінде бірлесіп пікірталас құру мүмкіндігі "бірнеше бағыттар бойынша, атап айтқанда: оқытушы – аудитория, білімгер – білімгер, білімгер – аудитория және "оқырман-автор" парадигмасының сөзсіз есепке алынуы маңызды деген. [4, 13-бет].

Үйде оқу бойынша жұмысты ұйымдастыру шеңберінде мазмұнға байланысты дәстүрлі тәсілдермен қатар, аудиторияда жұмысты ұйымдастыру және студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру инновациялық әдістерді де қолданады.

ҮО оқыту заманауи оқыту әдістемесінің және даму деңгейінің, заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (бұдан әрі — акт) ережелерін ескере отырып, оқыту мақсаттарына қол жеткізудің жаңа жолдарын анықтауға мүмкіндік беретін сапалы жаңа тәсілді талап етеді. Осы курс шеңберіндегі кейбір инновациялық жұмыс әдістеріне толығырақ тоқталсақ. Әдеби мәтінмен жұмыс істеудің дәстүрлі емес әдісі бар, оны Т.П. Кирина жасаған "Reader protocol" (оқырман ХАТТАМАСЫ), оны құру кезінде өзінің көп жылдық оқыту тәжірибесіне сүйенді. Хаттама 4 бағаннан тұратын кесте болып табылады: "күн" (оқылған күні), "кілт сөздер мен фразалар" (мазмұндау кезінде қолданатын сөздер), "импорттаушы" (маңызды Ақпарат) және "Интерестинг" (бұл қызықты).

Кесте 1 – Оқырман хаттамасы

Date	Keywords and phrases	Important	Interesting

Бірінші бағанға білімгер мәтінді оқыған күнін жазады. Екінші бағанда кілт сөздер мен қажетті фразаларды толтырады. Үшінші бағанға білімгер өзі есте сақтағысы келетін сөздер мен сөз тіркестерін жазады және оларды болашақта міндетті түрде қолданады. Соңғы баған суреттер, түрлі түстер, журнал қиындылары, стикерлер арқылы оқуға эмоционалды қатынасты білдіруге арналған. Т. П. Кирианың тәжірибесі көрсеткендей, студенттердің көпшілігі соңғы бағанды қуанышпен толтырады және бұл шет тілін одан әрі табысты үйренудің күшті мотивациялық негізі болып табылады [Кирина, 2016, Б.513].

Нәтижелер мен талқылаулар

Сондай-ақ бірнеше ҰО курсы оқытудың әдіс тәсілдері мен қандай шығарма оқытатынын зерттей келе біз де өзіміздің Уильям Шекспирдің «Дауыл» (“The Tempest”) қойылымына байланысты ойластырып жасалған тапсырмаларымызбен бөліскіміз келеді.

Task 1. Түсіну. Келесі берілген мәлімет шын немесе жалғандығын айт. Comprehension. Decide if the following statements are true or false.

1. The noise of the wind made it difficult to hear each other on the ship.
2. The sailors and the passengers worked together during the storm.
3. Gonzalo complained about the way the boatswain spoke to Alonso.
4. Sebastian remained below deck during the storm.

Task 2. Төмендегі сөйлемді берілген нұсқалармен толықтыр. Choose a, b or c to complete the following sentences.

1. The captain ordered the boatswain to
 - a. Explain to the passengers what was happening
 - b. Stay out of the way of the King of Naples
 - c. Give instructions to the sailors
2. Gonzalo stood next to the King because
 - a. He was very old
 - b. He was his chief advisor
 - c. He was in charge of the situation
3. Gonzalo believed that the king and the boatswain
 - a. Would have the same future
 - b. Were too strict with other people
 - c. Should both be hung
4. As soon as the boatswain saw Gonzalo and the two younger men on deck
 - a. He pushed them off their feet
 - b. He became even more angry and irritated
 - c. There was a terrible flash of lightning
5. The king returned to his cabin
 - a. To die
 - b. To be alone
 - c. To pray

Task 3. Сөздікті тексеру. Мәтінде кездескен сөздерді басқа контекстте қолдану. Vocabulary. Complete the following sentences using the words in the box.

battlin mast howle blockin noble pause
g s d g s d

1. The electrician _____ for a moment, before continuing to look for what was causing the problem.
2. The wolf _____ in pain after it was hurt by the hunter’s bullet.
3. During the 18th and 19th centuries _____ always had servants.
4. The car was moved by the police because it was _____ access to the hospital.
5. Seagulls sometimes make nests on the _____ of ships.

6. The explorers have been _____ through heavy snow all week.

Task 4. Берілген жағдаятты түсініп, сұраққа толық жауап бер. Follow-up activities. Discussion.

1. Miranda and Prospero were forced out of their home. If this happened to you, what would you most miss about where you live?

2. To what extent do you think a person's mood is influenced by changes in the weather? Does the weather ever affect the way you feel and behave? Give examples.

3. Would you say that it was Prospero's own fault that he lost his position as the Duke of Milan? Why?/Why not?

4. Who do you think Ariel is? Why is Prospero calling her?

Task 5. Imagine that you are Miranda and tell your father what you remember about your childhood. (120-140 words).

Жоғарыда айтылып кеткендей мәтінді таңдау кезінде оның тәбриелік жағы, адами құндылықтарды дәріптеу жағы ескерілуі керек, соған байланысты көптеген рольдік ойындарды ұсынуға болады. Мысалға «Сіз Мирандасыз ал сіз қосылғыңыз келген адам Фердинанд бола тұра сіз Калибанмен бірге боласыз», соны оқытушыға қойылым ренінде көрсетіңіз. Осы кезде білімгердің өзіндік ойын білуге болады, сыни тұрғыдан ойлануға мүмкіндік тудырамыз.

Қорытынды

Сонымен, Үйде оқу, шет тілін оқыту процесінің маңызды тәуелсіз аспектісі болып табылатын курста білімгерлердің сыни ойлау дағдылары қалыптасады. Жоғарғы оқу орнында үйде оқуға бөлінген сағаттардың шектеулі санына қарамастан (аптасына 3 сағат), атап айтқанда ЖҰ-да сабақтардың жүйелі болуы маңызды. Оқылған шығармаға байланысты жасалатын өзіндік жұмыс, зерттелген материалмен жұмыс істеуге арналған аудиториялық сабақтармен тығыз байланыста болуы керек. Мәтінмен жұмыс қадамдық дәйекті жүйе болып табылады: оқудың әрбір келесі кезеңі алдыңғы кезеңде алған білім мен дағдыларға негізделеді және оларды дамытады. Үйде оқу сабақтары негізгі курста алған білімдерін қолдануға, оларды кеңейтуге және жаңа сөйлеу жағдайларында қолдануға көмектеседі. Білімгерлердің Үйде оқу жұмысын ұйымдастырудың жанашылдығы - үйде оқудың дәстүрлі құралдарымен қатар электронды оқу құралдарын және осы курста жұмысты ұйымдастырудың инновациялық стратегияларын қолдану. Үйде оқу сабақтарында жұмысты ұйымдастырудың жоғарыда сипатталған стратегияларын қолдану оқылатын шығармаға қызығушылықты қалыптастыруға және сақтауға мүмкіндік береді, студенттердің мотивациясын арттырады және шет тіліндегі коммуникативті құзыреттіліктің дамуына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Селиванова Н.А. Литературно-страноведческий подход к отбору текстов для домашнего чтения / Селиванова Н.А. // Ж.: Иностранные языки в школе, 2008, №1, б. 61-64.

2. Стрекалова М.Д. Методика преподавания аспекта «домашнее чтение» на младших курсах языкового вуза: АКД / Стрекалова М.Д. – Ярославль, 2007, 26 б.

3. Смирнова Н.И. Обучение иноязычному чтению в вузе: обзор зарубежных и отечественных подходов [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.academia.edu> (дата обращения: 10.04.2021)

4. Марьяновская Е.Л. Взаимозависимость формирования коммуникативной и учебной компетенции при обучении домашнему чтению студентов в языковом вузе: АКД / Марьяновская Е.Л. – Рязань, 2007, 25 б.

5. Кирина Т. П. Традиции и инновации в преподавании иностранного языка в рамках аспекта «домашнее чтение» в МГИМО МИД России / Т. П. Кирина // Традиции и инновации в преподавании иностранного языка в неязыковом вузе (Москва, 8 апреля 2016 г.) / отв. ред. М. А. Чигашева, А. М. Ионова. — Москва : МГИМО-Университет, 2016. — б. 509—514.

REFERENCES:

1. Selivanova N.A. Literaturno-stranovedcheskii podhod k otborutekstov dlya domashnego chteniya / Selivanova N.A. // M: Inostrannye yazyki v shkole, 2008 №1, p 61-64

2. Strekalova M.D. Metodika prepodovaniya aspekta "domashnee chtenie" na mladshih kursah yazikovogo vuza: AKD / Strekalova M.D. – Yaroslavl', 2007, p 26

3. Smirnova N.I. Obuchenie inoyazychnomu chteniyustudentov v yazykovom vuze: obzor zarubezhnyh i otechestvennyh podhodov [Electronic resource] - URL: <https://www.academia.edu> (date on: 25.08.2023)

4. Mar'yanovskaya E.L. Vzaimozovisimost' formirovaniya kommunikativnoi i uchebnoi kompetencii pri obuchenii domashnemu chteniyu studentov v yazykovom vuze: AKD / Mar'yanovskaya E.L. – Ryazan' 2007, p 25

5. Kirina T.P. Tradicii i inovacii v prepodovanii inostrannogo yazika v ramkah aspect "domashnee chtenie" v MGIMO MID Rossii / T.P.Kirina // Tradicii i inovacii v prepodovanii inostrannogo yazika v neyazykovom vuze (Moscow, april 8, 2016) 2016, p 509-514

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ОБУЧАЮЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ШЕКСПИРА В ПРЕПОДАВАНИИ УРОКА "HOME READING"

Доскельдина А.С.^{1,}, Жалелова Ж.А.²*

¹ *Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган*

² *Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган*

**e-mail: aidana.tdk.101@gmail.com*

Основная цель курса "Home reading" - развитие навыков системности и формирование коммуникативной компетенции у обучающихся на иностранном языке. Обучение иностранному языку, особенно в языковых профессиях, состоит из текстового материала. Обучение на иностранном языке повышает познавательную активность и делает процесс обучения более интересным. Успешное формирование всех компонентов коммуникативной компетентности-невозможно без правильного отношения к развитию навыков ведущих речевых действий, таких как устная речь и чтение, в том числе в рамках домашнего обучения. В этой статье рассматривается, какие техники можно использовать при обучении шекспировской постановке «The Tempest».

Ключевые слова: *текст, чтение, искренность, художественные произведения.*

THE FORMATION OF CRITICAL THINKING SKILLS OF STUDENTS THROUGH THE USE OF SHAKESPEARE'S WORKS IN TEACHING THE COURSE "HOME READING"

Doskeldina A.S.^{1,}, Zhalelova.Zh.A.²*

¹ *Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan*

² *Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan*

**e-mail: aidana.tdk.101@gmail.com*

The main goal of the course "home reading" is the development of systematic skills and the formation of communicative competence of students studying in a foreign language. Teaching a foreign language, especially in language specialties, consists of textual material. Reading in a foreign language increases cognitive activity and makes the learning process more interesting. The successful formation of all components of communicative competence is impossible without the correct attitude to the development of skills of leading speech activities, such as oral speech and reading, including within the framework of home reading. This article discusses what methodologies can be used while teaching Shakespeare's play "The Tempest".

Keywords: *text, reading, sincerity, works of art.*

SOME FEATURES OF TEACHING CHINESE AS A SECOND FOREIGN LANGUAGEZhumagali K. *Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan***e-mail: khanysha.zhmagali@mail.ru*

The article is devoted to the peculiarities of teaching Chinese as a second foreign language, describes the organization of the classroom lesson, the selection of additional materials, the principles of independent work of students.

Keywords: *Chinese as a second foreign language, methodological features of teaching, students' individual work.*

Introduction

The processes of globalization and integration taking place in the world, the expanding interaction between countries with different types of cultures are increasingly demanding the training of personnel who speak foreign languages. In the modern period, it is no longer translators who are intermediaries between specialists who are more in demand, but professionals in various fields with the necessary linguistic knowledge. Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov provides an opportunity to study Chinese as a second foreign language to students of such training areas as "Foreign language: two foreign languages", "Translation studies".

Materials and methods

It is clear that the study of Chinese as a second foreign language differs from its study by philologists. In this regard, one of the most important methodological problems is to determine the correct, real goal set when learning Chinese as a second foreign language. The lack of elaboration of the general methodology of teaching Chinese does not contribute to clarifying the issue either [1], although recently there has been a growing understanding in the teaching community of the inadmissibility of such a situation, more and more attention is being paid to this issue. Institutes operating in Kazakhstan also provide a powerful incentive to comprehend the methodology.

Traditionally, specialists in the methodology of teaching Chinese distinguish the following goals:

"1. Language teaching as an object of professional activity (conditionally it can be called academic or philological).

2. Teaching a foreign language as a tool for solving other (non-linguistic) tasks (conditionally it can be called applied).

3. Teaching a foreign language as a means of non-professional communication (conditionally it can be called practical or everyday)" [1, p. 18].

From our point of view, teaching Chinese as a second foreign language does not fit into this classification, since it does not fully correspond to any of the proposed gradations. This is certainly not a professional philological study, as evidenced by the insufficient number of hours, from the lack of aspect teaching, language practice, foreign internships. It is hardly possible to talk about applied learning, although there may be Chinese language learning programs as exceptions. It is also not possible to call the study of Chinese as part of a university program practical or everyday.

We believe that the purpose of this course is to teach students to master oral and written speech within the limits of vocabulary, hieroglyphics and grammar defined by the program, to create a base and prepare opportunities for further language learning if there is a need to use it in their professional activities.

But even when studying Chinese within the framework of a limited training course, a student must acquire certain skills and abilities, including mastering normative pronunciation, the

ability to understand oral speech and conduct monologue and dialogic speech, mastering basic knowledge of grammar and vocabulary of the Chinese language, reading techniques and hieroglyphic writing skills.

We emphasize that the main purpose of teaching Chinese as a second foreign language in conditions of a small number of hours compared to philological training, we see, first of all, not so much in mastering a certain amount of language material, as in the formation of language skills and abilities sufficient for communication and further language learning. This is possible with the most efficiently organized and conducted classroom lesson and correctly, and therefore effectively built independent work. With a small number of classroom hours and in the absence of multi-aspect, from our point of view, one of the most important principles of the organization of the lesson should be its complex nature. Hardly with a classroom of two or four hours a week, it can be considered methodically justified to allocate an entire class to watching videos or performing written exercises.

Agreeing with the point of view that the function of the main unit of learning is performed by an exercise, and not a hieroglyph, a word or a grammatical construction, [2, p. 127; 1, p. 20] we note that when teaching Chinese as a second foreign language, complex exercises and tasks should prevail.

By complex exercises we mean such exercises that simultaneously train various skills and abilities. For example, a teacher suggests that a student write down the words named in Kazakh and Russian on the blackboard in hieroglyphs, compose a sentence from them, read it, translate it, then, based on its content, ask classmates a few questions. Or, after watching a video, students discuss its content, then write a summary on this topic. You can also invite each student to act as a teacher and check the work of a classmate after the test.

Another important methodological feature in teaching Chinese as a second foreign language is teaching students methods and techniques of independent work both at the initial stage and at all subsequent ones. Of course, in any process of mastering knowledge, the role of independent work is great, but in the conditions of a limited number of classroom classes and in view of the prospects for further improvement of the language, these skills acquire special importance.

Before covering this topic, let's say that it will be about teaching highly motivated students aimed at mastering a complex Oriental language for use in their later life and activities. We will not describe techniques and methods that would attract a disinterested audience.

Students should learn that no matter how difficult the Chinese language may seem, the rule "from simple to complex" works just as well when studying it, so the principle of gradual and consistent mastering of the material should be put at the forefront. When getting acquainted with hieroglyphs, this principle is expressed in the fact that, first of all, the teacher introduces the basic set of simple features (horizontal, vertical, hook, folding to the right, folding to the left, dot), from which graphemes (keys) are first composed, and then hieroglyphs. Having mastered the keys, you can easily learn to memorize hieroglyphs. The process of memorization will be easier if you do not rely solely on mechanical memory, but also use associative links between the image and the meaning of the hieroglyph.

When practicing phonetics independently, it is important to reproduce the main sounds, four tones, and the general intonation of the sentence after the sound recording. Students should be encouraged to listen to Chinese as much as possible in different versions. Here success depends on the amount of training, and the student's musical ear is also important.

When studying grammar, the material is placed in the textbook from simple sentences to more complex ones, the use of simple constructions precedes complicated ones. The following principle, which is important for independent studies, can be formulated as follows: "I learn new things, I repeat the old."

Students should learn that learning any language is a very laborious process, especially learning a language with hieroglyphic writing. Therefore, in parallel with the assimilation of new knowledge,

it is necessary to constantly repeat the material already passed, revealing insufficiently mastered or forgotten. Such self-control will allow you to really assess the level of knowledge and correct it.

The third principle in independent studies involves testing the theory by practice. It is important for the student to determine for himself whether hieroglyphs and words are learned, whether grammatical material is understood, whether the lexical stock is mastered. To do this, you can use hieroglyphic cards, additional verification materials. Conversations with native speakers are useful for training conversational skills.

Thus, correctly structured work with a textbook, training in correct pronunciation, writing hieroglyphs in compliance with the rules of the order of features, mastering the techniques of memorizing hieroglyphs, self-control when mastering vocabulary, performing listening tasks, translating sentences from one language to another - all these types of tasks require the formation and further improvement of appropriate skills and abilities. The teacher in the classroom should pay considerable attention to this.

Another important principle of organizing classes when studying Chinese as a second foreign language is the maximum active use of interactive learning resources, the use of various technical means both during classroom classes and during independent work of students. The use of special training sites, programs, electronic dictionaries, participation in the HSK test exams and other opportunities will make language learning more diverse and interesting.

It is also important to consider and methodically justified selection and use of additional materials, in addition to the main textbook "Practical course of the Chinese language" by A.F. Kondrashevsky and others [3]. The materials involved should be a grammatical and lexical extension and deepening of the topic of the basic textbook. Here, in addition to the basic principle of teaching – multiple variable repetitions of learned samples – the well-known limitation of the course of a second foreign language in time is taken into account, in which it is not possible to consider all grammatical models and lexical turns. In additional materials, for example, in texts, it is necessary to show how the grammatical models already studied function in a slightly different, more extended lexical environment.

Experience shows that it is very convenient to use the repeatedly reprinted Chinese textbook "基础汉语课本" ("Fundamentals of the Chinese language"), prepared by the Beijing Language Institute [4]. Although the time distribution of grammatical material does not always completely coincide, but, nevertheless, it corresponds to a well-known logical sequence and tradition, so this textbook can be used quite actively, combining it with the textbook "Practical course of the Chinese language" by Kondrashevsky.

As an example, we can cite the work with lesson 48 from the basic textbook, the theme of which is "Spring Festival among Chinese friends" [4, pp. 530-560]. In the "Fundamentals of the Chinese language", lesson 31 is devoted to this topic [5, pp. 126-143]. Despite the fact that the texts describe different situations – a visit to a Chinese family during the Spring festival and a walk in the park during the Spring festival – the vocabulary is almost the same, the volume of grammar already studied allows you to easily cope with the translation of additional text.

新起点. Chinese language. A New Start", prepared jointly by Heilongjiang University. Lesson 4 [5, p. 18] contains a dialogue and text on the topic "春节 Spring Festival", lesson 11 [5, p. 56] is dedicated to the topic "在罗罗罗 In Kazakhstan celebrate Nauryz". The frequency of vocabulary repetition in texts is high, while new words and expressions are introduced (Christmas, names of folk Kazakh and Chinese holidays, Christmas tree, etc.).

It should be taken into account that additional materials become an important element in the process of intercultural communication carried out when learning a foreign language. This thesis is convincingly confirmed by the previous example, which deals with the theme of national holidays. Mastering vocabulary, reading texts, conversational practice expand students' knowledge about the peculiarities of national holidays in Kazakhstan and China, and also allow them to see their common characteristics.

Lesson 50 from the basic textbook [6], containing vocabulary and dialogue about visiting an art exhibition, makes it possible to expand students' knowledge in the field of Chinese traditional painting "Gohua", to get acquainted with its main genres.

Results and discussion

When studying both topics, an additional positive effect can be given by attracting a video sequence. While we are talking about teaching highly motivated students, we emphasize that working with additional texts and exercises helps to strengthen the desire for further language acquisition, increase the level of psychological comfort and confidence in successful study results. Do not underestimate the emotional and psychological component of the process of learning a foreign language, especially one as laborious as Chinese. When a student discovers that he is successfully coping with an unfamiliar text, he experiences an understandable uplift, his desire to continue learning the language grows. At the same time, there is an understanding that there are other ways and forms of expressing thoughts than in the textbook, that there is still something to work on. In addition, the involvement of other materials creates the effect of novelty, diversity, which helps to reduce the monotony of the educational process, increase concentration.

Thus, when selecting additional materials for the lesson, the teacher should first of all think about how the proposed material corresponds to the objectives and goals of training, how it affects the efficiency of the educational process.

Conclusion

Another important feature when learning Chinese in the absence of a language environment can be considered the targeting of students to create such an environment as much as possible, to search for contacts with native Chinese speakers. Participation in extracurricular work, in events held by the Confucius Institute, communication with Chinese students, short-term trips to China as part of tourist groups or summer courses will help consolidate the knowledge gained in the classroom in practice and give an incentive to further study Chinese. So, we can conclude that the peculiarities of teaching Chinese as a second foreign language determine the originality of the techniques and methods used by the teacher. A relatively small number of classroom hours, the lack of multi-aspect, limited opportunities for language practice require careful and methodically correct organization of classroom classes, specific instructions for independent work of students and strict control over it.

LITERATURE:

1. Kochergin, I. V. Očerki lingvodidaktiki kitajskogo jazyka. – M.: Vostok – Zapad, 2006. – 192 s.
2. Min'jar-Beloručev R. K. Metodičeskij slovník. Tolkovyj slovar' terminov metodiki obučeniya inostrannym jazykam. – M.: Stella, 1996. – 144 s.
3. Praktičeskij kurs kitajskogo jazyka: v 2 t. / A. F. Kondraševskij, M. V. Rumjanceva, M. G. Frolova; otv. Red. A. F. Kondraševskij. – M.: Vostočnaja kniga, 2012. – 768+752 s.
4. Semjonova T.M. Obzor issledovanij v oblasti metodiki prepodavanija kitajskogo jazyka // Molodoj učjonyj. 2012 . № 12. S. 510–512.
5. 汉语。新起点。第八册。北京，教育科学出版社，2004年。– 115页。(Kitajskij jazyk. Novyj start. Ch. 8. Pekin, 2004. – 115 s.). 基础汉语课本。第二册，北京，华语教学出版社，1991，– 416页 (Osnovy kitajskogo jazyka. Ch. 2. Pekin, 1991. – 416 s.).

ДӘЛЕЛДЕУ ПРОЦЕСІНДЕ ИІС ІЗДЕРІН СОТ-МЕДИЦИНАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ернишев Қ.А.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан Республикасы, Тараз қ.
**e-mail: yernishev.k@mail.ru*

Қылмыстарды тергеу кезінде адамның иіс іздерін сараптауды қолдану мәселелері қаралады, тергеу практикасының мысалдары, оны жалпылау және талдау нәтижелері келтіріледі.

Сараптама жүргізу барысында иттердің пайдаланылуы жеке криминалистикалық ғалымдарға, сондай-ақ практикалық қызметкерлерге Иіс іздері сараптамасының қорытындысын жарамдылық критерийіне сәйкес келмейтін рұқсат етілген дәлел ретінде мойындамауға негіз береді.

Кілт сөздер: қылмыстарды тергеу; сот сараптамасы; адамның иіс іздерін тексеру; одорологиялық әдістер.

Кіріспе

Ауыр және аса ауыр қылмыстарды тергеуде тергеушілер дәлелдемелік базаны қалыптастыру үшін дәстүрлі ғана емес, сонымен қатар салыстырмалы түрде жаңа түрлерге қатысты сот сараптамаларын тағайындайды. Соңғысына адамның иіс іздерін тексеру кіреді. Адамның иісі папиллярлық өрнектер мен олар қалдырған адам қолының іздері сияқты жеке екені белгілі. Тұтастай алғанда, жеке (жеке) иісті тер иістерінің, субъектінің қанының генетикалық анықталған қасиеті деп түсіну керек, оның ерекше, ерекше сипаттамасы ретінде қабылданады. Сіз иісті анықтап, оның көзін қызметтік іздеу итінің көмегімен орната аласыз, оны табиғат иістердің теңдесі жоқ индикаторы — инстинктпен марапаттады.

Материалдар мен әдістер

Жұмыстың жалпы әдіснамалық негізі танымның диалектикалық әдісінің ережелері болды. Зерттеудің жалпы және жеке әдістері қолданылды: салыстырмалы-құқықтық, Тарихи, нақты-элеуметтанулық, статистикалық талдау, жүйелік-құрылымдық және ғылыми танымның басқа да заманауи әдістері. Философия, психология, информатика, қылмыстық процесс, криминалистика, жалпы құқық теориясы, криминология бойынша әдебиеттер қолданылды.

Нәтижелер және талқылаулар

Аталған мәселенің теориялық аспектісін жария етпес бұрын, қылмыстарды тергеуде иіс іздерін қолдану тәжірибесін зерттеу нәтижелерін ұсынамыз.

Бұл ретте социологиялық зерттеу, қылмыстық істерді талдау және сарапшылардың қорытындылары әдістері қолданылды.

Әлеуметтік зерттеулер құқық қорғау жүйесі өкілдеріне сұрау салу (сараптамалық бағалау) түрінде жүзеге асырылды. Оларды жүргізу нәтижесінде оқиға орнында иіс іздерін жинауға байланысты жағдайлар респонденттердің 25,5% - ын атап өтті. Экономикалық қылмыс бөлімшелері қызметкерлерінің тәжірибесінде мұндай жағдайлар анықталған жоқ. Респонденттердің 15,8%-ы иіс іздерін жинау үшін одоролог маманын тарту мүмкіндігіне ие. Респонденттердің пікірінше, иіс іздерін сот-медициналық зерттеу жүргізілуі керек: тек сараптама аясында - 27,8%, дербес тергеу әрекеті ретінде - 12,5%, өзге іс-шара түрінде - 1,1%, сараптама шеңберінде, егер зерттеу техникалық аспаптардың көмегімен жүргізілсе, сондай-ақ тергеу әрекеті шеңберінде, егер зерттеу қызметтік-іздірету итін қолдана отырып жүзеге асырылса - 58,6%.

Респонденттердің 80%-ы сараптама аясында жүргізілген иіс іздерін зерттеу нәтижелерін, 60,1%-ы тергеу әрекеті аясында сенімді деп санайды. Дәйексіз - бірінші жағдайда-сұралғандардың 6,9%, екінші жағдайда - 12%. Респонденттердің жалпы санынан одорологиялық зерттеулердің нәтижелерін тек жедел-іздігі мақсаттарында ғана пайдалану мүмкіндігін 3%-ы ғана көреді, тергеу мақсатында - 96%, өзге мақсаттарда - 1%. Мұндай зерттеулердің нәтижелеріне дәлел мәртебесін беру керек, сұралғандардың 79,3%-ы жедел-іздігі ақпаратының - 16,3%-ы, тек қосалқы ақпараттың - 4,4%-ы [1].

Қылмыстық істерді және сарапшылардың қорытындыларын талдау одорологиялық сараптамалар түрлі қоғамға қауіпті іс-әрекеттер бойынша, көбінесе-ұрлау және қылмыстың зорлық-зомбылық түрлері бойынша тағайындалатынын көрсетті.

Одорологиялық сараптамаларды тағайындау, әдетте, оқиға болған жерді тексергеннен кейін үш тәулік ішінде немесе салыстырмалы зерттеу үшін иіс үлгілерін алғаннан кейін дереу жүргізіледі.

Соңғы жылдары одорологиялық сараптамалар өндірісінің біршама өсуі белгіленді. Әдетте, сараптаманың шешілуіне келесі сұрақтар қойылады: «ұсынылған тақырыпта адамның иісі бар ма?» және «бұл тексерілетін адамның жеке иісі емес пе?».

Қылмыспен күресте одорологияны қолдану тәжірибесін зерттеу нәтижелерін, атап айтқанда, социологиялық зерттеу деректерін және зерттелетін проблема туралы теориялық идеяларды талдау нәтижелерін салыстыра отырып, көзқарастардың гетерогенділігі туралы қорытындыға келуге болады. Бұл мәселе бойынша ғылыми ортада өткір пікірталас бар. Автор өзінің проблема туралы түсінігін қалыптастыруға және оны шешуге ұсыныстар беруге тырысты [2].

Қазақстан да, Ресейде де, Беларусьта да дәлелдемелер көзі ретінде сарапшының қорытындысына бірыңғай көзқарас болған жоқ. Мұның себебі биодетектордың иісті аппаратын (қызметтік-іздігі итін) пайдалануға негізделген иіс сынамаларын зерттеу әдістемесінің ерекшелігі болды.

Егер біз қылмыстық іс жүргізу заңының мағынасына жүгінетін болсақ, онда сарапшының қорытындысы дәлелдеу объектісінде кіретін фактілер туралы ақпарат көзі болып табылатыны анық. Одорологиялық сараптама жүргізу нәтижесінде жасалған қорытындыны бағалау кезінде қарама-қарсы пікірлер кездеседі. Кейбір ғалымдар «ит қанатының айғақтарын» дәлел ретінде қабылдауға болмайды деп санайды. Басқалары, керісінше, одорологиялық сараптаманың нәтижелері іс бойынша дәлел болып табылады деп мәлімдейді. Мәселенің мәні аспаптар мен өзге де техникалық құралдарды (аспаптық зерттеу әдістері деп аталатын) пайдалануға негізделген сараптамалық зерттеу әдістемелеріне дәстүрлі тәсілдің үстемдігінде жатыр. Осыған байланысты Е.Н. Бегалиев былай деп жазды: «ғылым иістерді тиісті ғылыми құралдарды, құрылғыларды, механизмдерді қолдану арқылы, иістерді сандық және сапалық талдау арқылы анықтау мүмкіндігіне жеткенде және салыстырылатын иістердің сәйкестігі немесе айырмашылығы не үшін және не негізінде анықталатынын қашан түсіндіруге болады [3].

Содан кейін криминалистикалық одорология туралы криминалистика бөлімі ретінде айтуға болады, содан кейін одорологиялық сараптама үшін негіздер белгіленуі мүмкін». Аспаптық емес жабдыққа негізделген кез-келген басқа әдістер дәстүрлі көзқарастардың өкілдері арасында алынған нәтижелердің сенімділігіне күмән тудырады.

Қарастырылып отырған мәселе сараптамалық зерттеуде қызметтік іздігі итін қолдану мүмкіндігінің табиғи мәселесін тудырады. Мұнда да бірыңғай тәсіл жоқ Б.Ш.Сарсембаевтің пікірінше, «органолептикалық - одорологиялық сараптама үшін негіз-иіс сезу сияқты сезім мүшелерінің көмегімен иісті анықтау. Органолептикалық жағдайда негізінен иісті, сондай-ақ адамның дәмдік органдары әрекет етеді, одорологиялық жағдайда (біріншісінің түрі ретінде) қызметтік-іздігі итінің иісті органы әрекет етеді» .

Зерттелетін мәселенің әртүрлі аспектілеріне бірыңғай көзқарастың болмауы бізді оны жан-жақты, әр түрлі тұрғыдан қарастыруға және шешудің ең қолайлы жолын табуға тырысады [4].

Ең алдымен, одорологиялық әдістің сараптамалық формасына тоқталайық. Оның артықшылығы-оның көмегімен сіз иіс үлгілерін зерттеу процедурасына және оның нәтижелерін жобалауға байланысты процедуралық мәселелерді шеше аласыз. Иіс іздері микрообъектілердің бір түрі болғандықтан, одорологиялық сараптаманы дайындауға және өндіруге байланысты жұмыс кез-келген басқа микрообъектілерге қатысты жүргізілетін жұмыстарға ұқсас болады.

Бұл тәсілдің теріс жағы-биодетекторды «өзіндік құрылғы» ретінде пайдалану алынған нәтижелерді басқа жолмен тексеру мүмкіндігін шектейді (оларды басқа қызметтік иттерді қолдана отырып, қайта тексеру арқылы ғана тексеруге болады).

Сонымен қатар, биодетекторды сөздің тікелей мағынасында құрылғы ретінде қабылдау мүмкін емес. Иттің иіс сезу механизмі көптеген сыртқы және ішкі ынталандыруды ескере отырып, ми басқаратын тірі, жоғары дамыған ағзаның күрделі жүйесіне енеді. Сондықтан, салыстырылатын иістердің сәйкестігі немесе айырмашылығы не үшін және не негізінде анықталғанын толық түсіндіру мүмкін емес, өйткені иттің ми қыртысында пайда болған қажетті иісті саралау процесі әлі зерттелмеген. Бұл жағдайлар сараптама жүргізу үшін енгізілген ережеге қайшы келеді, бұл зерттеу нәтижелерінің сенімділігіне күмән тудырмайтын әдістерді қолданудан тұрады. Тағы бір жағымсыз нюанс-сарапшы-одорологтың фигурасын енгізумен ауырлық орталығы биодетектордың әрекеттерінен адамның әрекеттеріне ауысады. Мұның бәрі сарапшының биодетектордың жұмысын бағалауға субъективті көзқарасының ықтималдығын кеңейтеді, бұл сараптама үшін қолайсыз [5].

Сот-медициналық тәжірибеде биодетекторлар, әдетте, адамды иіс ізімен анықтау үшін қолданылады. Сәйкестендірудің сараптамалық нысаны ізделетін объектіні не оның белгілерінің материалдық тіркелген көріністері бойынша, не жалпы шығу тегінің белгілері (бүтіннің бөліктері бойынша) бойынша анықтауға негізделген зерттеу жүргізуді болжайды. Иіс іздерін, олардың физикалық ерекшеліктеріне сүйене отырып, адамның материалдық белгіленген бейнелеріне жатқызуға болмайды. Дәл сол себепті олар объектінің морфологиялық белгілерін де көтермейді, сондықтан олар микротрассалар да, микробөлшектер де емес. Әрине, бірқатар сұрақтар туындайды: адамды иіс ізімен анықтау үшін қандай сәйкестендіру түрі қолданылады және оны қандай формада жасау керек?

Жауап іздеу жолдары келесіде көрінеді.

Біріншіден, белгілердің қаржылық белгіленген дисплейлеріне сәйкес сәйкестендіру тұжырымдамасын түзету қажеттілігі туындады [6].

Біздің ойымызша, оны тек объект белгілерінің қаржылық белгіленген дисплейлерімен шектемеу керек. Иіс іздері жеке иіс букетін жасайтын адам белгілерінің белгілі бір жиынтығын көрсетудің ерекше қасиетіне ие. Болашақта ғалымдар объектінің жеке белгілерін көрсетудің басқа тәсілдерін ашуы мүмкін. Автор сәйкестендірудің бірінші түрін тұжырымдауды материалдық іздерде оның жеке белгілерін көрсету үшін қажетті объектіні құру ретінде ұсынған жөн деп санайды. Бұл адамның Иіс іздері арқылы сәйкестендіруді осы түрге қосады. Алайда, мұндай сәйкестендірудің сараптамалық формасы иіс метаболиттерін құрайтын молекулалардың байланыстырушы өзара әрекеттесуін талдауға негізделген аспаптық әдістермен жүзеге асырылуы керек. Болжам бойынша, біз олардан адамның жеке белгілерінің көрінісін таба аламыз.

Екіншіден, А.Ш. Майсатаеваның кинологиялық үлгіні сот-медициналық сәйкестендірудің ерекше түрі ретінде қарастыру туралы ұсынысына қарамастан, мен биодетектордың көмегімен адамды иіс ізімен анықтау, ең алдымен, сәйкестендірудің мазмұнын ақыл-ой бейнесінде білдіруі мүмкін және оны сарапшы емес, тергеу-сот түрінде жүргізу керек деп санаймын. зерттеу. Шынында да, иттің ми қыртысында қажетті иісті қабылдаған кезде иіс букетінің ерекше бейнесі түрінде пайда болатын сезім пайда болады. Әрі қарай, ит миында бірдей кескін жасайтын иісті іздейді [7].

Осыған байланысты мұндай сәйкестендіру қандай тергеу немесе іс жүргізу әрекеті аясында жүргізілуі керек екенін анықтау қажет. Қазіргі уақытта адамды иіс іздері арқылы

аспаптық әдіспен анықтау мүмкін емес, өйткені тиісті аспаптық база жоқ. Сараптамалық жолмен зерттелетін заттың буланған молекулалары болып табылатын моноиістерге сәйкес объектінің топтық байланысын ғана анықтауға болады [8].

Сәйкестендіру зерттеулерін жүргізу үшін сараптама аясында жеке иіс букетіне жауап беретін құрал жасау үшін ғылыми іздеуді жалғастыру қажет. Биодетекторды тергеу әрекеті түрінде жүргізілетін адамды анықтау үшін қолдануға болады.

Биодетектордың көмегімен ізделетін иіс көзін анықтау процесі көбінесе объектіні жадта түсірілген кескінге сәйкестендіруге қатысты болғандықтан, М.В. Салтевскийдің ұсынысы оны тергеу сәйкестендіру аясында жүзеге асыру үшін қисынды болып табылады. Осындай позицияны В.А. Снетков және В.И. Старовойтов ұстанады. Тергеуші объектіні оның иісі арқылы тануға сенетін жануарды тану субъектісі ретінде қарастыру туралы ұсыныс та, сонымен бірге тану субъектісі мүлдем жоқ деген ұсыныс та сынға төтеп бермейді. Тану үшін ұсыну жануарды емес, нақты процедуралық мәртебеге ие адамды, мысалы, куәгер немесе жәбірленушіні тану субъектісі ретінде қосуды қамтиды. Осыған сүйене отырып, қарастырылып отырған тергеу әрекеті аясында биодетекторды пайдалану мүмкін емес болып көрінеді.

А.И. Винберг ұсынған және В.Д. Арсеньев және басқа авторлар қолдаған нәтижелерді жобалау әдісі анықтама немесе акт түріндегі одорологиялық зерттеу және оны ҚПК-де нақты деректерді белгілейтін басқа құжаттар ретінде көзделген тәртіппен іс материалдарына қосу бірқатар осал жерлерге ие. Өйткені, мұндай құжаттар құжаттарды куәландыратын лауазымды тұлғаларға немесе мекемелерге белгілі мән-жайларды немесе фактілерді қамтиды. Олар зерттеу нәтижелерін көрсетпейді, өйткені соңғысы үшін сарапшының қорытындысы немесе қылмыстық процестегі олардың дәлелдік мәнін нақты көрсете отырып, маманның анықтамасы түрінде бекітудің өзіндік құқықтық нысандары бар.

Мәселені процедуралық шешудің тағы бір нұсқасы бар. Одорологиялық әдісті тергеу эксперименті аясында қолдануға болады. Дәл осы формада ол Венгрияда және басқа да елдерде қолданылады және Р.С. Белкиннің айтуынша, бұл үшін жеткілікті негіздер бар.

«Тергеу эксперименті - бұл фактіні тәжірибелі түрде анықтау немесе оны тексеру. Оның нәтижелерінің сенімділігінің кепілі эксперимент жағдайларын өзгерту кезінде бірдей нәтижелерге әкелетін эксперименттерді бірнеше рет қайталау болып табылады. Бұл нәтижелер әрқашан оның барлық қатысушылары үшін айқын, түсіндіруді қажет етпейді және берілген ретінде қабылданады. Бұл нәтиже мінез-құлық актілері түрінде болуы мүмкін, мысалы, белгілі бір ынталандыруға белгілі бір реакция: дыбыстық, иіс, ауызша және т.б. Биодетекторды қолдана отырып, тергеу экспериментін жүргізу кезінде бақылау объектісі - иттің мінез-құлқы болады» [9].

Бұл тәсілді дәлелдеу кезінде бір факт назардан тыс қалды. Тергеу эксперименті, әдетте, бұрын жауап алынған адамдардың айғақтарында сипатталған, белгілі бір жағдайда, белгілі бір жағдайларда орын алған және оқиға орнында анықталған тергеуші талдаған салдардың басталуына әкелген фактілерді, құбылыстарды, процестерді немесе әрекеттерді анықтау немесе тексеру үшін жүргізіледі. Сондықтан тергеу экспериментін жүргізу кезінде зерттелетін әрекеттің басталуына жақын жағдай мен жағдайлар қалпына келтіріледі, мұндай құбылыстардың, әрекеттердің немесе процестердің нәтижесінде зерттелетін салдардың туындағанын анықтауға бағытталған тәжірибелер жүзеге асырылады. Осыған байланысты тергеу экспериментін белгілі бір ортада және белгілі бір жағдайларда иттің адамның жеке иісіне реакциясын зерттеу үшін ғана жүргізуге болады. Сонымен қатар, жануардың белгіленген немесе тексерілетін мінез-құлық актісі зерттелетін әрекеттің құрамдас бөлігі болуы керек, ол шешілетін мәселенің мәніне сәйкес келмейді.

Мәселені шешу жолын біз одорологиялық іріктеуді дербес тергеу әрекеті ретінде құқықтық реттеуде көреміз, оның негізі одорологиялық сараптама өндірісінде қолданылатын әдіс болуы мүмкін. Іріктеуді жүргізудің іс жүргізу тәртібі тергеу эксперименті немесе тану үшін қолданылатын.

Қорытынды

Одородологиялық іріктеудің пайдасына оң дәлел-бұл жағдайда құрылғының орнына биодетектор қолданылған кезде сараптама жүргізу кезінде пайда болатын күмәндерді болдырмауға болатындығы. Иттің ми қыртысында қандай процестер жүретінін, оның қалаған иісін білетінін түсіндіру мүмкіндігінің болмауы айыпталушының пайдасына түсіндірілуі мүмкін күмән тудырады.

Іріктемені өндірудегі сараптамадан айырмашылығы, тергеуші одоролог маман жүргізген иіс үлгілерін зерттеу процесін бақылайды. Бұл жағдай тергеу іс-әрекетінің жетекшісіне сәйкестендіру процедурасын тікелей қабылдауға және маманның тұжырымдарын оның ішкі сенімі бойынша бағалауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, тергеуші іріктеу нәтижелерінің сенімділігінің кепілі ретінде әрекет етеді. Маман жүргізген сәйкестендіруді толық бақылау үшін тергеуші биодетектордың көмегімен иіс іздерін зерттеу әдістемесін білуі керек. Бұл криминалистикалық техника бөліміне криминалистикалық одорология ережелерін енгізу қажеттілігін растайды.

Іріктеу нәтижелерінің сенімділігінің қосымша кепілдіктері куәгерлерді тергеу әрекетіне қатысуға тарту және оны жүргізу кезінде бейнежазбаны жүзеге асыру болуы мүмкін. Қажет болған кезде куәгерлер мен одоролог-маманның сотта куә ретінде жауап алынады, ал бейнежазба заттай дәлелдеме ретінде қылмыстық іске қоса тіркеледі. Осылайша алынған фактілер туралы ақпарат көздері іс бойынша жиналған дәлелдемелерді бір-бірімен байланыстыруға, оларды дұрыс бағалауға және қылмыстық әрекеттің мән-жайларын анықтау үшін пайдалануға мүмкіндік береді [10].

Маманның одородологиялық іріктеуге қатысуы қажет, өйткені ол арнайы білімнің тасымалдаушысы болып табылады, оны қолдану қылмыстың іздері мен басқа да айғақтардың жойылуына жол бермейді. Сонымен қатар, одоролог маманын тарту тергеу әрекетіне қатысушылар арасындағы функцияларды ажыратуға мүмкіндік береді.

Іріктемені өндіру кезінде алынған нақты деректерді бағалау мынадай түрде жүзеге асырылуы тиіс. Оң категориялық немесе теріс нәтижелерге тексерілетін көздерден зерттелетін иіс іздерінің пайда болуын немесе мүмкін еместігін растайтын дәлелдер мәртебесін беру қажет. Оң ықтималдық нәтижелері, егер олар іс бойынша жиналған басқа дәлелдермен расталса, қылмыстық әрекеттің мән-жайларын анықтау үшін ескерілуі және пайдаланылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Sulimov K.T. Kriminalisticheskaja odorologia: kinologicheskij podhod: metodicheskoe posobie; Rosiski nauchno-issledovatel'ski institut kul'turnogo i prirodnoogo nasledia imeni D.S. Lihacheva, Sentr voenogo i morskogo nasledia. - Moskva: Institut nasledia, 2019. - 309s.
2. Tişkov S.A. Osobenosti naznacheniya i proizvodstva nekotoryh vidov sudebnyh ekspertiz, v tom chisle: sudebnoi ekspertizy pişevykh produktov, sudebno-botanicheskoi ekspertizy, sudebnoi pojarno-tehnicheskoi i sudebnoi odorologicheskoi ekspertizy: metodicheskije (prakticheskije) rekomendacii. - Orel: OrŪŪ MVD Rosii, 2018. - 1 el.opt.disk (CD-ROM).
3. E.N. Begaliev. Kriminalistikalyq tehnika praktikumy: oqu qūraly. - Elektron. tekstovoye dan.(132 Mb). - Almaty: NURPRESS, 2013. - 1 el.opt.disk (CD-ROM).
4. B.Ş. Sarsembaev. Kriminalistikalyq tehnika: oqulyq. - Almaty: Ekonomika, 2012. - 282s.
5. INTERPOL The International Criminal Police Organization //http://www.interpol.int/
6. Sembekova B.R., Ahanov B.S. Röl kriminalisticheskoi metodiki v issledovanii dokazatelstv: nauchnoe izdanie. - Elektron. tekstovoye dan.(998Kb). // Konstitucionnyye reformy i razvitie sovremennogo zakonodatelstva: Uchenye zapiski kafedry konstitucionnogo i mejdunarodnogo prava KarGU im. E.A. Buketova. - Karaganda. - 2010. - S. 124-128.
7. Maisataeva A.Ş. Kriminalistika pāni boiynşa laboratorialyq jūmys dāpteri: Oqu-ädistemelik qūral. - Qostanai: A. Baitursynov atnydğay QMU, 2017. - 79b.
8. Baisarin, B.Z. Kriminalistika: Oqu-ädistemelik qūral. - Qostanai: A. Baitursynov atnydğay QMU, 2018. - 209b.

9. Tastanbekov B.M. Qūjattardy tehnika-kriminalistik zertteu: Oqu-ādıstemelik qūral. - Almaty: TehnoErudit, 2019. - 1 elektr. opt. disk.

10. Strogalev, V.P. Sistemnyi podhod k proektirovaniu i osenka effektivnosti raketnogo i stvōlnogo orujia: metodicheskie. - 2-e izd. - Moskva: MGTU im. N.E. Baumana, 2016. - 164s.

REFERENCES:

1. Sulimov K. T. forensic odorology: cynological approach: methodological manual; Russian Research Institute of cultural and natural heritage named after D. S. Likhachev, Center for military and maritime heritage. - Moscow: Institute of heritage, 2019. - 309c.

2. Tishkov S. A. features of the appointment and production of certain types of forensic examinations, including: forensic examination of food products, forensic Botanical examination, judicial Fire-technical and judicial odorological examination: methodological (practical) recommendations. - Eagle: Oryui of the Ministry of internal affairs of Russia, 2018. - 1 el.wholesale trade.disc (CD-ROM).

3. E. N. Begaliyev. Forensic engineering workshops: training manual. - Electron. text data.(132 MB). - Almaty: NURPRESS, 2013. - 1 el.wholesale trade.disc (CD-ROM).

4. Sarsembayev B. Sh. Forensic technique: training. - Almaty: economy, 2012. - 282s.

5. INTERPOL The International Criminal Police Organization //http://www.interpol.int/

6. sembekova B. R., Akhanov B. S. The role of forensic methodology in the study of evidence: scientific publication. - Electron. text data.(998kb). // Constitutional reforms and the development of modern legislation: scientific notes of the Department of constitutional and international law of Karsu. "Yes," He Said. - Karaganda. - 2010. - pp. 124-128.

7. Maisataeva A. sh. laboratory workbooks on the subject of Criminalistics: educational and equitable tool. - Kostanay: A. Baitursynov KSU, 2017. - 79b.

8. Baisarin, B. Z. forensics: reading is a tool of Justice. - Kostanay: A. Baitursynov KSU, 2018. - 209p.

9. Tastanbekov B. M. technical and Forensic Research of the document: educational and Justice tool. - Almaty: Technoerudit, 2019. - 1 electric. wholesale trade. drive.

10. Strogalev, V. P. a systematic approach to the design and evaluation of the effectiveness of missile and barrel weapons: methodological. - 2nd edition. - Moscow: MSTU. Bauman, 2016. - 164c.

FEATURES OF THE USE OF THE RESULTS OF FORENSIC STUDIES OF ODOUR TRACES IN THE PROCESS OF PROVING

Ернишев К.А.

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати,

Республика Казахстан, г. Тараз

**e-mail: yernishev.k@mail.ru*

Рассматриваются вопросы применения экспертизы следов запаха человека при расследовании преступлений, приводятся примеры следственной практики, результаты ее обобщения и анализа.

Использование собак в ходе проведения экспертизы дает основания отдельным ученым-криминалистам, а также практическим работникам не признавать заключение экспертизы следов запаха в качестве допустимого доказательства, не соответствующего критерию достоверности.

Ключевые слова: *расследование преступлений, судебная экспертиза, экспертиза запахов следов человека, одорологические методы.*

ACTUAL PROBLEMS OF COMBATING CYBERCRIME

Yernishev K.

Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty, Republic of Kazakhstan, Taraz

**e-mail: yernishev.k@mail.ru*

The issues of the application of the examination of traces of human odor in the investigation of crimes are considered, examples of investigative practice, the results of its generalization and analysis are given.

The use of dogs during the examination gives grounds to individual forensic scientists, as well as practitioners, not to recognize the conclusion of the examination of odor traces as admissible evidence that does not meet the reliability criterion.

Keywords: *investigation of crimes, forensic examination, examination of human odor traces, odorological methods.*

ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ШЕТ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНУ

Есенгельдинова А.А.

№4 орта мектебі, Қазақстан Республикасы, Текелі қ.

*e-mail: aesengeldinova002@gmail.com

Мақалада ағылшын тілін оқытудың интербелсенді әдістері қарастырылады және осы әдістер мен әдістердің кейбірін ағылшын тілі сабағында қолдану мүмкіндігін сипаттайды.

Кілт сөздер: *Интербелсенді әдістер, оқытудың интербелсенді әдістерін шет тілі сабағында қолдану, рөлдік ойындар, сөйлеу іс әрекеті.*

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті-ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» - деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттері көзделген [1]. Бұл міндеттерді шешуде, әрбір білім беру мекемесіндегі ұжымның, әрбір мұғалімнің күнделікті ізденісі арқылы, барлық жаңалықтар мен қайта құру өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа практикаға, жаңа қарым-қатынасқа өту қажеттігі туындайды.

Материалдар мен тәсілдер

Қазіргі кездегі білім берудің басты мақсаты - өзінің және қоғамның мүддесінде өзін-өзі белсенді етуге дайын, өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және күзінетті, шығармашыл, білімді дара тұлғаны дамыту және қалыптастыру. Ол үшін метептегі әрбір маманды қоғам талабына сай оқытудың белсенді әдістерін қолдану арқылы оқушылардың сөйлеу іскерлігін дамыту жолдарын қалыптастыру қажет.

Оқу сапасын жетілдіруде оқытудың интербелсенді әдістерін жетілдірудің маңызы ерекше. Қазіргі кезеңде ақпараттық баяндау технологиясынан іс-әрекеттік дамытушы, оқушының жеке сапаларын кең салада қалыптастыруға өту қажет. Мұнда білім мазмұнын жетілдірумен қатар оны қабылдау тәсілдерін жетілдіріп, оқушының танымдық, шығармашылық күштерін жетілдіру әдістеріне басым бағыт берілуде. Оқушылардың жетекші іс-әрекеті оқу әрекеті. Олардың даму ортасы құрбыларымен пікірлесу, мұғалімдерден білім-тәрбие алу, әр пәннің оқулықтарын оқу болады. Олардың даму мақсаты өзін қоршаған ортаны танып білу. Оқушының сөйлеу іскерлігін арттыру үшін: әрбір пән бойынша теориялық және практикалық мәліметтерді меңгеруге назарын аудару, осы пәндердің мамандығы үшін алатын орны мен маңыздылығын білуге үйрету, өз-өзіне деген сенімділікті қалыптастыру, кез-келген ортамен тең қарым-қатынас жасауы қажет.

Соңғы кезде шетел тілі сабақтарын жүргізуде жаңа технологияларды қолдану маңызды орын алған. Зерттеу нысанына алынып отырған шетел тілін оқытуда интербелсенді әдістерді қолдану, тіл бірліктерінің қолданыстағы және сөйлеу үрдесіндегі коммуникативтік қызметін, тілдің қандай да бір құзыреттілігін қалыптастыру және табиғатын ашу бүгінгі күн талабы болып отыр.

Интербелсенді оқыту дегеніміз – қарым-қатынасқа түсу арқылы оқыту. Ол формаларды трансляциядан диалогтікке өзгертеді, яғни өзара түсіністік пен өзара әрекеттесу негізінде ақпарат алмасуды қосады. Бұл бірлескен білім беру, өзара оқыту (ұжымдық, топтық ынтымақтастықта оқыту), мұнда оқушы мен мұғалім тең, яғни тең оқу субъектілері болып табылады. Мұғалім тек оқу үрдісін ұйымдастырушы, топ жетекшісі қызметін атқарады.

Интербелсенді жұмыстың әдістерін төрт негізгі топқа бөлуге болады:

1. Ынтымақтастық оқу іс-әрекеті жалпы білім беру мақсатымен біріктірілген оқушылардың шағын топтарында оқытуды ұйымдастырудың үлгісі болып табылады. Оларға: жұппен жұмыс («бетпе-бет», «бір – екі – барлығы бірге»); ауыстырылатын үштіктер; екі – төрт – барлығы бірге (сарапшылық топтар); айқас топтар; карусель; аквариум; жобалық жұмыс.

2. Фронтальды жұмыс – бұл бүкіл сыныптың жұмысын қамтитын интерактивті әдістер: білім шеңбері; микрофон (сұхбат); ми шабуылы; оқыту – үйрену (Броундық қозғалыс); аралау; жағдай әдісі; шешім ағашы

3. Дискуссиялық білім беру – бұл әрбір даулы мәселені кеңінен қоғамдық талқылау: пирамида; шу тобы; ток-шоу түріндегі пікірталас; пікірталас; шексіз тізбек.

4. Ойынмен оқыту – оқушыны ойынға тарту арқылы оқу-тәрбие процесін құру: рөлдік топ; оңайлатылған сынақ; саяхат ойыны; рөлдік ойындар (драматизация, көріністі сахналау); еліктеу.

Интербелсенді оқытуды ұйымдастыру өмірлік жағдаяттарды модельдеуді, рөлдік ойындарды қолдануды және мәселені бірлесіп шешуді қарастырады [2]. Ол дағдыларды, және құндылықтарды қалыптастыруға, ынтымақтастық және өзара әрекеттесу атмосферасын құруға тиімді ықпал етеді және мұғалімнің балалар ұжымының нағыз көшбасшысы болуына мүмкіндік береді.

Интербелсенді оқытудағы кез келген сабақ (атап айтқанда, шет тілі) - бұл мұғалім мен оқушылар бір-бірімен белгілі бір әлеуметтік қарым-қатынасқа түсетін, білім беру процесі барлық қатысушылардың өзара әрекеттесуі болып табылатын белгілі бір әлеуметтік орта. Сонымен қатар, оқудағы табыс барлық оқу мүмкіндіктерін ұжымдық пайдаланудың нәтижесі болып табылады. Рөлдік ойындарды қолдану интербелсенді оқытуды жүзеге асыру үшін кең мүмкіндіктерге ие. Рөлдік ойын – шет тілінің практикалық білімін оқытудың белсенді тәсілдерінің әдістемелік әдісі. Рөлдік ойын шынайы қарым-қатынасқа жағдай жасайды, сол арқылы пәнге деген қызығушылықты арттырады. Ол мектепте шет тілін оқыту тәжірибесінде көбірек қолданыс табады. Өздеріңіз білетіндей, оқу-рөлдік ойындар маңызды әдістемелік міндеттерді орындауға ықпал етеді: балалардың ауызша қарым-қатынасқа психологиялық дайындығын қалыптастыру; тілдік материалды қайталаудың табиғи қажеттілігін қамтамасыз ету.

Рөлдік ойын сөйлеу әрекетін ынталандырады, өйткені студенттер бірден айту, сұрау, білу, дәлелдеу немесе әңгімелесушімен бір нәрсені бөлісу қажеттілігі туындаған жағдайда болады. Оқушылар тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолдануға болатынын анық көреді. Ойын балалардың бір-бірімен және мұғаліммен қарым-қатынасқа деген ұмтылысын белсендіреді, сөйлеу серіктестігінде теңдікке жағдай жасайды, мұғалім мен оқушы арасындағы дәстүрлі кедергіні жояды. Мұнда әрбір адам белгілі бір рөлге ие болады және ауызша қарым-қатынаста белсенді серіктес болуы керек.

Ойындарда студенттер әңгімелесуді бастау, оны қолдау, әңгімелесушінің сөзін тоқтату, қажетті сәтте оның пікірімен келісу немесе оны жоққа шығару, әңгімелесушіні тыңдай білу, нақтылау сұрақтарын қою және т.б. сияқты қарым-қатынас элементтерін меңгереді.

Интербелсенді әдістерді қолдану барысында ойындарды пайдалану тиімді екені дәлелденді, өйткені олар табиғи тілді үйренуге көмектеседі. Бастапқы кезеңде олар ойнау арқылы үйренеді, ойнау арқылы дамып, үйренеді. Сонымен қатар, оқушылардың ойын әрекетін реттеуге үйретудің маңызы зор. Өзін-өзі реттеу ертегілерді сахналау кезінде, диалогтік сөйлеу кезінде, тізбек бойынша, тірек сызба бойынша, суреттерді пайдаланып әңгіме құрастыру кезінде болады. Балаларды өз нәтижелерін болжауға үйрету керек. Оң нәтижемен балаларда жағымды эмоциялар мен өзін-өзі бағалау қалыптасады және ауызша дамыта алмайтын жеке қасиеттер қалыптасады: топта жұмыс істей білу; таңдауыңыз үшін жауапкершілікті алыңыз; жауапкершілікті бөлісу; қызмет нәтижелерін талдау; команданың мүшесі ретінде сезіну.[2]

«Мозаика» әдісін мектеп мұғалімдері мәтінді аударуда қолданады. Оқушылар шағын топтарла жұмыс істейді, олардың әрқайсысы мәтіннің жеке фрагментін оқиды және аударды, содан кейін жұмысының нәтижелерін басқа топтарға ұсынады. Презентациядан кейін топтарға толық мәтіннің мазмұнын түсіну сайыс түрінде сұрақтар қойылады. «Кластерлер», «Жад картасы» сияқты технологиялар, жағдайға немесе суретке негізделген шағын мәлімдемені, әңгімені немесе хабарламаны құрастыру. Мәтіннен кейінгі кезеңде «Карусель» әдістемесі тиімді, онда оқушылар ауыспалы жұппен жұмыс істейді, бір емес, бірнеше диалог құрастырып, сахналайды, бірін-бірі оқытады. Мәтінмен жұмыс істеудің аталған әдістері зейінді, белсенділікті, маңызды ақпаратты тыңдау және қабылдау қабілетін ынталандырады.[3]

ПОПС формуласы сияқты шет тілін оқытудың интерактивті әдісі (Позиция (Позиция), Түсіндіру(Объяснение), Мысалдар(Примеры), Салдар(Следствие)) сыныптан тыс оқу және жағдаяттық тапсырмалар бойынша мәтіндермен және мақалалармен жұмыс істеу кезінде қолданылады. Жағдайдан туындаған мәселені растау немесе теріске шығару үшін оқушылар ПОПС формуласын пайдалана отырып жауап береді, онда ол өз ұстанымын белгілейді және мәселені шешудің жолдарын түсіндіреді және қорытынды жасайды. Жауап беру кезінде оқушы жоспарды орындайды: П - Позиция(Позиция) (мен ... деп ойлаймын); О – Түсіндіру (Объяснение) (Себебі...); П - Мысал(Примеры) (Мен мұны мысалмен дәлелдей аламын...); С – Салдары(Следствие) (Осыған сүйене отырып, мен қорытынды жасаймын...). Бұл әдіс өз ойын жеткізе білуге үйретудің жақсы әдісі болып саналады.[4]

Тіл сабақтарында интербелсенді әдістерді қолдану ерекшеліктеріне назар аударамыз. Тілге, оның ерекшеліктеріне жүгіну керек. Оқушыларға қолжетімді тілдік құралдардың көмегімен қандай мәселелерді шешуге болады? –деген сұраққа жауап беруге тырысуымыз керек. Шетел тілі мұғалімі балаларға сөйлеу әрекетінің тәсілдерін үйретеді, сондықтан коммуникативтік құзыреттілік белгілі бір деңгейдегі тілдік құзыреттілік негізінде ғана қалыптаса алатынын түсіне отырып, шет тілін оқытудың негізгі мақсаттарының бірі ретінде коммуникативтік құзыреттілікті қолданамыз[5].

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесі оқушы тек көп нәрсені біліп қана қоймай, сонымен бірге ол осы білімнің көмегімен ойлауды үйренетін және оқушылардың бойында өз білімдерін кеңейту қажеттілігін дамытатын оқыту жүйесін құруға бағытталуы керек. Оқытудың принципі ретінде проблемалық оқытуды ұйымдастыру кезінде оқу материалының мазмұны есте сақтауға дайын түрде берілмейді, проблемалық тапсырманың бір бөлігі ретінде ұсынылып, онда меңгерілетін мазмұнның орнын алады. Сонымен, проблемалық игерілген білім мазмұнын арнайы түрде ұйымдастырып қана қоймайды, сонымен қатар оны игерудің арнайы әдістемесін, яғни оқушының осы мазмұнды іздеудегі психикалық әрекеттері арқылы талап етеді.

Сонымен, шет тілін оқытудағы интербелсенді әдістің негізгі идеясы әр түрлі жаттығулар түрінен оқушылардың белсенді ақыл-ой әрекетіне екіпін беру болып табылады. Сондықтан тілдік материалды шығармашылықпен қолдану кезеңінде интербелсенді әдістерді қолданамыз. Тек интербелсенді әдістер ғана бұл дидактикалық міндетті шеше алады және сәйкесінше, шетел тілі сабақтарын ел мәдениетінің ерекшеліктерін ескере отырып, оқушылар үшін шынымен қызықты, практикалық маңызды және қолжетімді мәселелер шешілетін пікірталас, зерттеу клубына айналдыра алады және мүмкіндігінше, мәдениетаралық өзара әрекеттестік негізінде.

Сонымен, интербелсенді әдістер –оқушының шығармашылық қабілеттерін, зерттеушілік қабілеттерін дамытуға, өз ойын жеткізе білуге мүмкіндік беретін мұғалім мен оқушылардың бірлескен іс-әрекетінің бір түрі[6].

Нәтижелер мен талқылаулар

Шетел тілінің бұл оқыту әдістері оқушылардың шығармашылық құзыретін дамытудың теориясы мен әдістемелік негіздерін анықтауда, педагогикалық, психологиялық, лингвистикалық әдебиеттерді, ғылыми зерттеу жұмыстарын талдауға мүмкіндік береді.

1. Шетел тілін оқыту процесінде оқушылардың шығармашылық құзыретін қалыптастырудың теориялары талданып, оны іске асыратын әдістемелер негіз болып, күтілетін нәтижесі айқындалды.

2. Шетел тілі сабақтарында қолданылатын жоба әдістерінің ерекшеліктері көрсетіліп, шығармашылық құзыретті қалыптастырудың әдіс-тәсілдерін оқу үрдісінде қолдану жолдары анықталды.

4. Шетел тілін оқытуда оқушылардың шығармашылық құзыретін қалыптастыруда интербелсенді әдістерді қолданудың маңыздылығы көрсетілді.

Шетел тілі сабақтарында оқушылардың шығармашылық белсенділіктері мен ойлау қабілетін дамыту жолдарының іс-әрекеті ұйымдастырылады. Оның маңызы, қажеттілігі айқындалды. Әсіресе, сөйлеуге жаттықтырудың негізгі атаулары және категориялары, тіл дамытуға арналған жұмыстар, сөйлеудің мазмұны, құралы анықталып, тілдің психологиялық, лингвистикалық базасы жетіле бастаған. Бұл мәселелер оқушылардың шығармашылық құзырет негізінде сөйлеуге үйретудің өзектілігін анықтайды. Егер шет тілі сабақтарында интербелсенді әдістерді дамыту лингвистикалық, психологиялық және педагогикалық негіздерге сай, инновациялық тәсілдер арқылы жүйелі, тілдің қарым-қатынас қызметі мен экспрессивтік қызметіне қарай ұйымдастырылса, онда сөйлесудің тиісті лексикалық, грамматикалық икемділіктері мен дағдыларын қалыптастырғанда ғана нәтижелі болады.

Қорытынды

Мақаланы қорытындылай келе, келесі қорытындыларға тоқталғым келеді. Қазіргі заман бізге өмірдің барлық салаларында өз ережелерін талап етеді. Сонымен, білім беру білім берудің басым бағыттары мен міндеттерінің жаңа кезеңіне өтуде. Шет тілін оқыту тек тілдің ережелері мен бірліктерін жаттаумен шектелуден қалды. Керісінше, ол ең алдымен жан-жақты дамыған, мәдениетаралық қарым-қатынасқа толық қатысуға қабілетті тұлғаның дамуына әсер ететін практикалық бағыттылыққа ие бола бастады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.- Астана, 2007.-132
2. Иплина В.И., Панфилова В.М. ШЕТ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕР // Эксперименттік білім беру халықаралық журналы. – 2014. – No 6-1. – 84-85 б.;
3. Агабекян И.П. Психологтарға арналған ағылшын тілі Ростов н/Д: Феникс, 2014а.
4. Агабекян И.П. Ағылшын тілі: қызмет көрсету және туризм: бакалаврға арналған оқулық. М.: Дашков и К, 2014б.
5. Зимняя И.А., Сахарова Т.Е. Проектная методика обучения английскому языку. //Иностранные языки в школе, 1991, №3, бб.9-13б.
6. Кочетурова Н. Метод проектов в обучении языку. Теория и практика.- [Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://www.itlt/edu.nstu.ru/>

REFERENCES:

1. Qazaqstan Respublikasynyñ «Bilim turaly» Zañy.- Astana, 2007.-132
2. İplina V.İ., Panfilova V.M. ŞET TILI SABAQTARYNDAĞY İNTERAKTİVTİ ÄDİSTER // Eksperimenttik bilim beru halyqaralyq jurnaly. – 2014. – No 6-1. – 84-85 b.;
- 3 Agabekän İ.P. Psihologtarğa arnalğan aғыlşyn tılı Rostov n/D: Feniks, 2014a.
4. Agabekän İ.P. Aғыlşyn tılı: qyzmet körsetu jäne turizm: bakalavrğa arnalğan oqulyq. M.: Daşkov i K, 2014b.
5. Zimnäia İ.A., Saharova T.E. Proektnaia metodika obuchenia angliskomu iazyku. //İnostrannye iazyki v şkole, 1991, №3, bb.9-13b.
6. Kocheturova N. Metod proektov v obuchenii iazyku. Teoria i praktika.- [Elektronnyi resurs].-Rejim dostupa: <http://www.itlt/edu.nstu.ru/>

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Есенгельдинова А.А

Средняя школа №4, Республика Казахстан, г. Текели

**e-mail: aesengeldinova002@gmail.com*

В статье рассматриваются интерактивные методы обучения английскому языку и описывается возможность использования некоторых из этих методов и методов на уроках английского языка.

Ключевые слова: *Интерактивные методы, использование интерактивных методов обучения на занятиях иностранным языком, ролевые игры, речевая деятельность*

USING INTERACTIVE METHODS IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

Esengeldinova A.A.

Secondary school No. 4, Republic of Kazakhstan, Tekeli

**e-mail: aesengeldinova002@gmail.com*

The article discusses interactive methods of teaching English and describes the possibility of using some of these methods and techniques in English lessons.

Key words: *Interactive methods, the use of interactive teaching methods in foreign language classes, role-playing games, speech activity.*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОТ-МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ

Жангушуква А.Ж.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.
**e-mail: aliyazhangushukova@mail.ru*

Сот медицинасы биологияның әр түрлі мәселелерін заң және медициналық ғылымның, әділеттілік пен заңдылықтың талаптарына байланысты зерттейді және дамытады. Бұл тергеу және сот процесі кезінде туындайтын мәселелердің белгілі шеңберін шешетін медицинаның тәуелсіз саласы. Сонымен қатар, ол осы проблемаларға өзінің сот-медициналық сараптамасын береді, бұл заң тәжірибесінде дәлелдемелердің бір түрі болып табылады.

Сот және сот-медициналық тәжірибеде кездесетін сот-медициналық сараптама нәтижелерін бағалау кезінде кездесетін ұғымдарды нақтылауға және анықтауға ерекше назар аударылады. Бұл ұғымдар сарапшыларға сұрақтар қою және сараптамалық қорытындыларды бағалау кезінде адвокаттарға белгілі болуы керек.

Сот медицинаның жаңа зерттеу әдістерін қалыптастыру жолымен және қолда бар зерттеу әдістерін жетілдіру арқылы тұрақты түрде дамиды да, сот және тергеу тәжірибесінде көп қолданыс табады.

Кілт сөздер: медициналық персонал, емдеу-профилактикалық мекемелер, медициналық биология, өндірістік орта, еңбектің ауырлығы, сот сараптама.

Кіріспе

Сот медицинасы биологияның әр түрлі мәселелерін заң және медициналық ғылымның, әділеттілік пен заңдылықтың талаптарына байланысты зерттейді және дамытады. Бұл тергеу және сот процесі кезінде туындайтын мәселелердің белгілі шеңберін шешетін медицинаның тәуелсіз саласы. Сонымен қатар, ол осы проблемаларға өзінің сот-медициналық сараптамасын береді, бұл заң тәжірибесінде дәлелдемелердің бір түрі болып табылады.

«Сот-сараптама қызметі туралы» Қазақстан Республикасының заңында сот-медициналық сараптаманың жұмыс істеуі белгіленген. Мәселен, 44-бапта «сот-медициналық сараптаманы медициналық мекемелерде сот-медициналық сараптама институтының сарапшысы, ал ол болмаған кезде — анықтау жүргізетін адамның, тергеушінің, прокурордың қаулысы немесе соттың ұйғарымы негізінде сараптама жүргізуге тартылған дәрігер жүргізеді» деп айқындалған. Бұл ретте сот-медициналық сараптама әдістемесі, оның құжаттамасы және зерттеу нәтижелерін тұжырымдау ерекше ерекшеліктерге ие.

Материалдар мен әдістер

Сот медицина жүргізу әдістемесі – сот медицинасының белгілі бір түріне, түріне жататын мән-жайларды анықтау үшін сот сараптамасы объектілерін зерделеу кезінде қолданылатын әдістер жүйесі.

Қазіргі сот медицинасы – дербес медицина ғылымы, ол қылмыстық және азаматтық істерді тергеу мен сотта қарау кезінде сот әділдігі органдарында туындайтын медициналық-биологиялық мәселелерді зерттеп, шешіп отырады.

Біздің заңдарымыз бойынша бұл қызметке сот әділдігі органдары кез келген мамандықтағы дәрігерді тарта алады. Сонымен қатар сот медицинасын заң оқу орындарының студенттері де оқиды, өйткені оның негіздерін білмейінше, тергеу және сот жұмысын жүргізу өте қиын.

Арнайы әдебиеттерде бұл әдіс білімнің ерекше түрін білдіреді, әдістері мен рәсімдері, зерттеу нормалары, нұсқамалар мен ол басшылыққа ала отырып, ойлау

субъектісіне қойылатын талаптарды осы немесе басқа операциялар, осылайша қолданылатын ережелердің ақиқатын және тиісінше, олардың негізіндегі білімді тексереді.

Заңнамалық анықтамаға сәйкес-сот-сараптама әдісі зерттеулер - логикалық және (немесе) аспаптық операциялар жүйесі объектілерді зерттеу кезінде қолданылатын әдіс-тәсілдердің сот медицинасының нысанасына қатысты мән-жайларды анықтау болып табылады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Сот медицина қызметкерлерінің жұмысының процессуалдық және процессуалдық емес нысандары бар. Сот - медициналық сарапшылары жұмысының іс жүргізу нысанына (заңмен қатаң түрде реттелетін): қылмыстық іс бойынша сарапшы ретінде қатысу және маман ретінде қатысу. Сот - медициналық сарапшының құқық қорғау органдарының қылмыстарды ашу және тергеу жөніндегі жұмысына қатысуының іс жүргізу нысандары қозғалған қылмыстық іс кезінде ғана пайдаланылуы мүмкін (мәйітті табылған жерде қарауды қоспағанда). Сот-медициналық сарапшының іс жүргізуден тыс қызметі өзінің мәні бойынша іс жүргізушілік қызметін (мәйіттерді, тірі адамдарды, материалдық объектілерді, құжаттарды және т. б. зерттеу) толық қайталай алады, бірақ ол қылмыстық іс шеңберінен тыс немесе оның барысында, бірақ тиісті іс жүргізушілік ресімдеусіз жүзеге асырылуымен ерекшеленеді.

Сот - медициналық жұмыс нәтижелерінің басты тұтынушылары: анықтау, тергеу, сот, жедел-ізвестіру қызметінің субъектілері болып табылады.

Сот сараптамасының процедуралық негіздері. Сот-медициналық сараптама тергеу немесе сот талқылауы процесінде туындайтын медициналық және кейбір биологиялық мәселелер бойынша қорытынды беру үшін тергеу органдарының немесе тергеу судьясының қаулысы бойынша дәрігер жүргізетін зерттеулер деп аталады.

Анықтау үшін сараптама тағайындау міндеттілігі бар:

Егер іс бойынша:

- 1) өлімнің себептерін;
- 2) денсаулыққа келтірілген зиянның сипаты мен ауырлық дәрежесін;
- 3) іс үшін маңызды болып, бірақ жасы туралы құжаттар болмаған немесе күмән туғызған жағдайларда, күдіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің жасын;
- 4) күдіктінің, айыпталушының есінің дұрыстығы немесе қылмыстық процесте өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін өзі қорғау қабілеті күмән туғызғанда, олардың психикалық немесе физикалық жай-күйін;
- 5) жәбірленушінің, куәнің іс үшін маңызы бар мән-жайларды дұрыс қабылдау және олар туралы айғақтар беру қабілеті күмән туғызған жағдайларда, олардың психикалық немесе физикалық жай-күйін;
- 6) істің басқа дәлелдемелерімен анық белгіленбейтін өзге мән-жайларын анықтау қажет болғанда, сараптаманы тағайындау және жүргізу міндетті (271-бап Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі (әрі қарай ҚР ҚПК) «Сараптаманы міндетті түрде тағайындау») [1].

Сот-медициналық сараптама түрлері. Сот-медициналық сараптаманың келесі түрлері бар:

- жеке-дара және комиссиялық;
- кешенді;
- қосымша және қайталама.

Сараптаманы сарапшы *жеке-дара* не сарапшылар *комиссиясы* жүзеге асырады. *Комиссиялық сараптама* күрделі сараптамалық зерттеулер жүргізу қажет болған жағдайларда тағайындалады және оны бір мамандықтағы кемінде екі сарапшы жүргізеді. Қорытындының анықтығы немесе толықтығы жеткіліксіз болған, сондай-ақ алдыңғы зерттеуге байланысты қосымша мәселелерді шешу қажеттігі туындаған кезде *қосымша сараптама* тағайындалады. Қосымша сараптама жүргізу нақ сол не өзге сарапшыға тапсырылуы мүмкін. Сарапшының алдыңғы қорытындысы жеткілікті түрде негізді

болмағанда не оның түйіндері күмән туғызған не сараптаманы тағайындау мен жүргізу туралы процестік нормалар елеулі түрде бұзылған жағдайларда, дәл сол объектілерді зерттеу және дәл сол мәселелерді шешу үшін *қайталама сараптама* тағайындалады. Қайталама сараптама тағайындау туралы қаулыда алдыңғы сараптаманың нәтижелерімен келіспеу себептері келтірілуге тиіс. Қайталама сараптама жүргізу сарапшылар комиссиясына тапсырылады. Алдыңғы сараптаманы жүргізген сарапшылар қайталама сараптама жүргізген кезде қатысып, комиссияға түсініктемелер бере алады, бірақ олар сараптамалық зерттеуге және қорытынды жасауға қатыспайды. *Қосымша және қайталама сараптамалар* жүргізу тапсырылған кезде сарапшыға (сарапшыларға) алдыңғы сараптамалардың қорытындылары берілуге тиіс. *Кешенді сараптама* әр түрлі, оның ішінде медициналық емес білім саласы мамандарының (сот химигі, сарапшы-криминалист, техник және т. б. сарапшылардың қатысуын қарастырады) [1].

Сот-медициналық сараптаманы тағайындау мен жүргізудің іс жүргізу тәртібі. Қылмыстық процесті жүргізетін орган, тергеу судьясы сараптама тағайындау қажет деп тауып, бұл туралы қаулы шығарады, онда:

- сараптаманы тағайындаған органның атауы, сараптаманы тағайындау уақыты, орны;
- сараптаманың түрі; сараптаманы тағайындау үшін негіздер;
- сараптамаға жіберілетін объектілер және олардың шығу тегі туралы ақпарат, сондай-ақ зерттеу барысында көрсетілген объектілерді ықтимал толық немесе ішінара жоюға, олардың сыртқы түрін немесе негізгі қасиеттерін өзгертуге рұқсат;
- сот сараптамасы органының атауы және (немесе) сот сараптамасын жүргізу тапсырылған адамның тегі, аты, әкесінің аты (ол болған кезде) көрсетіледі.

Сараптаманы тағайындаған адам сот сараптамасының тағайындалғаны туралы қаулымен күдіктіні, айыпталушыны, оның қорғаушысын, жәбірленушіні, оның өкілін, сондай-ақ сараптамаға ұшырайтын куәны, оның заңды өкілін таныстырады және оларға ҚР ҚПК 274-бабында көзделген құқықтарын түсіндіреді. Бұл туралы сараптама тағайындаған адам және қаулымен таныстырылған адамдар қол қоятын хаттама жасалады [1].

Сараптама өздерінің құқықтары мен мүдделерін немесе өздері өкілдік ететін құқықтар мен мүдделерді қорғайтын процеске қатысушылардың бастамасы бойынша тағайындалуы мүмкін. Өздерінің құқықтары мен мүдделерін немесе өздері өкілдік ететін құқықтар мен мүдделерді қорғайтын процеске қатысушылар қылмыстық процесті жүргізетін органға өздерінің пікірі бойынша сарапшының қорытындысы берілуге тиіс мәселелерді жазбаша түрде ұсынады, зерттеу объектілерін көрсетеді, сондай-ақ сарапшы ретінде шақырылуы мүмкін адамды атайды. Шешу үшін ұсынылған мәселелер қылмыстық іске немесе сот сараптамасының нысанасына жатпайтын жағдайларды қоспағанда, қылмыстық процесті жүргізетін органның сараптама тағайындаудан бас тартуға құқығы жоқ. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам өтінішхат келіп түскен кезден бастап үш тәулік ішінде өтінішхатты қанағаттандырудан бас тарту туралы уәжді қаулы шығарады [2, 1766.].

Қылмыстық процесті жүргізетін орган ұсынылған сұрақтарды қарап, олардың қылмыстық іске немесе сот сараптамасының нысанасына қатысы жоқтарын алып тастайды, сарапшыға қарсылық білдіру негіздерінің бар-жоғын анықтайды, содан кейін осы баптың бірінші бөлігінде көрсетілген талаптарды сақтай отырып, сараптама тағайындау туралы қаулы шығарады.

Сот-медициналық сарапшы, дәрігер-сарапшы, маман ұғымы. Жоғары медициналық білімі бар адамдар ғана сот-медициналық сараптама жүргізуге құқылы және кез-келген *дәрігер* мамандығы мен лауазымына қарамастан сарапшы ретінде шақырылуы мүмкін.

Сот сарапшылары өздерінің мамандығы бойынша сот медицинасын таңдаған дәрігерлер, тиісті дайындық алған және өзінің арнайы білімін үнемі жетілдіріп отырады, лауазымды тұлғалар санатына жатады. Сараптамалық қызметтерді тек эпизодтық орындайтын дәрігерлер *сарапшы-дәрігерлер* деп аталады.

Сот-медициналық сарапшы бастапқы және басқа да тергеу әрекеттеріне қатыса отырып, сарапшы емес, тек сот медицинасы саласындағы маман қызметін атқарады. Ол тергеушіге дәлелдемелерді анықтауға, бекітуге және алып қоюға жәрдемдеседі, тиісті түсініктемелер береді, тергеуші жасаған хаттамамен танысады, оған қол қояды. Маманның қызметі қылмыстық-процессуалдық кодексінің және азаматтық іс жүргізу кодексінің арнайы баптарымен регламенттелген [3, 135б.].

Сарапшының құқықтары, міндеттері және жауапкершілігі. Сот-медициналық сарапшылар анықтаушының, прокурордың немесе соттың шақыруы бойынша келуге және олардың алдына қойылған мәселелер бойынша объективті қорытынды беруге міндетті; бұл ретте егер ұсынылған мәселе сарапшының арнайы білімінің шегінен шықса немесе қорытынды жасау үшін қолда бар материалдар жеткіліксіз болса, онда сарапшы қорытынды берудің мүмкін еместігі туралы хабарлайды.

Сот сарапшысының:

- сот сараптамасының нысанасына қатысты іс материалдарымен танысуға;
- қорытынды беру үшін қажетті қосымша материалдарды оған беру, сондай-ақ қауіпсіздік шараларын қабылдау туралы өтінішхаттарды мәлімдеуге;
- қылмыстық процесті жүргізетін органның, тергеу судьясының, соттың, іс жүргізуінде әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс жатқан органның (лауазымды адамның) рұқсатымен процестік әрекеттерді жүргізуге және сот отырысына қатысуға және оларға қатысатын адамдарға сот сараптамасы нысанасына қатысты сұрақтар қоюға;
- өзі қатысқан процестік әрекеттің хаттамасымен, сондай-ақ тиісті бөлігінде сот отырысының хаттамасымен танысуға және өзінің әрекеттері мен айғақтарының толық және дұрыс көрсетілуіне қатысты хаттамаларға енгізілуге жататын ескертулер жасауға;
- сот сараптамасын тағайындаған органның (адамның) келісуі бойынша сот-сараптамалық зерттеу барысында анықталған, іс үшін маңызы бар, сот сараптамасын тағайындау туралы қаулыда, ұйғарымда қамтылған мәселелердің шегінен тыс мән-жайлар бойынша өз құзыреті шегінде қорытынды беруге;
- ана тілінде немесе өзі білетін тілде қорытынды ұсынуға және айғақтар беруге; аудармашының көмегін тегін пайдалануға, одан бас тартуды мәлімдеуге;
- сот сараптамасын тағайындаған органның (адамның) және іс бойынша іс жүргізуге қатысатын өзге де адамдардың сот сараптамасын жүргізу кезіндегі оның құқықтарына қысым көрсететін шешімдері мен әрекеттеріне шағым жасауға;
- сот сараптамасын жүргізу кезінде жұмсалған шығыстардың өтемін және егер сот сараптамасын жүргізу оның лауазымдық міндеттерінің шеңберіне кірмейтін болса, орындалған жұмыс үшін сыйақы алуға құқығы бар.

Сарапшыға оның құқықтары мен міндеттерін түсіндіру жөнінде оған көрінеу жалған қорытынды бергені үшін жауапкершілік туралы ескертеді (ҚР ҚПК 110-бап «Қылмыстық процеске қатысатын адамдарға құқықтары мен міндеттерін түсіндіру және оларды жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз ету міндеті»).

Көрінеу жалған сараптама жүргізу қылмыстық жазаланатын қылмыс болып табылады (ҚР ҚПК 283-бап «Сарапшы қорытындысының мазмұны»).

Сарапшыға қарсылық білдіру

1. Іс жүргізу нормалары сарапшыға іске қатысудан бас тарту жасалуға тиіс, атап айтқанда сарапшы:

- 1) егер ол анықтаушыға, тергеушіге, прокурорға, судьяға, күдіктіге, айыпталушыға, олардың қорғаушыларына, заңды өкілдеріне, жәбірленушіге, азаматтық талапкерге, азаматтық жауапкерге немесе олардың өкілдеріне қызметтік немесе өзге де тәуелді жағдайда болған болса немесе болып отырса;
- 2) егер ол нәтижелері қылмыстық қудалауды бастау үшін негіз болған ревизия немесе басқа да тексеру әрекеттерін жүргізген болса;
- 3) егер оның құзыретті еместігі анықталса;

4) егер ол іске, ҚР ҚПК 222-бабына сәйкес сот медицинасы саласындағы дәрігер-маманның адамның мәйітін қарап-тексеруге қатысу жағдайларын қоспағанда, маман ретінде қатысса, қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатыса алмайды [1].

2. Тірі адамға, сондай-ақ мәйітке сараптама жүргізуге сараптама тағайындалғанға дейін тиісті адамға медициналық көмек көрсеткен дәрігер сарапшы ретінде қатыса алмайды.

3. Адамның осы іске осының алдында сарапшы ретінде қатысуы, оның қатысуымен жүргізілген сараптамадан кейін қайталап сараптама тағайындалатын жағдайларды қоспағанда, оған іс бойынша сараптама жүргізуді тапсыруды болғызбайтын мән-жай болып табылмайды.

4. Сарапшыға қарсылық білдіру туралы мәселені қылмыстық процесті жүргізетін орган шешеді (ҚР ҚПК 93-бап «Сарапшыға қарсылық білдіру»).

Алдын ала тергеп-тексеру процесі мен анықтаудағы сот-медициналық сараптама. Алдын ала тергеп-тексеру қылмыс болған жерде тергеушілермен қылмыстық іс қозғағаннан кейін ғана жүргізіледі.

Жедел тергеу жүргізу қажет болған жағдайларда қылмыстың ізін анықтау (қарау, тінту, алу, іздестіру, ұстау, күдіктілерді, жәбірленушілер мен куәлерді анықтау) жедел тергеу іс-әрекеттерін тергеу органдары жүргізеді.

Егер сот-медициналық білімді пайдалану қажеттілігі туындаса, онда алдын ала тергеу сатысында, әдетте, сот-медициналық сараптаманы тағайындайды.

Алдын ала тергеу сатысында сот-медициналық сараптаманы уақтылы тағайындау өте маңызды, өйткені объектінің (мәйіттің, тірі адамның, заттай дәлелдемелердің) бастапқы түрі мен жай-күйі күшті өзгерістерге ұшырауы мүмкін және пайымдаулар қиын және құпия емес болып табылады немесе сараптамалық қорытынды жасауға мүлде мүмкіндік жоқ.

Мысалы, мәйітті кешіктірген кезде, шіріксіз процестердің дамуы өлім себептерін анықтауға кедергі келтіргенде; жәбірленушіні зорлық-зомбылықты тексерудің уақтылы еместігі жағдайында, дене мүшелерінің және түрлі бөліктеріндегі жарақаттардың ұзақтығы туралы айту мүмкін емес; егер жұқпалы аурудың кінәсін тексеру ұзақ уақыт кезеңі ішінде емделуге жіберілсе, ол аурудың бастапқы суретін өзгертуге арналған терапевтік іс-әрекеттерге қол жеткізе алады [4, 166.].

Егер қылмыс құрамының болуы анықталса және оны жасауда айыпталушы адам анықталса, алдын ала тергеу айыптау қорытындысын жасаумен аяқталады (ҚР ҚПК 518-бап «Алдын ала тергеудің аяқталуы»).

Айыпталушының айыптау қорытындысы негізінде сотқа беріледі. Айыптау қорытындысын жасаған және оған қол қойған тергеуші істі прокурорға жібереді.

Сот-медициналық сараптаманы анықтаушы немесе тергеуші жазбаша нысандағы *қаулымен* тағайындайды.

Қаулыда істің мән-жайлары мен сараптаманың негіздері айқындалады, шешілуге жататын мәселелер және сарапшыға зерттеу үшін ұсынылған материалдар немесе объектілер көрсетіледі.

Қаулыға сәйкес сарапшы іс материалдары мен басқа да объектілерге зерттеу жүргізеді. Тергеушінің сараптама жүргізу кезінде қатысуға құқығы бар (ҚР ҚПК 278-бап «Процеске қатысушылардың сот сараптамасын жүргізу кезінде қатысуы»).

Сарапшы тергеушінің рұқсатымен жауап алу, оқиға болған жерді қарау кезінде, тергеу эксперименттерін жүргізу кезінде қорытынды жасау үшін тексеру жүргізуге қатыса алады .

- Алдын ала тергеуде сот-медициналық сарапшылар мен басқа мамандықтағы дәрігерлер кейбір тергеу әрекеттеріне: мәйітті табылған жерде қарауға; қылмыс жасады деген күдікпен ұсталған адамды куәландыруға; тінтуге қатысуға, салыстырмалы зерттеу үшін үлгілер алуға тартылуы мүмкін [5].

Бұл жағдайларда дәрігер тергеушіге көмек көрсету үшін сот медицинасы саласындағы маман ретінде шақырылады.

Сот сарапшысы (сот сарапшылары) зерттеулердің нәтижелері бойынша өз атынан қорытынды жасайды және оны өзінің қойған қолымен және жеке мөрмен

куәландырады. Сот сараптамасы органы сот сараптамасын жүргізген жағдайда сот сарапшысының (сот сарапшыларының) қойған қолы аталған органның мөрімен расталады (Қазақстан Республикасындағы сот-сараптама қызметі туралы заң 38-бап «Сарапшының қорытындысы»).

Сот-медициналық зерттеу жүргізу кезінде анықтау органдарының, тергеушінің, прокурордың және тергеу судьясының жазбаша тапсырмасы бойынша «Сот-медициналық зерттеу актісін» немесе «Медициналық куәландыру актісін» жасайды.

Осы екі құжаттың да бірдей құрылымы бар:

- істің мән-жайын қысқаша баяндауды қамтитын кіріспе бөлім;
- зерттеу бөлімі;
- қорытынды.

Сарапшының қорытындысында:

- оның ресімделген күні, сот сараптамасын жүргізудің мерзімдері мен орны; сот сараптамасын жүргізудің негіздері;

- сот сараптамасын тағайындаған орган (адам) туралы мәліметтер;

- сот сараптамасын жүргізу тапсырылған сот сараптамасы органы және (немесе) сот сарапшысы (сот сарапшылары) туралы мәліметтер (тегі, аты, әкесінің аты (ол бар болған жағдайда), білімі, сарапшылық мамандығы, мамандығы бойынша жұмыс өтілі, ғылыми дәрежесі және ғылыми атағы, атқаратын лауазымы);

- көрінеу жалған қорытынды бергені үшін жауаптылық туралы ескертілгенін сот сарапшысының (сот сарапшыларының) қойылған қолымен куәландырылған белгі;

- сот сарапшысының (сот сарапшыларының) алдына қойылған мәселелер;

- сот сараптамасын жүргізу кезінде сол жерде болған процеске қатысушылар туралы және олар берген түсіндірмелер туралы мәліметтер;

- зерттеу объектілері, олардың жай-күйі, орамасы, мөрмен бекемделуі, куәгерлердің қатысуы кезінде олардың қойылған қолдарымен растау;

- қолданылған әдістемелерді көрсетумен зерттеулердің мазмұны мен нәтижелері;

- жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін бағалау, сот сарапшысының (сот сарапшыларының) алдына қойылған мәселелер бойынша түйіндердің негіздемесі және тұжырымы көрсетілуге тиіс [6, 266.].

Тергеушінің сарапшы қорытындысын бағалауы. Барлық талаптар бойынша ресімделген «Сарапшының қорытындысы» сот-медициналық сараптама мекемесінен тергеушіге почта арқылы немесе ілеспе құжаты бар қолма-қол жіберіледі, онда тергеушіге қайтарылатын барлық заттар мен құжаттар көрсетіледі. Әдетте, барлық заттай дәлелдемелер қайтарылады. Кейде тергеушінің рұқсатымен сот-медициналық мекемеде түрлі мақсаттармен кейбір заттай дәлелдемелер немесе олардың бөліктері (мысалы, ғылыми - әдістемелік мақсаттар үшін) қалдырылуы мүмкін.

Ілеспе құжаттарда мұндай объектілер сот-медициналық мекемеде қалдырылғаны міндетті түрде атап өтіледі. Одан әрі, қажет болған жағдайда тергеуші оларды қайтаруды талап ете алады.

«Сот-медициналық сараптама қорытындысын» ала отырып, тергеуші оны бағалауға тиіс. Бағалауды келесі үш *негізгі бағыт* бойынша жүргізу керек:

- Барлық іс жүргізу талаптарын сақтау.
- Құжаттың өзінде жасалған ақпаратты талдау.
- Сараптама деректерінің іс бойынша жиналған басқа да дәлелдемелерге сәйкестігі.

Бірінші бағыт бойынша іс жүргізу заңнамасының ұйғарымдары қалай орындалғанына назар аудару керек. Іс жүргізу нормаларын сақтамау дәлел ретінде сот-медициналық сарапшының қорытындысын жоғалтуға әкеп соғады. Аса маңызды бұзушылықтар назарға алынады. Оларға мыналар жатқызылуы мүмкін:

Қарсылық білдірген тұлғаға қатысты сот сараптама өндірісін жүргізе алмайды;

- объектілер мен үлгілерді сараптамаға жіберудің іс жүргізу тәртібін бұзу, соның нәтижесінде зерттелген объектілер мен үлгілер;

- тиісті тәртіппен іс бойынша сарапшы болып тағайындалмаған адамның сараптамалық зерттеуді немесе оның бір бөлігін жүргізуі;

Екінші бағыт бойынша тергеуші бірқатар мәселелерді дәйекті түрде қарастыруы керек:

- сарапшыға қорытынды беру үшін қажетті барлық объектілер және сол объектілер ұсынылды ма;

- сараптамалық зерттеулер жеткілікті дәрежеде аяқталды ма;

- ғылыми-сараптамалық қорытынды негізделді ме;

- сарапшы жасаған қорытындылар ол жүргізген зерттеулерден, тергеудің барлық сұрақтарына және сарапшы толық жауап берді ме;

- сарапшы өзінің қорытындысы бойынша жауап берген мәселелерде құзыретті ме.

Тек осы сұрақтарға оң жауаптар болған жағдайда ғана осы бағыт бойынша сараптама оң бағалануы мүмкін.

Тергеуші *үшінші бағыт* бойынша сараптамалық зерттеудің нәтижелерін және іс бойынша басқа да дәлелдемелерді салыстыруы тиіс. Бұл ретте сот-медициналық сарапшының қорытындысы тергеуші үшін міндетті емес екенін есте сақтау қажет, алайда онымен келіспеу дәлелді болуы тиіс. Егер сот - медициналық сарапшының қорытындысын бағалау кезінде тергеуші оны жеткіліксіз толық және анық емес деп тапса, ол қосымша сараптама тағайындауға құқылы. Бірақ оны тағайындамастан бұрын тергеуші сарапшыдан жауап алу арқылы бастапқы сараптаманың өзіне жеткілікті түрде түсінікті ережелерін анықтауға тырысуға құқылы. Бұл ретте сарапшы тергеушінің сұрақтарына өз қолымен жазып жауап бере алады [7].

Егер сарапшыдан жауап алу сарапшының қорытындысына анық және толық болмаса және қосымша зерттеу талап етілсе, онда қосымша сот-медициналық сараптама тағайындалады. Ол алғашқы сараптама жүргізген сол сарапшыға немесе сарапшылар комиссиясы жүргізіледі. Сарапшының алдыңғы қорытындысы жеткілікті түрде негізді болмағанда не оның түйіндері күмән туғызған не сараптаманы тағайындау мен жүргізу туралы процестік нормалар елеулі түрде бұзылған жағдайларда, дәл сол объектілерді зерттеу және дәл сол мәселелерді шешу үшін қайталама сараптама тағайындалады (ҚР ҚПК 287 бап «Қосымша және қайталама сараптамалар»).

Қайталама сараптама тағайындау алдында барлық материалдарды тексеріп, мамандармен кеңесіп, оның қажеттілігіне көз жеткізу керек, өйткені қайталама сараптама жүргізу процесі өте көп және ұзақ уақыт алады.

Сот-медициналық сарапшы жауап алынып отырған адамның айғақтарын талдай отырып, зерттелетін әрекеттің материалдары мен дәлелдемелерін нақтылайтын немесе толықтыратын жаңа деректерді анықтауға ықпал ете алады [8].

Сот тергеу процесіндегі сот-медициналық сараптама. Қылмыстық немесе азаматтық істі сотта қарау кезінде сот-медициналық сараптама тағайындалуы мүмкін. Әдетте сот алдын ала тергеуге қорытынды берген сарапшыны шақырады; бұл мүмкін болмаған жағдайда басқа сарапшыны шақырады.

Сот-медицина қызметкерлерінің құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимылының процессуалды емес тәсілдері

Қылмыстарды ашу және тергеу бойынша жұмыстың тиімділігін арттыру үшін сот-медициналық мекемелердің анықтау, тергеу, сот органдарымен тұрақты өзара іс-қимылын ұйымдастыру үлкен маңызға ие. Тәжірибелік қызметте өзін көрсете білген өзара іс-қимылды ұйымдастырудың мынадай түрлерін атап өтуге болады:

Аналитикалық материалдармен алмасу. Құқық қорғау жүйесінің органдары қалыптасқан криминогендік жағдайды үнемі талдайды, оған әсер ететін факторларды анықтайды, жағдайдың одан әрі дамуын болжайды, оң әсер ету шараларын жоспарлайды. Өз кезегінде, сот-медициналық сараптама институтының ұйымдық-әдістемелік бөлімдері мен топтары жұмыс тәжірибесін жинақтау, өңдеу және жүйелеу бойынша жұмыстар жүргізеді.

Ұйымдастыру-әдістемелік жиналыстарды өткізу. Құқық қорғау органдарының сот-сараптама бөлімшелерінің басшыларын шақыру және, керісінше, осындай сот-медициналық мекемелерге құқық қорғау органдарының басшыларын шақыру.

Ғылыми-тәжірибелік конференцияларды бірлесіп өткізу. Ғылыми-практикалық конференцияларды өткізу мақсаты белгілі бір саладағы белгілі бір уақыт кезеңі үшін ғылыми-практикалық жұмыс тәжірибесін жинақтау болып табылады. Олардың құндылығы-терең ғылыми-практикалық талдауға қызметтің неғұрлым өзекті мәселелері жатады. Ғылыми-практикалық конференциялар жұмысының нәтижелері ұзақ мерзімді даму бағдарламаларын әзірлеуге және енгізуге ықпал етеді.

Өзара оқыту. Тұрақты білім - кез келген мекеме қызметкерлерінің жоғары кәсіби деңгейін қолдау принциптерінің бірі. Құқық қорғау органдарының және оларға көмектесетін сот-медициналық мекемелердің жұмысы өзара ортақ мақсаттармен байланысты, сондықтан өзара іс-қимыл қажет [9, 266].

Қазақстанда сот-медициналық қызметті ұйымдастыру. Сот-медициналық сараптама-нақты қылмыстық не азаматтық істі тергеу немесе сот талқылауы процесінде туындайтын Медициналық және кейбір биологиялық мәселелер бойынша қорытынды беру үшін тергеу және сот органдарының қаулысы бойынша сарапшы дәрігер жүргізетін ғылыми-практикалық зерттеу.

Сот-медициналық сараптама қызметі Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 10 ақпандағы «Сот-сараптама қызметі туралы» Заңымен және ҚР басқа да нормативтік-құқықтық актілерімен реттеледі [2].

Осы Заңда бар жалпы ережелер және басқа нормативтік-құқықтық актілер негізінде ҚР Әділет министрлігі бекіткен сот-медициналық сараптама жүргізу туралы әдістемелік нұсқаулар (әдістемелер) әзірленіп, қолданысқа енгізілді.

Кез келген сараптаманы жүргізу, оның ішінде сот-медициналық сараптама екі негізгі үдерістен тұрады:

- 1) қойылған мәселелерді шешу үшін қажетті барлық әдістерді қолдана отырып, сараптама объектілерін зерттеу және
- 2) қойылған сұрақтарға дәлелді жауап бере отырып, осы зерттеудің нәтижелері туралы жазбаша қорытынды жасау.

Сот-медициналық сараптама сот сараптамасы институты бөлімшелерінің бірі болып табылады. Сот-медициналық сараптамалардың аудандық, ауданаралық және қалалық бөлімшелері өз сараптамалық қызметін облыстың аудандық ауруханаларының базасында жүзеге асырады [10, 556].

Сот сараптамасы институтының сот-медициналық сараптамасы мекемесінің үлгілік құрылымы жәбірленушілердің, айыпталушылардың және басқа да адамдардың сот-медициналық сараптамасы бөлімінен; мәйіттердің сот-медициналық сараптамасы бөлімінен (мәйітханадан), күрделі сараптама бөлімінен; сот-гистологиялық бөлімшеден; медициналық - криминалистикалық бөлімшеден; сот-биологиялық бөлімшеден; химия-токсикологиялық бөлімшеден; сот-наркологиялық бөлімшеден және сот-психиатриялық бөлімшеден, сондай-ақ аудандық, ауданаралық және қалалық сот-медициналық сараптама бөлімшелерінен тұрады. Әрбір бөлімде және бөлімшеде бөлімдер мен бөлімшелердің басшылары, тиісті бөлімдер мен бөлімшелердің сот-медициналық сарапшылары, сондай-ақ орта (мейірбикелер, зертханашылар) және кіші (санитар) медициналық персонал бар. Олардың әрқайсысы оның сарапшы және функционалды қызметіне сәйкес бағытты орындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі №231-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>
2. Сот медицинасы: оқулық / қаз. тіл. ауд. А. К. Есенгабулова; ред. басқ. Ю. И. Пиголкин. - М.: ГЭОТАР - Медиа, 2017. - 576 б.
3. Сот медицинасы: Оқулық. Жеті жарғы, Алматы Қаракөбенов Қ. 1996. – 127 б.
4. Клевно В.А. Судебно-медицинская экспертиза. Теоретические, процессуальные, организационные и методические основы (Серия «Библиотека врача-специалиста») ГЭОТАР-Медиа 2013. – 26 с.
5. «Қазақстан Республикасындағы сот-сараптама қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36434384#activate_doc=2
6. Судебно-медицинские акушерско-гинекологические экспертизы по делам, связанным с профессиональными правонарушениями медицинских работников / О.А. Дмитриева и др. // Судебно-медицинская экспертиза. -2007. Т.50, №4. - С. 24-27.
7. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2004 жылғы 26 қарашадағы №16 «Қылмыстық істер бойынша сот сараптамасы туралы» Нормативтік қаулысы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P04000016S>
8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
9. Буромский И.В., Клевно В.А., Пашиных Г.А. Судебно-медицинская экспертиза. Термины и понятия. М. 2006. – 90с.
10. Гусев В.В., Львова О.А. Диагностика и лечение инсульта у детей: Учебное пособие, изд. 2е переработанное. М.: РКИ Соверо пресс, 2008. – 73с.

REFERENCES:

1. Qazaqstan Respublikacynıń Qylmystyq-prosectik kodekci 2014 jylǵy 4 şildedegi №231-V QRZ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>
2. Cot medisınacy: oqulyq / qaz. til. aud.A. K. Ecengabulova; red. bacq. İu. İ. Pigolkin. - M.: GEOTAR - Media, 2017. -576 b.
3. Cot medisınacy: Oqulyq. Jeti jarǵy, Almaty Qaraköbenov Q. 1996. – 127 b.
4. Klevno V.A. Cudebno-medısınckaia ekspertiza. Teoreticheckie, proseccualnye, organizasionnye i metodicheckie osnovy (Seria «Biblioteka vracha-cpesialicta») GEOTAR-Media 2013. – 26 c.
5. «Qazaqstan Respublikacynıń cot-caraptama qyzmeti turaly» Qazaqstan Respublikacynıń Zańy 2017 jylǵy 10 aqpandaǵy № 44-VI // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36434384#activate_doc=2
6. Cudebno-medısınckie akuşercko-ginekologicheckie ekspertizy po delam, cvázannym s professionalnymi pravonaruşeniami medisınckih rabotnikov / O.A. Dmitrieva i dr. // Cudebno-medısınckaia ekspertiza. -2007. T.50, №4. - С. 24-27.
7. Qazaqstan Respublikacy Joǵarǵy Cotynıń 2004 jylǵy 26 qaraşadaǵy №16 «Qylmystyq icter boıynşa cot caraptamacy turaly» Normativtik qaulycy // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P04000016S>
8. Qazaqstan Respublikacynıń Qylmystyq kodekci 2014 jylǵy 3 şildedegi №226-V QRZ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
9. Buromcki İ.V., Klevno V.A., Paşınän G.A.Cudebno-medısınckaia ekspertiza. Terminy i ponätia. M. 2006. – 90c.
10. Gucev V.V., Lvova O.A. Diagnostika i lechenie incülta u detei: Uchebnoe pocobie, izd. 2e pererabotannoe. M.: RKİ Covero precc, 2008. – 73c.

ПРАВОВАЯ ОСНОВА И ОРГАНИЗАЦИЯ СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В КАЗАХСТАНЕ

Жангушукова А.Ж.

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган
e-mail: aliyazhangushukova@mail.ru

Судебная медицина изучает и развивает различные вопросы биологии в зависимости от требований права и медицинской науки, справедливости и законности. Это независимая отрасль медицины, которая решает определенный круг вопросов, возникающих во время расследования и судебного разбирательства. Кроме того, он дает свою судебно-медицинскую экспертизу этих проблем, что является своего рода доказательством в юридической практике.

Особое внимание уделяется уточнению и определению понятий, встречающихся при оценке результатов судебно-медицинской экспертизы, встречающихся в судебной и судебно-медицинской практике. Эти концепции должны быть известны адвокатам при задании вопросов экспертам и оценке экспертных заключений.

Судебная медицина постоянно развивается путем формирования новых методов исследования и совершенствования имеющихся методов исследования и находит широкое применение в судебной и следственной практике.

Ключевые слова: *медицинский персонал, лечебно-профилактические учреждения, медицинская биология, производственная среда, тяжесть труда, судебная экспертиза.*

LEGAL BASIS AND ORGANIZATION OF FORENSIC MEDICAL EXAMINATION IN KAZAKHSTAN

Zhangushukova A.Z.

*Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan
e-mail: aliyazhangushukova@mail.ru

Forensic medicine studies and develops various issues of biology, depending on the requirements of law and medical science, justice and legality. This is an independent branch of medicine that solves a certain range of issues that arise during the investigation and trial. In addition, he gives his forensic medical examination of these problems, which is a kind of proof in legal practice.

Particular attention is paid to the clarification and definition of concepts encountered in the evaluation of the results of forensic medical examination, found in judicial and forensic medical practice. These concepts should be known to lawyers when asking questions to experts and evaluating expert opinions.

Forensic medicine is constantly developing through the formation of new research methods and the improvement of existing research methods and is widely used in judicial and investigative practice.

Key words: *medical personnel, medical and preventive institutions, medical biology, industrial environment, the severity of labor, forensic examination.*

АЙТАҚЫН БҰЛҒАҚОВТЫҢ ЖУРНАЛИСТІК ЕРЕКШЕЛІГІМЕН АҚЫНДЫҚ ҚЫРЫ

Иманғали Ө.

*Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
e-mail: orken.007@mail.ru

«Жақсы адам елдің ырысы, жақсы сөз жанның тынысы», - деген қанатты сөзді тақырыбымыздың концепциясы ретінде алатын болсақ кейіпкеріміздің образын ашқанымыз. Мақала – Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, қазіргі Жетісу айтыс мектебінің көрнекті өкілі Айтақын Бұлғақовтың айтыскерлік ақындығымен журналистік қырлары жайында өрбиді. Тапқырлық та, өрнекті өлең де, әуезді ән мен қоса қаламгерлік өнері бір бойынан табылған, сөз салмағы қорғасындай тұлғаны жан-жақты ашуға талпындық. Ізденіс барысында кейіпкер өмірі, жеткен жетістігі, тап бермеде тауып айтқан ой иіріміне назар аударып, бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған мақалаларына ден қойдық. Тіл жанашыры жайлы зерттеу, зерделеу жұмысымыз әлі де жалғасын таппақ. Журналистік ізденісіміз кіріспе бөлімнен, нәтижелер мен талқылау және қорытындыдан тұрады.

Кілт сөздер: *Айтыскер, журналист, қайраткер, газет, ақын, домбыра, редактор.*

Кіріспе

Қазақы қалпын бұзбай, қиялына қанат бітіріп, айтыс аламанында аты аңызға айналған айтыскер ақын – Айтақын Бұлғақов. Ол 1960 жылы 19 қаңтарда бұрынғы Талдықорған облысы, Панфилов ауданы, Үшарал ауылында дүниеге келген.

Айтыскер ақынның өмір-дастанына үңілер болсақ, оның тік мінезді, өткір тілді, суырып салма, шешен, қайраткерлігі мен қаламгерлікті қатар ұштастыра білген жан екенін білеміз. Оның әр адамның басына жазыла бермейтін өнері жайында: «...Сөз майданына өзіндік мақамымен, ерекше дәстүрімен еніп, елдің есінде бірден жатталып қалған санаулы саңлақтардың бірі болды. Оның аты-жөнінің өзі бүкіл болмысын ашып тұратын. Айтақын деген есімі айтыс ақыны, айтушы ақын екенін білдірсе, Бұлғақов деген фамилиясы сахнада екі иығын ойнатып, жер тепкілеп, бұлғақтап отыратын образына сәйкес еді. Ол домбырасының бет тақтайын тақылдата «хайләйлімге» салып, қонышы биік құрым етігінің темір тағалы өкшесімен сахнаны тесіп жібере жаздап өлең бастағанда залдағы қалың көрермен де желпініп сала береді. Сол ерекше жаратылысы үшін Айтақынды халық жақсы көрді. Кей айтысқа келмей қалса іздеп отырады», - деп ақын Серікзат Дүйсенғазы пікір білдіріп, ел азаматының мәртебесін аспандатыпты «Жетісу» облыстық газетіндегі «Хайләйлім»: бүгін ақын Айтақын Бұлғақов 60 жасқа толды» мақаласында [1].

Материалдар мен тәсілдер

Бұл зерттеу жұмысы белгілі ақын, ұстаз, қаламгер Серікзат Дүйсенғазымен журналист Асыл Сұлтанғазы және басқада қаламын қару еткен зиялы қауымның еңбектеріне сүйене отырып жазылды. Олардың журналистік ізденісі, жазу тәсілі, салмақты ой, сәлиқалы пікірлері дейек болды. Бұндағы мақсатымыз журналистердің бай тәжірибелерін алға тарта отырып А. Бұлғақов сияқты ардагер журналистердің еңбектерін айшықтау, олардың қазақ журналистикасын қосқан үлесін дәріптеп, жастарды еңбексүйгіштікке баулу. Мамандыққа деген қызығушылығын арттыру.

Тақырыбымызға арқау болып отырған Айтақын Бұлғақов – Ілияс Жансүгіров атындағы Талдықорған педагогикалық университетін «Бастауыш сыныптар мұғалімі»

мамандығы бойынша тәмамдайды. 1977-1979 жылдары Үшарал аулындағы халық театрында, ал 1979-1982 жылдары аудандық мәдениет бөлімінде автоклуб меңгерушісі болып еңбек етеді. Осы қызметтен соң яғни 1982-1984 жылдары Кеңес армиясы қатарында азаматтық борышын өтеді. Елге оралған соң аудандық мәдениет үйінде 5 жыл домбыра үйірмесінің жетекшісі болды. 1990-1993 жылдары Талдықорған облыстық «Қазақ тілі қоғамында», 1993-1994 жылы Талдықорған облыстық тіл басқармасында жетекші маман ретінде қызмет атқарды. 1994 жылдан 1997 жылға дейін облыстық телерадио редактор болса, 2003 жылдан бастап 5 жыл Алматы облыстық Сүйінбай атындағы филармонияның баспасөзінде тер төкті. Ал 2008 жылдан қазірге дейін тәуелсіз басылым «Алатау» қоғамдық-саяси газетінде бас редактор қызметінде халықтың көзі, құлағы һәм тілі болып қарашаның қамын күйіттеп келеді.

Нәтижелер мен талқылау

Ақиқатты ашық айтып үйренген айтыскер ақын ішкі тебіреністерінің бірін ақ қағазға поэзия түрінде былай деп түсіреді:

*Жаттанды жырдан, құлақ тұнып сарсыған,
Қайырып салсаң, қоян алмас қаршығаң.
Қабығын ардың, қара күйе аршыған,
Жаның жара, келідей түйіп жаншыған.*

*Жаттанды ұран, жаттанды айтар сөзі де,
Қисықты түзеп сала алмаған тезіне.
Шошынып қалған шоқ айнадай безі де,
Шел бітіп кеткен, маңдай асты көзіне [2].*

Расында да ақын жазған әр өлең жолдарының тілі жеңіл, көңілге қонымды. Айтыс сахнасында өз сүрлеуін қалдырған Айтақын Бұлғақовтың орнықты ойға құрылған жарасымды мысқылы оның болмысын, табиғатын ашық көрсетіп тұратындай. Біздікі тек бір парасы ғана. Оның айтыс сахынасынан бөлек қыл қаламынан да бүгінгі күннің өзекті мәселелері тыс қалмаған.

– «Театрда жүргенде 1979 жылы аудандық газетке алғаш рет «Арман» деген өлеңім басылды. Қатты толқыдым. Тіпті бірде аудандық газеттің тілшісі арнайы театрға келіп «өлеңді өзің жаздың ба?» деп сұрағаны бар. Содан соң іле-шала мал қырқу науқаны туралы ақпаратым жарық көрді. Не керек, жиі-жиі жазып тұрдым. Өлең жазған адамға мақала жазу аса қиын емес. Облыс орталығына қазақ тілі қоғамына қызметке келгенде де «Жетісу» айтыс ақындары туралы сол кездегі «Жерұйық» облыстық газетіне мақалаларым шығып тұрды. Кейіннен облыстық телерадио репортер қызметтерін атқардым. Халық емшілері туралы жоспарлы хабарлар жасадым. Қысқасы, журналистика саласын арнайы бітірмесем де журналистикаға кездейсоқ келгем жоқ. Күні бүгінге дейін Журналистер одағына мүшелікке де өтпеймін, -деп тереңнен толғап, шындықты жасырмаған ел азаматы А. Бұлғақов [3].

А. Мұқамедиұлы биылғы жылдың жиырмасыншы қаңтарында «Алатау» газетіне шыққан «Әйел бүлінсе, әлем бүлінеді» атты мақаласында біздің қарапайым өмірде әйел затының қолынан шығып жатқан түрлі іс-әрекет, қылмыстар жайлы қалам тербейді [4]. Аталған басылымның жиырма сегізінші сәуірдегі «Алты алаш түгел жыйылса, төрдегі орын мұғалімдікі» деген қадір-қасиеттен мұғалім атаулы жұрдай болды» деп басталатын «Бала тәрбиесі бақылаудан шығып кетті» еңбегінде бүгінгі қоғамдағы бала тәрбиесінің бұзылып кеткендігін, жасөспірімдер тарапынан да түрлі қылмыстың көбейгендігін, бірдеңе болса тек баласын қызғыштай қоритын ата-ана мен жалған дипломды сағып алып оқушыға не үлгі көрсетерін білмейтін мұғалім жайлы ой өрбіткен. Тағы сол сияқты: «Балаларға шүйліккен ши бөрілер», «Әлжуаз еркек», «Жалған диплом, жемқор мұғалім», «Есепші бюджеттен, бұзақылар бопсалап жейді», «Құл сату, құл ұстау» сынды сыни көзқарастағы актуалды мақалалары жетерлік. Бұл қаламгердің қазақ қоғамына бей-жай қарай алмайтындығын анық көрсетеді.

– Жарты ғасырға жуық айтыс деп келе жатқан ақын, саналы ғұмырының бір бөлігін журналистика саласына арнап келеді. Алатау қоғамдық-саяси басылымға редакторлық еткен ақын мүмкіндігінше арналы газетке ақиқатты темірқазық етуде. Елдің жайын, қоғам бағдарын, заман ағымын, өмір тынысын, жақсылық пен жамандықтың, рух пен руханияттың аражігін өткір-өткір мақалаларға арқау еткен ақынның «Үш арна» атты кітабы көпшілікке жол тартып, өз кезегінде қалың оқырманның ықыласына ие болған», – дейді белгілі журналист Асыл Сұлтанғазы [1.2]. Демек, бұл пікір де кейіпкеріміздің ақындық өнерінен бөлек қаламгерлік бастамашылдығына тіптен шырай бергендей.

Қорытынды

Ақынның әр жазған мақаласы көзің түспейтін, көзің түссе де көңілің аумайтын «для галочки» жазыла салған дүние емес. Ол, халқының мұңын жүрегіне ұялатып, оны қағаз бетіне де, көпшілік алдында айтыса отырып та сауатты жеткізе білген туа біткен дарын иесі. Айтақын Бұлғақов бүгінде көпшілік басылымдар, әсіресе облыстық санаттағы газеттер көтере бермейтін түйіткілді тақырыптарды өзек еткен маңызды материалдарымен өзі басшылық ететін басылымның көшін ілгерілетіп, тасын өрге домалатып, бағытын айқындап беріп отыр. Оның өмірден алып, халық еншісіне айналдыра білген әр еңбегі көпке үлгі, жастарға бағдар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://7-su.kz/news/cat-12/6492/>
2. <https://qazaqadebieti.kz/2176/iyanatty-yl-ar-anyn-zem-dep-ajta-yn-b-l-a-ov>
3. <https://abai.kz/post/15074>
4. <https://alataugazeti.kz/archives/83773>

REFERENCES:

1. <https://7-su.kz/news/cat-12/6492/>
2. <https://qazaqadebieti.kz/2176/iyanatty-yl-ar-anyn-zem-dep-ajta-yn-b-l-a-ov>
3. <https://abai.kz/post/15074>
4. <https://alataugazeti.kz/archives/83773>

ЖУРНАЛИСТСКАЯ САМОБЫТНОСТЬ И ПОЭТИЧЕСКАЯ СТОРОНА АЙТАКЫНА БУЛГАКОВА

Имангали О.

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы
e-mail: orken.007@mail.ru

Статья посвящена изучению аспектов журналистской деятельности Айтақына Булгакова, заслуженного деятеля РК, видного представителя современной школы айтыса края Жетысу. Цель: проанализировать обстоятельства жизни А.Булгакова, его достижения, отражение мыслей в статьях, опубликованных в СМИ. Научная и практическая значимость исследования обусловлена слабой изученностью творчества А.Булгакова как остроумного поэта-философа и талантливого исполнителя. Методология исследования изложена в структуре статьи, содержащей вводную часть, результаты обсуждения и заключение. включает в себя применение структурно-описательного и мифопоэтического методов. Выводы, сделанные в ходе исследования, могут быть использованы при изучении современной казахской культуры.

Ключевые слова: айтыскер, журналист, деятель, газета, поэт, домбра, редактор.

JOURNALISTIC IDENTITY AND THE POETIC SIDE OF AYTAKYN BULGAKOV

Imangali O.

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Republic of Kazakhstan, Almaty
**e-mail: orken.007@mail.ru*

The article is devoted to the study of aspects of the journalistic activity of Aitakyn Bulgakov, Honored Worker of the Republic of Kazakhstan, a prominent representative of the modern school of Aitys of the Zhetysu region.. Purpose: to analyze the circumstances of A.Bulgakov's life, his achievements, reflection of thoughts in articles published in the media. The scientific and practical significance of the study is due to the poor study of the work of A. Bulgakov as a witty poet-philosopher and a talented performer.. The methodology of the research is presented in the structure of the article containing the introductory part, the results of the discussion and the conclusion. It includes the use of structural-descriptive and mythopoetic methods. The conclusions made in the course of the study can be used in the study of modern Kazakh culture.

Keywords: *aytysker, journalist, activist, newspaper, poet, dombra, editor.*

«ОТБАСЫЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР» ҰҒЫМЫНА ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛДАУ

Мирзакулова Г.А.^{1,*} , Ашкеева Н.Н.² Рахимова С.К.³

¹І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

²І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

³І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

*e-mail: mirzakulova.gulnur@mail.ru

Мақалада «отбасылық құндылықтар» категориясы, отбасы құндылықтарының құрылымы қарастырылады. Автор «отбасы», «құндылықтар», «дәстүрлі отбасы құндылықтары» категорияларын ашып, отбасылық құндылықтардың құрамдас негізіне тоқталады. Отбасы әртүрлі ғылымдарды, атап айтқанда философия, әлеуметтану ғылымдарында жан-жақты зерттеу объектісі болып табылады. Мақалада авторлар сандық зерттеудің онлайн сауалнама әдісін қолданады. Сауалнама Жетісу облысының тұрғындарының арасында анонимді түрде жүргізілді. Респонденттердің саны 200. Зерттеудің нәтижесінде облыс тұрғындарының «отбасылық құндылықтарға» деген көзқарастары анықталды және бұл ұғымға әлеуметтік- философиялық талдау жасалынды.

Кілт сөздер: отбасы, құндылық, жанұя, тәрбие.

Кіріспе

Отбасы дегеніміз – бұл шағын мемлекет. Мемлекеттің шаңырағы биік, керегелері тең, уықтары нық болуы үшін ұлттық бағытта тәрбие берудің маңызы жоғары. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті - Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясында: «Біздің елде толық емес отбасылар көп. Бейбіт өмірде де бізде мыңдаған жетім балалар үйлері бар. Бұл, өкінішке орай, жаһандық үрдіс және жаһандану сынағы. Бірақ біз бұл тенденциямен күресуіміз керек. Мен ажырасуға қарсымын, жастарды отбасының құндылығы рухында тәрбиелеу керек, ажырасу қайғылы жағдай, өйткені, ең алдымен, балалар зардап шегеді. Ата-ана болу тек ананың ғана емес, әкенің де міндеті"– деп ерекше атап көрсетуі заманауи жастарды отбасы құндылықтары негізінде тәрбиелеу мәселесінің өзектілігін айтқандай түседі.[1]

Э Дюркгейм отбасылық құндылықтарды және олардың қоғам өміріндегі рөлін талдауға көп көңіл бөлді. Э. Дюркгеймнің пікірінше, құндылықтар мен нормалар кез-келген әлеуметтік жүйенің, соның ішінде отбасының тәртібін сақтайтын қажетті элементтер болып табылады. Ол ғасырдың басында отбасының дамуындағы қалыптасқан жағымсыз тенденцияларды көрсетті. [2]

М.Вебер отбасын, туыстық және некені бірін-бірі толықтыратын ұғымдар ретінде қарастырады. "Отбасы-бұл тікелей байланысты адамдар тобы ересек мүшелері қабылдайтын туыстық қатынастар бала күтімі бойынша міндеттемелер» - деді.[3]

Э.Гидденс отбасы институтының динамикасын, тенденцияларын, перспективаларын нақты тарихи түрде, құндылықтардың әлеуметтік-мәдени сабақтастығын, отбасының рөлін, неке-отбасы қатынастарының дәстүрлі және балама арақатынасын зерттеді. Оның пікірінше, "отбасы-бұл әлеуметтік, экономикалық немесе психологиялық тұрғыдан (махаббат, қамқорлық, бауырластық) бір-бірін үнемі қолдайтын бірнеше адамнан тұратын қоғамның негізі". Э. Гидденстің пікірінше, отбасында бір-бірінің жақтастарының болуы жақсы көңіл-күйдің, психологиялық денсаулықтың, шығармашылық қызметтің негізі болып табылады[4]

Отбасы - бұл шағын әлеуметтік топ және оның мүшелері неке, туыстық, тұрмыстық қауымдастық және өзара моральдық жауапкершілікпен байланысты. Отбасы-қоғамның бастапқы бірлігі, қоғамның әлеуметтік құрылымының негізі. [5]

Ер мен әйел - отбасының екі іргетасы, бұл негіз неке арқылы жасалады. Отбасында адамдар ұрпақтарын жалғастырады. Мұнда қоғамның қартайған, еңбекке жарамсыз мүшелеріне қамқорлық жасалады. Отбасы сонымен қатар үй қатынастарын қалыптастырудың алғашқы ұяларының бірі болып табылады. [6]

Адам үшін маңыздының барлығы алғаш отбасында өтеді: дүниеге келу, алғашқы қадамдар жасау, қауіпсіздікті сезіну, сүйіспеншілік пен бақыт. Әрбір адам үшін отбасы – бұл өзінің биологиялық қажеттіліктерін ғана емес, алдымен рухани қажеттіліктерін, сүйіспеншілік, қамқорлық, мойындалу сезімдерін жүзеге асыруға қажеттілік. Отбасы жоғары құнды-лықтарды: махаббат, сенім, құрбандық қабілеттерін бірегей «өндіруші» болып табылады [7].

Материалдар мен әдістер

Зерттеу мақсатын орындау үшін сандық зерттеу әдісі қолданылған болатын. Сандық зерттеу әдісі – онлайн-сауалнама, ол дегеніміз көрсеткіштердің кең таралымдығы мен зерттеліп отырған айнымалылардың ауқымын көрсетеді. Сандық зерттеу әдістері белгілі бір мәселені зерттеу кезінде көп адамдарды зерттеуге қатыстыру арқылы зерттеліп отырған мәселеге қатысты мақсатты топтың істейтін жауабын анықтауға бағытталады. Сандық зерттеу әдістері арқылы адамдардың қандай да бір мәселеге қатысты жауаптары, іс-әрекеттері, қандайда бір ол мәселеге қатысты жауапты әрекеттерін пайыз арқылы анықтауға болады.[8]

Сауалнаманың мақсаты – Сауалнама Жетісу облысы тұрғындарының құндылықтар жүйесіндегі отбасының алатын орны, отбасындағы ұстанымдарды анықтауға бағытталған.

Сауалнамаға 200 респондент қатысты. Респонденттердің жас ерекшеліктері 18-60 жас аралығындағы Жетісу облысының тұрғындары.

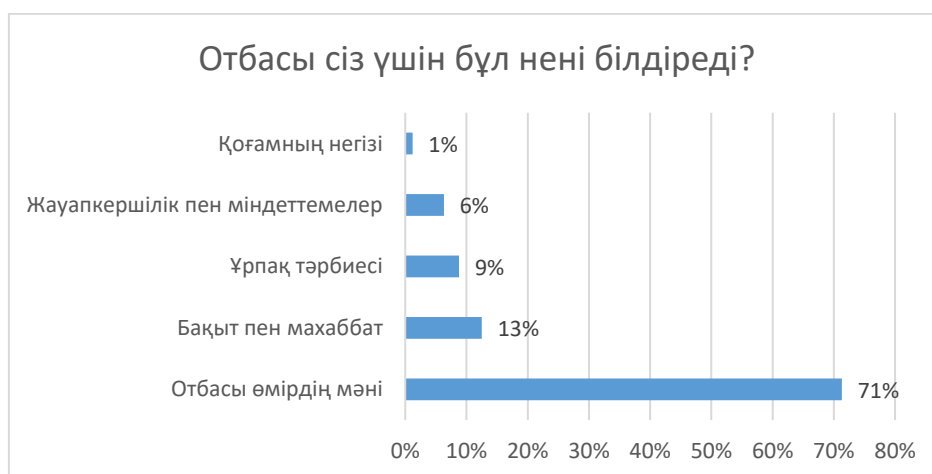
Зерттеу төрт негізгі бөлімнен: әдістеме, сауалнама нәтижелерін сипаттау, негізгі қорытындылардан тұрады.

Зерттеудің міндеттері:

- облыс тұрғындарының отбасы, отбасылық құндылықтарға деген көзқарастарын анықтау болып табылады.

Нәтижелер мен талқылаулар

«Отбасы сіз үшін бұл нені білдіреді?» деген сұраққа тұрғындардың жалпы санының 71%-ы отбасын өмірдің мәні деп санаймыз деп жауап берді. Сонымен қатар, «бақыт пен махаббат» - 13%, «ұрпақ тәрбиесі» - 9%, «жауапкершілік пен міндеттемелер» - 6% деген жауаптар болды. (Сурет 1)

Сурет 1 – Отбасы сіз үшін бұл нені білдіреді?

Респонденттердің жауабынан отбасындағы қарым-қатынасты нығайтатын негізгі факторлар анықталды. Сонымен, респонденттердің пікірінше, сыйластық пен өзара түсіністік (82%), махаббат (15%) және материалдық байлық (3%) басты қасиеттер болып табылады. (Сурет 2).

Сурет 2 – Сіз үшін отбасындағы қарым-қатынасты нығайтатын факторлар қандай?

«Көпбалалы болғыңыз келе ме?» деген сұраққа тұрғындардың 78%-ы «ия, мен әрқашан көпбалалы болғым келеді» деп жауап берді. Сауалнамаға қатысқан тұрғындардың 46%-ы 3-4 балалы болғанды қалайды, ал 40% - бес немесе одан да көп балалы болғысы келеді. Тек 13%-ы 1-2 бала болғанын жеткілікті деп санайды. (Сурет 3)

Сурет 3 – Көпбалалы болғыңыз келе ме және қанша бала болғанын қалайсыз?

Сауалнамаға сәйкес, ерлі-зайыптылардың 79%-ы отбасылық қатынастарын «өте жақсы, біз бір-бірімізді жақсы көреміз және құрметтейміз» деп бағалайды. Ал 15%-ы кейде ұрыс-керіс болатынын мойындайды. Бұл дегеніміз отбасы болған соң ыдыс-аяқ сылдырламай тұрмайды деген сөз. (Сурет 4).

Сурет 4 – Сіз өзіңіздің отбасыңыздағы қарым-қатынасты қалай бағалайсыз?

Сұралғандардың 78%-ы балаларды тәрбиелеуде күш қолдануға қарсы, 10%-ы «қолдаймын» деп жауап берсе, қалған 10%-ы бұл сұраққа жауап беруге қиналған. Негізінде қазіргі таңда бала тәрбиесінде, балаға күш көрсетпеу туралы көп насихатталып жатыр, дегенмен баласын таяқтың астына алатын отбасылар да баршылық. (Сурет 5).

Сурет 5 – Сіз отбасыңызда балаларды тәрбиелеуде күш қолдануға қалай қарайсыз?

Қорытынды. Жалпы, «отбасылық құндылықтар» категориясын облыс тұрғындары жеке отбасының мақсаттары мен өмірлік бағдарларын анықтайтын отбасы және неке туралы идеялардың жиынтығы ретінде қарастырады. Отбасылық құндылықтар - бұл махаббат пен қамқорлыққа толы адамдардың қарым-қатынасы. Әлеуметтік сауалнаманың нәтижелері бойынша тұрғындар үшін отбасылық құндылықтар бірінші орында және 71%-ы отбасын өмірдің мәні деп санайды. Сонымен қатар, отбасылық қарым қатынасты нығайтатын ең басты фактор сыйластық пен өзара түсіністік (82%) құрайды. Сауалнамаға жауап бергендердің көбісі көп балалы отбасы болғысы келеді және 46%-ы 3-4 балалы болғанды қалайды.

А. Л. Литвинованың пікірінше, отбасы мәдени құндылық ретінде адамдар арасындағы қарым-қатынастың негізін құрайды, қоғамдық қызметтерді орындау құралы ғана емес, сонымен қатар олардың қажеттіліктерін, мүдделерін, ішкі әлемін, эмоцияларын көрсетеді. Қолайлы отбасы сыртқы әлеммен үйлесімді, махаббат пен достыққа, сенімге, туыстық қатынастарға негізделген, осы тұрғыдан алғанда, отбасы адамның тірегі болып табылады, онда өмір салты, іс-әрекет, жеке қасиеттер мен бағалау позициясын сипаттайтын қажеттіліктер қалыптасады [9]. Отбасы адамзаттың қоғамда қалыптасуының ең басты институты болып табылады. Қорыта келе, отбасы - бұл ең маңызды құндылыққа ие, әртүрлі мәдениеттерде құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа әр түрлі жолмен қалыптастыратын және беретін әлеуметтік организм.

Отбасы институтын Қазақстан қоғамы тұрақтылығының факторы ретінде жетілдіру, нығайту мәселесі маңызды болып табылады, сондай-ақ отбасы институтын жетілдіруде қазақстандық тәжірибенің рөлі зор.[10]

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың халқына Жолдауы: «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». Астана, 2014. 17 қаңтар. <http://kaztrk.kz/kaz/news/joldau>
2. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение. – Москва, Книжный клуб, 2008. – 400 с
3. Вебер М. Избранные произведения. – Москва, 2004. – 420 с
4. Гидденс Э. Последствие современности. – М.: Практикс, 2011. – 322с
5. Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке. - А., 1995.- 124б.
6. Әбсаттаров Р.Б., Дәкенов М. Әлеуметтану. - Алматы: Ғылым, 2003. – 320-325 бб.
7. Розанов В.В. Семейный вопрос в России. – М.: Республика, 2004.
8. Бринкерхоф, Д. Әлеуметтану негіздері: Оқулық / Дэвид Бринкерхоф, Роуз Уейтс, Сюзан Ортега. «Қоғамды зерттеу». 45-60 бб.
9. Литвинова А.Л. Семья как ценность культуры//Социальная динамика и духовная культура. – Тверь, 1991. – С. 108.
10. "Қазақстан 2020: болашаққа жол" Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы Астана, 2019. 1 сәуір.

REFERENCES:

1. Qazaqstan Respublikasynyñ Prezidentı N.Ä.Nazarbaevtyñ halqyna Joldauy: «Qazaqstan joly – 2050: Bir maqsat, bir müdde, bir bolaşaq». Astana, 2014. 17 qañtar. <http://kaztrk.kz/kaz/news/joldau>
2. Dürkgeim E. Sosiologia. Eö predmet, metod, prednaznachenie. – Moskva, Knijnyi klub, 2008. – 400 s
3. Veber M. İzbrannye proizvedenia. – Moskva, 2004. – 420 s
4. Giddens E. Posledstvie sovremenosti. – M.: Praksis, 2011. – 322s
5. Arğynbaev H.A. Qazaq halqyndağy semä men neke. - A., 1995.- 124 b.
6. Äbsattarov R.B., Däkenov M. Äleumettanu. - Almaty: Ğylym, 2003. – 320-325 bb.
7. Rozanov V.V. Semeinyi vopros v Rosii. – M.: Respublika, 2004.
8. Brinkerhof, D. Äleumettanu negızderı: Oqulyq / Devid Brinkerhof, Rouz Ueits, Süzan Ortega. «Qoğamdy zertteu». 45-60 bb.
9. Litvinova A.L. Semä kak senöst kültury//Sosiälnaia dinamika i duhovnaia kültura. – Tver, 1991. – S. 108.
10. "Qazaqstan 2020: bolaşaqqa jol" Qazaqstan Respublikasy memlekettik jastar saiasatynyñ 2020 jylğa deingı tüjyrymdamasy Astana, 2019. 1 säuir.

СОЦИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ «СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ»

Мирзакулова Г.А.^{1,}, Ашкеева Н.Н.² Рахипова С.К.³*

¹Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган

²Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган

³Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган

*e-mail: mirzakulova.gulnur@mail.ru

В статье рассматривается категория «семейные ценности», структура семейных ценностей. Автор раскрывает категории «семья», «ценности», «традиционные семейные ценности» и акцентирует внимание на целостной основе семейных ценностей. Семья является

объектом комплексного исследования различных наук, в частности философии и социологии. В статье авторы используют метод онлайн-опроса количественного исследования. Опрос проводился анонимно среди жителей области Жетісу. Число респондентов - 200. В результате исследования было определено отношение жителей области к «семейным ценностям» и проведен социально-философский анализ данного понятия.

Ключевые слова: семья, ценности, семья, воспитание.

SOCIAL ANALYSIS OF THE PROJECT «FAMILY VALUES»

Mirzakulova G.A.^{1,*}, Ashkeeva N.N.² Rakhipova S.K.³

¹Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

²Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

³Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

*e-mail: mirzakulova.gulnur@mail.ru

The article discusses the category "family values", the structure of family values. The author reveals the categories "family", "values", "traditional family values" and touches on the Constituent basis of family values. The family is the object of a comprehensive study of various sciences, in particular philosophy, sociology. In the article, the authors use the online survey method of quantitative research. The survey was conducted anonymously among the population of Zhetysu region. The number of respondents is 200. As a result of the study, the attitude of the population of the region to "family values" was determined and a socio - philosophical analysis of this concept was carried out.

Keywords: family, value, family, upbringing.

THE SYSTEM OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF A TEACHER IN THE PROCESS OF PEDAGOGICAL ACTIVITY

Mussabayeva A.N.

Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan
*e-mail: aliya_mussabaeva@mail.ru

The article presents the features of the pedagogical foundations of the formation, development of professional competence of future teachers. The effectiveness of the foundations that ensure the formation and development of professional competence of future teachers is demonstrated. The article is written in order to study in detail the ways of forming the most effective professional competencies of future teachers in the learning process. The main objectives of the study are defined, such as the disclosure of the essence of the concept of "professional competence" of a teacher; identification of the components of the professional competence of the future teacher; identification of the state of the problem of the formation of the future professional competence of teachers of general pedagogy; improvement of the theoretical foundations of pedagogy as a science for the formation and development of professional qualities of future teachers; research and analysis of the most effective ways to develop professional competence and literacy of pedagogical university students in the preparation of future teachers. The stages of formation of competencies of personal qualities of future teachers, which consist of four components, structural components of personal qualities, are considered. In turn, they improve personal qualities and form the professional competence of future teachers. The authors analyzed the basic concepts of the formation of professional competencies of future teachers of the educational process; studied and discussed the scientific works of Kazakhstani and Russian researchers. It is revealed that the pedagogical foundations of the formation and development of professional competence and literacy of future teachers are the ability to independently solve problems and tasks in the field of education, the ability to self-development based on knowledge, skills and abilities. The theory of the article leads to the understanding that the teacher must have new knowledge, personal qualities of professional significance.

Keywords: Case study, English as a foreign language, communication, interactive teaching methods, foreign environment, education, training.

Introduction

To date, serious steps are being taken in the field of education in Kazakhstan aimed at solving important tasks of educating a competitive generation. The professional abilities of a teacher are directly related to his readiness for self-development. To approach this issue from a socio-pedagogical point of view, it is necessary to make sure of the level of readiness of the teacher to perform the tasks assigned to him as a subject.

Modernization of education is a requirement of modernity. In the training of future specialists, the formation of professional competencies is an important aspect, in this regard; training is constantly carried out using the latest technologies. To achieve the desired result, it is necessary to develop both theoretically and practically the professional competencies of students, professional development of personnel working in educational institutions. Therefore, the system of higher education in Kazakhstan needs modernization, especially in the direction of teacher training. In Kazakhstan, the modernization of the education system is carried out in three main directions:

- optimization of educational institutions and introduction of modern methods and technologies in the educational process;
- modernization of not only the educational process, but also the educational process, as well as continuous professional development of the teaching staff both in Kazakhstan and abroad. It is necessary to improve the quality of standards of special pedagogical education, as well as to

strengthen the requirements for advanced training of teachers of schools and higher educational institutions. Integrated teacher training centers should work in each region and region;

- improving the quality, efficiency and accessibility of educational services.

The formation of competence is an urgent problem in the field of education. Consequently, there is a need to organize the development of methodological creativity of school teachers in the system of teacher training. Developing the creative abilities of future professionals — today's students, teaching them to achieve a high level of intellectual activity, understanding new things, identifying shortcomings in knowledge, the expected result will be the formation of a focus for the job [1].

Materials and methods

The problem of professional competence of future teachers is reflected in the works of Kazakhstani and foreign scientists, teachers, psychologists involved in the professional training of specialists. The concept of "competence" in the field of education is found in foreign literature of the 1960s-1970s, in Kazakh literature in the late 1980s. The need to introduce the concepts of "competence", "professional competence" is justified by their integrativity, the breadth of their content, combining such concepts as "qualification", "skill", "professional opportunities", "professionalism", etc. [2].

Despite the widespread use of the concept of "competence", the essence of this term requires a deep scientific analysis and justification. Therefore, the analysis begins, first of all, with the search for an answer to the question: "What does this concept mean?". A comparative analysis was carried out in determining the concepts of "competence" and "competence" in many domestic and foreign studies (V.I. Baydenko, U.A. Grishanova, D.A. Makhotin, O.E. Lebedev, S. Adam, U. Clement and others) [3].

A large fund of literature has been created on the issues of psychological, theoretical and practical training of a person, the formation of professional qualities and abilities of a teacher, his reputation and professionalism, pedagogical thinking, the organization of scientific work and professional development. These include the scientific works of S.I. Arkhaugelsky, F.U. Gonobaliu, U.V. Kulyutkin, I.T. Ogorodnikov, A.I. Piskunov, V.A. Slastenina, A.I. Shcherbakov, U.V. Kuzmina, U.V. Talyzina, V.V. Kraevsky, U.D. Khmel, S.T. Kargin, A.K. Markova, K.S. Ospanov and others [3, 98].

In the studies of Russian scientists U.V. Kuzmina, A.K. Markova, I.A. Zimnyaya and others in the 70-90s of the twentieth century, competence was considered as a new goal, an important component of education, including the management of the pedagogical process and the professional activity of a teacher. Professional and pedagogical competence and its individual forms are studied in the scientific works of V.A. Adolf, E.V. Bondarevskaya, other aspects of professional competence of a teacher are considered in the scientific works of K.A. Abulkhanova, L.M. Mitina, L.I. Mishchenko, M.V. Prokhorova, E.I. Rogov, D.S. Savelyev, V.A. Slastenina, U.F. Talyzina, A.I. Shcherbakov and others [4].

To introduce the concepts of "competence" and "competence" into the pedagogical process, scientists have devoted research papers, revealing the methodological essence and describing them in various interpretations. The authors of the Explanatory Dictionary edited by D.I. Ushakov, in order to understand the meaning between "competence" and "competence", tried to prove that these concepts differ [5].

"Competence" — awareness, dignity; "competence" — a certain set of professional qualities and functional characteristics of a person. K.V. Shaposhnikov explains that: "The category of professional competence, in general, is characterized by a set of integrated knowledge, skills and experience, as well as personal qualities that allow a person to effectively design and carry out professional activities in interaction with the outside world." While I.U. Almazova writes that competence is the acquired knowledge and skills of a person in a certain field, and competence is the ability of a specialist to use competencies qualitatively. According to U.V. Kuzmina, "competence" is the knowledge and dignity of a teacher, which can be the basis for the development of another person [6].

Kazakh scientist K.S. Kudaibergenova defines that "competence" in the field of pedagogy, translated from Latin "competens", as a result of special attention to a person's subjective experience, means well-informed, and an expert in a certain field. She believes that the concepts of "competence" and "competence" differ as follows:

- the difference from knowledge is a form of productive activity, not informational;
- the difference from skills is a conscious activity that is able to change phenomena and patterns by studying the material and using creativity;
- the difference from a skill is a combination of skills in several disciplines, a general understanding of the basics of activity, and not an automatic acquisition or change of skills [7].

Sh.T. Taubaeva believes that "competence is a personality trait based on the knowledge and experience acquired by a person in the process of learning and socialization, defined as his general ability and readiness for action" [8].

The types of professional competence that B.T. Keuzhebekov distinguishes are shown in the figure.

Special competence is a type of competence in a certain narrow area, where the ability to design, plan their professional development is expressed.

Social competence is the establishment of cooperation in the professional sphere, the ability to work together with others, the ability to take responsibility for the results obtained in the field of professional activity to society.

The competence of a person is an individuality in professional activity, a high level of proficiency in methods and means of development and self-expression.

Individual competence — the ability to realize their potential, develop their individuality in the profession, readiness for professional growth, the ability to maintain their individuality, flexibility in the rational organization of work, to achieve results without difficulty, fatigue [9].

T.P. Terentyeva in her research work divided the competence that is part of the professional competence of pedagogical specialists into two groups: "individual" and "general". Individual competence is a special competence, a system of requirements for specific specialists and their special knowledge and experience that are necessary for the subject being taught. General competence is a reflexive, communicative, general pedagogical, technological competence that must be mastered by each participant in the educational process [10].

According to many scientists, the types of professional competencies of a general specialist include:

- practical competence — knowledge and application of techniques and technologies in professional activity, the possibility of professional growth of a specialist, as well as the results of creative activity;
- social competence — responsibility to society, the ability to make both individual and group decisions, resolve disputes peacefully, interact with other cultures and religions;
- psychological competence — in the absence of skills and abilities of reflection, experience of interaction with society, professionalism — remains personal, incomplete;
- information competence — knowledge and ability to apply new information technologies in professional activity;
- communicative competence — knowledge of foreign languages, as well as a high level of speech culture;
- environmental competence — environmental responsibility, represented by a set of knowledge, skills and abilities necessary for environmental activities;
- valeological competence is a healthy lifestyle, which means having knowledge and skills in the field of health [11].

Zh.Kh. Salkhanov considers competence as a criterion of a person's knowledge in a result-oriented education system. In his work, the author defines "professional competence" as a group characterized by the level of their own professional knowledge, skills, personal abilities, the desire to constantly improve the level of professionalism, creative and responsible approach to business [12].

Zh.M. Akparova considers professional competence as communicative, regulatory and intellectual-pedagogical competence:

- communicative competence is a professional integrative quality based on emotional stability, language skills, listening skills, the ability to reward, politeness, general abilities;
- regulatory competence means a teacher's ability to control their own actions. It includes purposefulness, planning, constant activity, self-expression, reflection, evaluation of actions, the main factor of action is kindness, value;
- intellectual and pedagogical competence is a set of analytical skills that are used for effective learning, as well as the ability to innovate [13].

B.S. Gershunsky believes that "professional competence" is the highest level of education. "Professional competence" includes two different aspects: first, knowledge of the science or sciences that form the basis of a particular profession. Secondly, skills and abilities in applying the acquired knowledge is practice. In other words, professional competence consists of knowledge in the field of one's professional activity and the ability to apply and use knowledge in work [14].

Results and discussion

Analyzing the research of all the scientists listed above, the authors came to the conclusion that the concept of "formation and development of professional competence of future teachers" is determined by the ability of students to independently solve problems and tasks in education sphere, self-development based on knowledge, skills and abilities. So, the main components of teachers' professional competence are communicative and intellectual pedagogical competencies. As a result of mastering communicative competence, many problems and tasks are optimally solved through proper communication and occupy a special place in the success of the individual. Intellectual and pedagogical competence forms analytical skills such as analysis, comparison, generalization, refinement, flexibility and critical thinking.

Psychologists have studied personality traits and concluded that the structure of any quality is the same, and it consists of 4 components: feelings, behavior, consciousness and skills (see Table). These components enhance personal qualities and form the professional competence of teachers [15].

All elements of the formation of professional competence are aimed at the activities of future teachers, namely the ability to make the right decision in pedagogical situations. The competent training of professionals is determined by the educational experience gained in the course of educational activities, the ability to mobilize personal, social qualities and values that form his professional competence and professional development, the ability to effectively use it in practice. U.V. Kuzmina classified the professional competence of a teacher as follows:

- specialized and subject;
- differential psychological (stimulation of consciousness and opportunities for discipline);
- methodical (formation of knowledge and skills);
- socio-psychological (communicative);
- auto psychological (according to personal achievement) [16].

All of the above components of competence can become the basis for the formation of professional competence of a future teacher. This is due to the fact that students develop knowledge and skills on the subject according to special competence; in the process of methodological competence, they master didactic techniques; on the basis of psychological and pedagogical competence, they develop a culture of communication and increase interest in the profession. Differential psychological competence shows individual personal qualities of students and influences their orientation; auto psychological competence allows students to develop professionally as a result of self-education [17].

Conclusion

In conclusion, analyzing the above information, the basis for the development of professional competence of future teachers is the ability to independently solve problems and tasks

in the field of the education, the ability to self-development based on knowledge, skills and abilities. The theory of the article leads to the understanding that the teacher must have personal qualities, as well as new knowledge in the field of the education and life sciences. A feature of the pedagogical educational process at universities is both the personal and professional development of future teachers.

All elements of the formation of professional competence are aimed at the activities of future teachers in schools and universities, especially the ability to resolve specific pedagogical situations peacefully. Professional training of specialists is determined by the ability to effectively put into practice the acquired knowledge, skills, experience, to mobilize personal and social qualities, values that form their professional competence and development.

LITERATURE:

1. Khimmataliev D.O. Improving the professional competence of teachers / D.O. Khimmataliev, M.F. Khakimova. *Journal of critical reviews*. 2020, 7 (11), 1131–1137.
2. Zhauguzhiuova M. Formation of the professional competence of students future teachers of vocational training in the system of higher education on Kazakhstan / M. Zhauguzhinova // *Society. Integration. Education. Proceedings of the international scientific conference*. 2017, 1, 442–453.
3. Pecherkina A.A. *Razvitie professionalnoi kompetentnosti pedagoga: teoriia i praktika: monogr.* / A.A. Pecherkina, E.E. Symaniuk, E.L. Umnikova. — Ekaterinburg: Ural. gos. ped. in-t, 2011. — 233 s.
4. Terenteva T.P. *Professionalno-pedagogicheskaiia kompetentnost uchitelia* / T.P. Terenteva // *Pedagogika: traditsii i innovatsii: materialy IV Mezhdunar. nauch. konf. (dekabr 2013g.)*. — Cheliabinsk: Dva komsomoltsa, 2013. — S. 193–196.
5. Raven Dzh. *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyivlenie, razvitie i realizatsiia: monogr.* / Dzh. Raveu. — M.: Kogito-Tseutr, 2022. — 396 s.
6. Lomakina G.R. *Pedagogicheskaiia kompetentnost i kompetentsiia: problemy terminologii* / G.R. Lomakina // *Pedagogicheskoe masterstvo: materialy I Mezhdunar. nauch. konf. (aprel 2012g.)*. — M.: Buki-Vedi, 2012. — S. 276–279.
7. Kudaibergenova K.S. *Kuzyrlylyk tulga damuyuyyn sapalyk kriteriia* / K.S. Kudaibergenova // *Bilim sapasyn bagalaudyn maseleleri: adisnamalyk negizi zhane praktikalyk natizhesi: Khalykar. gyl.-prakt. konf. materialdary*. — Almaty, 2008. — B. 30–36.
8. Taubaeva Sh.T. *Issledovatel'skaiia kompetentnost spetsialista v oblasti obrazovaniia* / Sh.T. Taubaeva, S.T. Imanbaeva // *Elektron. nauch. zhurn.. Pedagogicheskie nauki*. 2020. — № 1(5). — S. 29.
9. Keuzhebekov B.T. *Universitet studentterinin kasibi kuzyrettiligin Kalyptastyrudyn teoriiasy men praktikasy: monogr.* / B.T. Keuzhebekov. — Astana: L.U. Gumilev at. Euraziia ulttyn un-ti, 2001. — 275 b.
10. Tereuteva T.P. *Formirovanie professionalno-pedagogicheskoi kompetentnosti u budushchikh uchitelei izobrazitel'nogo iskusstva na osnove polikhudozhestvennogo podkhoda: dis kand. ped. nauk. Spets. 13.00.08 — «Teoriia i metodika professional'nogo obrazovaniia»* / T.P. Terenteva. — Cheboksary, 2014. — 151 s.
11. Baizhumanova U.S. *Kasibi kuzyrettilikterdi Kalyptastyru erekshelikteri* / U.S. Baizhumanova // *Karagandy universitetinin khabarshysy. Pedagogika seriiasy*. — 2009. — № 2(54). — B. 77–84.
12. Salkhanova Zh.Kh. *Kompetentnost i kompetentsii: monogr.* / Zh.Kh. Salkhanova. — Almaty: Kazakh. nats. un-t im. Al-Farabi, 2013. — 178 s.
13. Akparova Zh.M. *Pedagogikalyk mamandykka kirispe: oku kur.* / Zh.M. Akparova. — Karagandy: Bolashak — Baspa RBB, 2009. — 171 b.

14. Gauin E.A. Sovremennye informatsionnye i kommunikatsionnye tekhnologii kak sredstvo samoobrazovaniia budushchikh uchitelei: dis kand. ped. nauk. spets. 13.00.01 – «Obshchaia pedagogika, istoriia pedagogiki i obrazovaniia» /E.A. Gauin. Chita, 2004. — 175 s.

15. Guay F. Teacher structure as a predictor of students' perceived competence and autonomons motivation: The moderating role of differentiated instruction / F. Guay, A. Roy, P. Valois. British Jonrnal of Educational Psychology, 2017, 87 (2), 224–240.

16. Kuzmina U.V. Akmeologicheskaiia teoriia povysheniia kachestva podgotovki spetsialistov obrazovaniia: monogr. / U.V. Kuzmina. — M.: Issled. tsentr problem kachestva podgotovki spetsialistov, 2001. — 144 s.

17. Fedorov A.E. Kompetentnostnyi podkhod v obrazovatelnom protsesse: monogr. / A.E. Fedorov, S.E. Metelev, A.A. Solovev, E.V. Shliakova. — Omsk: Izd-vo OOO «Omskblankizdat», 2022. — 210 s.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мусабаетова А.Н.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.
**e-mail: aliya_mussabaeva@mail.ru*

Мақалада болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың, дамытудың педагогикалық негіздерінің ерекшеліктері келтірілген. Болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мен дамытуды қамтамасыз ететін негіздердің тиімділігі көрсетілді. Мақала оқу процесінде болашақ мұғалімдердің ең тиімді кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру жолдарын егжей-тегжейлі зерттеу мақсатында жазылған. Зерттеудің негізгі міндеттері анықталды, мысалы, мұғалімнің "кәсіби құзыреттілігі" ұғымының мәнін ашу; болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің компоненттерін анықтау; жалпы педагогика мұғалімдерінің болашақ кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру проблемасының жай-күйін анықтау; болашақ мұғалімдердің кәсіби қасиеттерін қалыптастыру және дамыту үшін педагогиканың ғылым ретіндегі теориялық негіздерін жетілдіру; бар мәселелерді зерттеу және талдау. болашақ мұғалімдерді даярлау кезінде педагогикалық университет студенттерінің кәсіби құзыреттілігі мен сауаттылығын дамытудың ең тиімді әдістері қарастырылды. Болашақ мұғалімдердің жеке қасиеттерінің құзыреттілігін қалыптастыру кезеңдері қарастырылады, олар төрт компоненттен, жеке қасиеттердің құрылымдық компоненттерінен тұрады. Өз кезегінде олар жеке қасиеттерін жетілдіреді және болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырады. Авторлар білім беру процесінің болашақ педагогтарының кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі тұжырымдамаларын талдады; қазақстандық және ресейлік зерттеушілердің ғылыми еңбектерін зерделеп, талқылады. Болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігі мен сауаттылығын қалыптастыру мен дамытудың педагогикалық негіздері Білім беру саласындағы проблемалар мен міндеттерді өз бетінше шеше білу, білім, білік және дағды негізінде Өзін-өзі дамыту қабілеті болып табылатыны анықталды. Мақала теориясы мұғалімнің кәсіби маңызы бар жаңа білімге, жеке қасиеттерге ие болуы керек екенін түсінуге әкеледі.

Кілт сөздер: кейс-стади, ағылшын тілі шет тілі ретінде, коммуникация, оқытудың интерактивті әдістері, шетелдік орта, білім беру, тренинг.

СИСТЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ В ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Мусабаева А.Н.

*Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган
e-mail: aliya_mussabaeva@mail.ru

В статье представлены особенности педагогических основ формирования, развития профессиональной компетентности будущих учителей. Продемонстрирована эффективность основ, обеспечивающих формирование и развитие профессиональной компетентности будущих педагогов. Статья написана с целью детального изучения способов формирования наиболее эффективных профессиональных компетенций будущих учителей в процессе обучения. Определены основные задачи исследования, такие как раскрытие сущности понятия "профессиональная компетентность" педагога; выявление компонентов профессиональной компетентности будущего учителя; выявление состояния проблемы формирования будущей профессиональной компетентности учителей общей педагогики; совершенствование теоретических основ педагогики как науки для формирования и развития профессиональных качеств будущих учителей; исследование и анализ существующих проблем. рассмотрены наиболее эффективные способы развития профессиональной компетентности и грамотности студентов педагогического вуза при подготовке будущих учителей. Рассмотрены этапы формирования компетенций личностных качеств будущих педагогов, которые состоят из четырех компонентов, структурных составляющих личностных качеств. В свою очередь, они совершенствуют личностные качества и формируют профессиональную компетентность будущих учителей. Авторы проанализировали основные концепции формирования профессиональных компетенций будущих педагогов образовательного процесса; изучили и обсудили научные труды казахстанских и российских исследователей. Выявлено, что педагогическими основами формирования и развития профессиональной компетентности и грамотности будущих педагогов являются умение самостоятельно решать проблемы и задачи в сфере образования, способность к саморазвитию на основе знаний, умений и навыков. Теория статьи приводит к пониманию того, что учитель должен обладать новыми знаниями, личностными качествами, имеющими профессиональное значение.

Ключевые слова: кейс-стади, английский как иностранный язык, коммуникация, интерактивные методы обучения, иностранная среда, образование, тренинг.

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

Mussa K.

*Municipal state institution “Specialized boarding school “Bilim-innovation” Taldykorgan for Gifted Children” of the state institution “Department of education of Zhetysu region”, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan
e-mail: ktulakbaev@mail.ru

Students should analyze and creatively solve practical problems that arise when studying the subject “Technology”, transform materials, energy and information, design, planning, production, evaluate processes and products, acquire knowledge and skills.

Keywords: *ICT, quality of education, technological culture, project activity, competence approach.*

Introduction

Studying technology at school is the first step in the training of workers and engineering personnel. In addition, it should be noted that the technological culture of a person, which schoolchildren master when studying technology within the walls of a school, is necessary for any person, regardless of the choice of profession. Training of Personnel potential to solve the scientific and practical tasks facing the country should begin with the study of the educational sphere "technology" in a comprehensive school and continue in primary, secondary and higher professional educational institutions. Students should analyze the practical problems that arise in the study of the discipline “Technology “ and solve them creatively, transform materials, energy and information, design, planning, production, evaluate processes and products, acquire knowledge and skills. Through the discipline "Technology", the student develops knowledge and skills in the field of technical or decorative and Applied Arts, ideas about the world of Science, Technology and the Techno sphere, the impact of technology on society and the environment, the spheres of human activity and social production, the scale of professions. [1].

Materials and methods

The use of ICT in technology lessons allows you to transform the types of work, activities of students, activate attention, increases the creative capabilities of the individual. Drawing up diagrams, instructional cards, and tables in the presentation allows you to save time, organize the material aesthetically. Increase students ' interest in the lesson; motivate the teacher to make the lesson more interesting. The use of ICT in technology lessons allows you to use various illustrative, informational materials.

It is appropriate to use ICT in the study of individual topics and chapters of the labor training technology program. This is due to the following factors:

1. This field of education primarily provides for the formation and improvement of practical skills in materials processing, modeling and design methods. Therefore, more time should be devoted to the practical activities of students in the lesson.

2. Insufficient number of multimedia disks in the school media library. The available discs have a narrow thematic focus and are not without a number of advantages. Programmers have professional skills, beautiful graphics, good animation, multifunctional, etc. but in most cases they do not fit into the plan of this particular lesson of a particular teacher. With their help, it is impossible to achieve all the goals set by the teacher in the lesson [2].

In the lesson, as a rule, the speeches of the teacher or student are used using a computer, projector, sound speakers, and presentations. The presentation can be made in such a way that the tasks set in the lesson can be optimally solved. The presentation allows the teacher not only to lecture, but also to talk with students, ask questions on the topic and thereby force students to update previously acquired knowledge in other subjects, make predictions (do you think what type of heat treatment reduces fragility?) analyze the information received (variety of types of heat treatment), compare (difference in heat treatment), generalize (properties of different materials), draw conclusions, thereby developing students' thinking and increasing their cognitive activity. The story activates students, develops their memory and speech skills, expands students' knowledge, it has great educational power, is a good diagnostic tool [3].

Experts, based on the results of numerous experiments, have long noticed a clear strong connection between the student's method of mastering the material and the ability to recall (restore) this material in memory. For example, only a quarter of the material you hear is remembered. If the student has the opportunity to visually perceive this material, then the share of memorized material rises to a third.

Training using ICT tools allows you to create conditions for the formation of such socially significant qualities of a person as activity, independence, creativity, the ability to adapt to the conditions of an information society, the development of communication skills and the formation of an Information Culture [4].

Technological, instructional map is the main technological document in the lesson when performing practical work. Instructions-graphic and text material on technological Maps, data on the nature of the task being performed, requirements for IT, materials, tools, equipment and devices, labor operations and their sequence. It is much more convenient to display it on an electronic board and you do not need to redraw it for another group, you can add or remove it directly on the screen, be it the size of the drawing or additional details.

Results and discussion

All work carried out with all the notes made on the board during the lesson can be saved on a computer for subsequent viewing and analysis, including in the form of a video recording. A teacher working with an interactive whiteboard can increase the level of perception of the material by combining various forms of information transfer – visual and sound. During the lesson, he will be able to use bright, multi-color schemes and graphs, animation along with sound, interactive elements that are responsible for the activities of the teacher or student. If necessary, if there are visually impaired students in the group, the teacher can enlarge the item indicated on the blackboard. Visualization and interactivity are the main advantages of an interactive whiteboard. Interactive whiteboards correspond to the way of perceiving information that distinguishes a new generation of students, computers and mobile phones, in which the need for temperamental visual information and visual stimulation is much higher.

The presentation allows you to implement the method of short-term frontal-group laboratory work, which is simultaneously performed by students of all classes in groups under the guidance of a teacher. In this case, the slides may contain a work plan, a form of a report on the work performed and a form of conclusions, a video story illustrating an experiment or experiment. Frontal experiments teach students to observe and analyze phenomena, contribute to the development of thinking. Activation of mental activity is achieved by asking questions that, accordingly, should focus on the most important aspects of the problem under study.

When working with a large amount of information, students form the skills and skills of critical thinking, the ability to realize the choice and take responsibility for it, evaluate the effectiveness of information search, determine the competent amount of information provided, quickly, intelligibly read text, graphs, diagrams, diagrams, formulate thoughts clearly, concisely, on the case, express thoughts in writing, analyze, compare, classify [5].

Conclusion

Interactive elements of training programs make it possible to switch from passive assimilation to active, since students have the opportunity to independently model phenomena and processes, if necessary, to any fragment, to nonlinear perception of information, repeating a virtual experiment with the same or other initial parameters.

The use of presentation in the lesson is the use of the visual method of illustrations in communication with other methods, which allows you to develop students' thinking and increase their cognitive activity. Images are especially necessary when objects are not available for direct observation, and the teacher's word is not enough to give an idea of the object or phenomenon being studied. However, it should be understood that the effect of using an interactive whiteboard largely depends on the teacher himself, on how he uses certain features of the whiteboard.

LITERATURE:

1. Ablakotov A.A., Epaneshnikov V.V. PRIMENENIE IKT NA UROKAH TEHNOLOGII – FAKTOR POVYSHENIJA AKTIVIZACII POZNAVATEL'NOJ DEJATEL'NOSTI // Uspehi sovremennogo estestvoznaniya. – 2013. – № 10. – S. 12-13;
2. URL: <https://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=32908> (data obrashhenija: 13.09.2022).
3. <https://rosuchebnik.ru/material/ispolzovanie-ikt-na-urokakh/>
4. Zaharova N.I. Vnedrenie informacionnyh tehnologij v uchebnyj process. – Zhurnal «Nachal'naja shkola» №1, 2008.
5. Vinogradova L.P. Ispolzovanie informacionnyh tehnologij v nachal'noj shkole. Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii.- 2000 g.

PECULIARITIES OF FORMATION FOREIGN COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS OF THE SPECIALTY "FOREIGN LANGUAGE: TWO FOREIGN LANGUAGES" THROUGH A CASE STUDY TECHNOLOGY

Orynbayeva U.K.

*Kazakh University of International Relations and World Languages named after Abylai Khan,
Republic of Kazakhstan, Almaty
e-mail: ulserik@mail.ru

In the article are mentioned the general context of the developing the theory and practice of teaching a foreign language, the features of the modern ideas about the teaching process. In its case it contributes to the formation of creative activity experience, the spiritual development of the students' personality and the formation of their culture. In addition, the author also touches on the important issue of the ability of a person to communicate educational activities, satisfying his intellectual needs. The article outlined a type of research consisting in a detailed observation of one topic or group with the aim of generalizing the results and knowledge obtained. The author, studying scientific research and literature, shows that although the theory and methodology of the formation of foreign communicative competence of students are considered in different directions, the problem of the formation of foreign communicative competence of students through a case study in the context of foreign education was not the subject of special research. As the main goal of the article, the author theoretically substantiates the formation of foreign communicative competence of students through case studies and proves its effectiveness through methodological tasks. The reliability and validity of the results and conclusions of the author's research is ensured by the methodological positions of the initial theoretical provisions. In the process of experimental processing of tasks, its quantitative and qualitative analysis is made. Through the case study, the principles and approaches to the formation of foreign communicative competence of students were identified. On the basis of tasks in educational activities, a methodology for the formation of foreign communicative competence of students through a case study was developed and the effectiveness was systematized through a practical experiment. The author notes that the results can be used in pedagogical educational institutions, teacher training and general secondary schools.

Keywords: *communicative competence, foreign education, student, principle, approach, case-study technology, method, criteria, indicator.*

Introduction

The state educational standard States: "the purpose of Secondary Education at the national level is to contribute to the formation of a competent, intellectually and spiritually developed personality, ready to participate effectively in the social, economic and political life of the Republic of Kazakhstan." Modern society needs people who are independent, educated, businesslike, tolerant, able to independently make decisions in a selective setting, independently find and use the necessary information, work in a team, and are able to update their level of knowledge. Therefore, students need not only to give deep knowledge, but also to teach them to think, search, design, contribute to the development of independent cognitive activity. The Address of the Head of State to Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan "Kazakhstan in new conditions: a period of action" says that "we need new approaches with a new approach, and we also need to adhere to international experience" as well as the need to lead whole issues of international practice in matters of education [1].

In the state program for the development of education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, it is stated that the main task of education is to move from educational concentration to result-oriented competence [2].

As a result of the implementation of the State program for the development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, the problem of achieving the global competitiveness of the field of education and science in the country and the education and training of a person on the basis of universal human values is emphasized [3].

In this regard, new ways of teaching a foreign language are needed today, introducing a new standard of education. That is, the changes taking place in social relations and means of communication require increasing the communicative competence of students.

The concepts of formation of communicative competence are presented in the works of the following scientists: I.D. Agafonova [4], N.I. Gez [5], M.V. Dolgikh [6], I.A. Zimnya [7], N.A. Lukyanova [8], J. Raven [9], S.S. Savichev [10], G.S. Sagdeeva [11], T.A. Slastenina [12], E.V. Smirnova [13], M.A. Kholodnaya [14], A.V. Khutorskoy [15], S.S. Kunanbaeva [16].

Methodological foundations of case technology is considered in the works of L. Barnsa [17], E. Hansena [18], A.V. Khutorskogo [19], L.V. Rheingold [20], M.V. Ryzhakova [21], V.V. Guzeeva [22], O.G. Smolyaninovoy [23].

However, although the theory and methodology of forming students' communication and communicative competence are considered in different directions in the above-mentioned scientific researches and literature, it shows that the problem of forming students' communicative competence through case studies in the context of foreign education was not a special research object.

In this regard, analyzing the studies that can ensure the unity of students' linguistic knowledge and speech development, it was shown that there is a contradiction between the modern requirements for mastering the communicative competence of schoolchildren and the established traditional education system.

Analysis of the interpretation of the concept of "communicative competence" proposed by various domestic and foreign authors allows to define communicative competence. M.N. Vatyutnev understands communicative competence as the implementation of a speech behavior program related to a person's ability to navigate in communicative situations [24, pp. 38-45].

В.М. Полонский коммуникативті құзіреттілікті «жеке тұлғаның ауызша қарым-қатынас жасау қабілеті» деп есептейді [25, p. 66].

I.A. Zimnya generally agrees with the opinion of representatives of foreign methods of teaching foreign languages and defines communicative competence as "a person's ability to play the role of a subject of communicative action of communication" [7, p. 27].

N.I. Gez understands communicative competence as "the ability to use language correctly in various socially defined situations" [5, pp. 17-24].

E.I. Litnevskaya gives the following definition of communicative competence: "mastery of all types of speech activity and elements of oral and written speech culture, the basic skills and abilities of language use in communication fields and situations vital for a certain age [26, p. 39].

M.R. Lvov says that "Communicative competence is a concept that means knowing the language, its phonetic features, lexical and grammatical units, stylistics, speech culture, mastering these linguistic tools and types of speech acts.

In this regard, in our opinion, after analyzing the concept of communicative competence, we came to the following concept: communicative competence is social competence, communicative interaction, which is effectively developed within the framework of this subject.

One of the most productive forms of training is problem – based learning, which continues to increase the interest of teachers. Problem-based learning was studied by such researchers as Babansky Yu.K., Kudryavtsev V. T., Makhmutov M. I., Il'nitsa I. A. The use of the case method in a foreign language lesson is aimed at increasing the communicative competence of students and adapting them to the foreign environment. This is due to the fact that in the lesson in the group there is an opportunity to exchange information among themselves, which not only encourages students to speak a foreign language, but also develops the ability to analyze the situation, research activity and improves the skills of two-monologue speech.

Methods and materials

The aim of this research was to study the level of development of students' foreign language communicative competence in the process of studying at the university.

In our study we made an attempt to experimentally test the system of formation of educational environment in the professional training of students in higher education. The experimental work was carried out to determine the foreign language communicative competence of students by means of case study.

Principles are the basic requirements that determine the general trend of the entire process, that is, its goals, content and organizational methodology.

Principles are always determined by the goals of education and are historically formed. They are reflected in changes in the content of previous principles that retain their relevance in new situations, and along with emerging new principles, they reflect new needs.

With the methodological justification of situations for the formation of foreign communicative competence, we define a set of methodological principles:

1. The principle of teamwork, interaction.
2. The principle is to explain and express one's opinion in different ways.
3. Principle of situation, approach to real life.
4. The principle of active use of different speech styles.

Based on the theoretical analysis of scientific research, the methodological basis for the formation of foreign language communicative competence of students will be the following approaches, namely: competence-based, personal-activity and content integrated approach.

In the diagnostic block, the criteria and indicators used to assess the level of formation of foreign communicative competence were determined.

Table 1 – Criteria for formation of foreign communicative competence of students through a case study

High	The case is correctly solved, a comprehensive explanation and justification of the conclusion is given. During the analysis of the presented situation, he can demonstrate his creative abilities and knowledge of additional literature. Demonstrated good analytical skills, was able to freely draw analogies between topics while justifying his opinion.
Medium	The case is correctly solved, an explanation and justification of the conclusion is given. Demonstrated good analytical skills but allows for some inaccuracies in terminology.
Low	The case was solved correctly, with the active help of the teacher, an explanation and justification of the conclusion was given. He has limited knowledge, makes serious mistakes in establishing logical connections, mistakes in the use of terminology.

Case-assignments were classified on different grounds. Depending on the level of difficulty and the set goals, cases are divided into the following types:

- illustrative learning situations - the purpose of which is a specific practical example to teach students the correct decision-making algorithm in a specific situation;
- learning situations that form a problem, the situation in a certain period of time is described, defined, and the problems are clearly formulated; the purpose of such a situation is diagnosis;
- learning cases - cases that describe a more complex situation than the previous version, the problem is not clearly defined, but do not form the problem presented in statistical data, define the problem independently, analyze the available resources, and show alternative ways to solve it;
- applied exercises describing a real situation, it is recommended to find ways out of it; the purpose of such a situation is to find ways to solve the problem.

Work with the case is carried out in stages:

The first stage is getting acquainted with the text of the situation, the situation in it, its features.

The second stage is to identify the facts that indicate the problem(s), identify the main problem, and identify the factors and personnel that may have a real impact.

The third stage is creating a hierarchy of problems (primary and secondary separation), choosing a problem to be solved.

The fourth stage is to create options for solving the problem. You can "brainstorm".

The fifth stage is to evaluate each alternative decision and analyze the consequences of making a particular decision.

The sixth step is to make a final decision on an action, such as a list of actions or a sequence of actions.

Seventh stage: presentation of individual or group solutions and general discussion.

The eighth stage is drawing conclusions in a study group under the guidance of the teacher.

Summarizing the above, it should be noted once again that the case method gives students an excellent opportunity to creatively use the previous language material based on their knowledge and allows students to adapt to real and possible situations.

Thus, the "case study" has a number of advantages, namely:

- develops critical thinking;
- improves organizational skills of students (because "cases" often contain a lot of information that needs to be compressed into logical parts and presented with a real problem);
- develops communication skills, as the use of "cases" contributes to their improvement in oral and written communication;
- forms management skills (consultations, business negotiations, presentations, etc.).

"Case study" introduces students to real-life situations, requiring them to participate in management relationships;

- encourages collective action and the ability to work in a team in a foreign environment.

Discussion and results

Experimental work was considered as a whole process that includes a complex of research methods, which provides scientific objective and evidence verification of the correctness of the hypothesis based on the beginning of the research.

Pedagogical experiment is based on introducing necessary changes to the studied pedagogical object and monitoring the effect of these changes on learning results.

The tasks of the experimental work were as follows:

- to study the state of the researched problem in the practice of forming communicative competence in students based on the case method;
- diagnosis of formation of communicative competence of students based on the use of the case method;
- testing the formation of students' communicative competence based on the use of the case method.

The correctness of the conclusions obtained on the basis of the used methodologies was ensured by comparing the data obtained by each individual methodology with the results of others, the progress of students, the analysis of their conditions, as well as the representativeness of the sample size and the statistical significance of the experimental data. In general, research methods appropriate to the research subject were used.

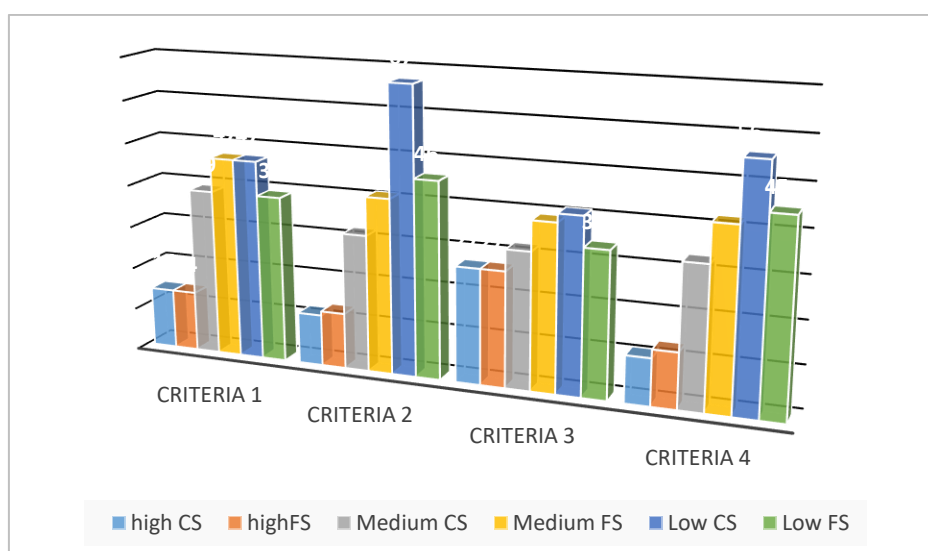
Verification was understood as a real, experimentally confirmed determination of the scope of a specific concept, a specific category, obtained as a result of the conducted research.

The verification of the rules given in the study is distinguished by its specificity due to the high degree of theorization and abstraction of conclusions and rules, the complexity and multifacetedness of the studied objects. This distinction leads to the realization that every conceptual situation cannot and must be empirically tested. Therefore, the task of verification in this study is to experimentally verify the proposed rules and determine their effectiveness.

We present the dynamics of the changes based on the formation of students' foreign language communicative competence through a case study, as well as the above-mentioned methods.

Table 2 – The results of comparative analysis of the level of formation foreign communicative competence through the case study of students in the clarifying and final stages

Criteria	Indicators	Level	Students %		Ascending and descending levels
			CG		
			CS	FS	
1	Ability to express and prove one's opinion	h	14	14	-
		m	39	47	+8
		l	47	39	-8
2	Ability to critically analyze situations	h	12	13	+1
		m	32	41	+9
		l	67	46	-21
3	The ability to make a critical assessment in communication	h	27	27	-
		m	32	39	+7
		l	41	34	-7
4	Білімін қолдана білу қабілеттілігі	h	11	13	+2
		m	33	42	+9
		l	56	45	-11

Figure 1 – The results of comparative analysis of the level of formation foreign communicative competence through the case study of students in the clarifying and final stages

Analyzing the data of the table, let's note that in the control group there is a significant increase in knowledge in the formation of foreign communicative competence. If in the determining period, 31% of the control group had a great difficulty in critically analyzing situations and could not make a critical assessment in the communication situation, then in the final experiment, we see that 41% of the students of the CS control group increased their ability to express and prove their opinion. In addition, we found that in the initial stage, the respondents could not justify their opinions during the execution of case tasks at an average level.

During the analysis of the presented case tasks, a great increase in the ability to demonstrate creative abilities is observed, which is very important in substantiating the opinions of students.

The given tasks in the implementation of the formation of foreign language communicative competence of students through a case study allowed the formation of foreign communicative competence.

Conclusion

During the study of the literature and regulatory documents on the subject under study, we found out that educational activity is interaction with a student aimed at mastering certain material in one or more areas.

The case-method is an interactive technology for short-term training based on real or imaginary situations, which is not aimed at mastering knowledge, but at forming new qualities and skills in students. The case activates students, develops their analytical and communicative skills, and exposes students to real situations one by one.

The following were identified as features of the use of the case method: the ability of the group to work in a single problem area; use of structured information that reduces the degree of uncertainty in the case of time limits; use of principles of problem-based learning; not only an opportunity for students to learn, but also an opportunity to deeply understand theoretical concepts; ability to create stereotypes of case products of activity; develop simple generalization skills.

Students had the opportunity to develop communicative and regulatory skills by forming skills of working according to a plan, presenting their products, working in various creative formats. The case method as a method of improving students' English speaking skills is very important for increasing the productivity of the theoretical research learning process. Problem-based learning contributes to the development of creative cognitive activity and the development of students' intelligence, which shows the great potential of this type of education. The case-method, as a method of organizing the process of improving speaking skills in English, is also aimed at developing the cognitive potential of a person, increasing learning ability, developing the creative abilities of a person, and most importantly, it is a means of developing and forming the speech-thinking activities of students, which determines the relevance of its use.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан. 14 желтоқсан 2010.
3. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы.
4. Агафонова И.Д. Педагогическая модель формирования коммуникативной компетенции менеджеров в системе дополнительного образования [Электронный ресурс] / И.Д.Агафонова // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. - Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskaya-model-formirovaniya-kommunikativnoy-ompetentsii-menedzherov-v-sistemedopolnitelnogo-obrazovaniya-1> (Өтініш берілген күні: 01.05.2023)
5. Гез Н.И. Гез Н.И. Формирование коммуникативной компетенции как объект зарубежных методических исследований/Н.И. Гез//Иностранные языки в школе – 1985. – № 2. – С. 17-24.
6. Долгих М.В. Применение системы коммуникативных задач как педагогическое условие развития у студентов вуза культуры устной деловой иноязычной речи // Пела! отеческий менеджмент и прогрессивные технологии в образовании: Сб. ст. XII Мсдждунар. науч.-метод. конф. - Пенза, 2005. - С.112- 114
7. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. Авторская версия / И.А. Зимняя – М.: Исследоват. центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 40 с
8. Лукьянова Н. А. Динамика коммуникативного пространства образовательных систем // Высш. образование в России. 2006. - № 11. - С. 758
9. Равен Дж. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация [текст] / Джон Равен. – М.: КОГИТО-ЦЕПТР, 2002. – 345 с.
10. Савичев С.С. Проблема развития коммуникативной компетентности студентов высшей школы/С.С. Савичев // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. - 2010. - Т. 12, № 5. - С. 78-80.

11. Сагдеева Г.С. Развитие интеллектуальной компетентности будущих специалистов (на примере подготовки инженеров-электриков): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Гюзель Саидовна Сагдеева. - Казань, 2013. - 200 с.
12. Слостенин В.А. Мищенко В.А., Руденко Н.Г. Некоторые аспекты формирования технологической культуры // Педагог. - 1999. - № 2. - С.8.
13. Смирнова Е.В. Лингводидактическое описание полилогического общения. // Актуальные проблемы обучения иностранным языкам в школе и вузе: Курс лекций для студентов факультетов иностранных языков / Под общ. ред. А.М. Стояновского, Л.Г. Кузьминой. 4.2. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2002. – С. 105-125.
14. Холодная М.А. Структурно-интегративная методология в исследовании интеллекта // Теория развития: Дифференциально-интеграционная парадигма. М.: Языки славянских культур, 2009. С.195–204.
15. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Эйдос: интернет-журнал «Центр дистанционного образования». – 2002.
16. Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы: ҚазХҚЖӘТУ, 2010 – 324 б.
17. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку (на материале русского как иностранного) / И.А. Зимняя. – М.: Рус. яз., 1989. 219 с.
18. Хуторской, А. В. Педагогическая инноватика / А. В. Хуторской – М.: УНЦ ДО, 2013. – 222 с.
19. Барнса Л. Barnes, Julian. (2005) A History of the World in 10 1/2 chapters. L. : Picador.
20. Рейнгольд Л.В. За пределами CASE-технологий, Компьютера. – 2000. – № 13-15. – С. 28-33.
21. Леднев В.С. Государственные образовательные стандарты в системе общего образования: теория и практика / В.С. Леднев, Н.Д. Никандров, М.В. Рыжаков. - М., 2002. – С. 59.
22. Гузев В. В. Эффективные образовательные технологии: Интегральная и ТОГИС. -М.: НИИ школьных технологий, 2006. -С. 154.
23. Смолянинова, О.Г. Информационные технологии и методика Case Study в профессиональном обучении студентов педагогического вуза: Труды II Всероссийской научно-методической конференции "Образование XXI века: инновационные технологии диагностика и управление в целях информатизации и гуманизации", Красноярск, май 2000 г. / О.Г.Смолянинова. - Красноярск, 2000.
24. Ватютнев, М. Н. Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах [Текст] / М.Н.Ватютнев // Русский язык за рубежом – 1977. – № 6. – С. 38–45.
25. Полонский, В. М. Словарь по образованию и педагогике [Текст] / В. М. Полонский. – М. : Высшая школа, 2004. – С. 66
26. Литневская Е.И. Методика преподавания русского языка в средней школе: учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Е.И. Литневская, В.А. Багрянцева. – М.: Академический проект, 2006. – 588 с.

REFERENCES:

1. Memleket bassysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ Qazaqstan halqyna Joldaуy. 2020 jylǵy 1 qyrkúiek.
2. Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi damytudyñ 2011-2020 jylдарǵa арналған мемлекеттік баǵдарламасы // Egemen Qazaqstan. 14 jeltoqsan 2010.
3. Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi jáne ǵylymды damytudyñ 2020-2025 jylдарǵa арналған Memlekettik баǵдарламасы.
4. Agafonova I.D. Pedagogicheskaya model' formirovaniya kommunikativnoj kompetencii menedzherov v sisteme dopolnitel'nogo obrazovaniya [Elektronnyj resurs] / I.D. Agafonova // Izvestiya RGPU im. A.I. Gercena. - Rezhim dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskayamodel-formirovaniya-kommunikativnoy-kompetentsii-menedzherov-v-sistemedopolnitelnogo-obrazovaniya-1> (Өtinish берілген күни: 01.05.2023)

5. Gez N.I. Gez N.I. Formirovanie kommunikativnoj kompetencii kak ob"ekt zarubezhnyh metodicheskikh issledovanij / N.I. Gez // Inostrannye yazyki v shkole. – 1985. – № 2. – S. 17-24.
6. Dolgih M.V. Primenenie sistemy kommunikativnyh zadach kak pedagogicheskoe uslovie razvitiya u studentov vuza kul'tury ustnoj delovoj inoyazychnoj rechi // Pela! otcheskij menedzhment i progressivnye tekhnologii v obrazovanii: Sb. st. XII Msdzhdunar. nauch.-metod. konf. - Penza, 2005. - S.112- 114
7. Zimnyaya I.A. Klyuchevye kompetentnosti kak rezul'tativno-celevaya osnova kompetentnostnogo podhoda v obrazovanii. Avtorskaya versiya / I.A. Zimnyaya – M.: Issledovat. centr problem kachestva podgotovki specialistov, 2004. – 40 s
8. Luk'yanova N. A. Dinamika kommunikativnogo prostranstva obrazovatel'nyh sistem // Vyssh. obrazovanie v Rossii. 2006. - № 11. - S. 758
9. Raven Dzh. Kompetentnost' v sovremennom obshchestve. Vyyavlenie, razvitie i realizaciya [tekst] / Dzhon Raven. – M.: KOGITO-CEPTR, 2002. – 345 s.
10. Savichev S.S. Problema razvitiya kommunikativnoj kompetentnosti studentov vysshej shkoly / S. S. Savichev // Izvestiya Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademii nauk. - 2010. - T. 12, № 5. - S. 78-80.
11. Sagdeeva G.S. Razvitie intellektual'noj kompetentnosti budushchih specialistov (na primere podgotovki inzhenerov-elektrikov): dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.08 / Gyuzel' Saidovna Sagdeeva. - Kazan', 2013. - 200 s.
12. Slastenin V.A. Mishchenko V.A., Rudenko N.G. Nekotorye aspekty formirovaniya tekhnologicheskoy kul'tury//Pedagog. - 1999. - № 2. - S.8.
- 13 Smirnova E.V. Lingvodidakticheskoe opisanie polilogicheskogo obshcheniya.// Aktual'nye problemy obucheniya inostrannym yazykam v shkole i vuze: Kurs lekcij dlya studentov fakul'tetov inostrannyh yazykov /Pod obshch. red. A.M. Stoyanovskogo, L.G. Kuz'minoy. 4.2. – Voronezh: Izd-vo VGU, 2002. – S. 105-125.
14. Holodnaya M.A. Strukturno-integrativnaya metodologiya v issledovanii intellekta // Teoriya razvitiya: Differencionno-integracionnaya paradigma. M.: YAzyki slavyanskikh kul'tur, 2009. S.195–204.
15. Hutorskoj A.V. Klyuchevye kompetencii i obrazovatel'nye standarty // Ejdos: internet-zhurnal «Centr distancionnogo obrazovaniya». – 2002.
16. Qūnanbaeva S.S. Qazırǵı şettıldık bilim berudiñ teoriasy men praktikasy. – Almaty: QazHQjÄTU, 2010 – 324 b.
17. Zimnyaya I.A. Psihologiya obucheniya nerodnomu yazyku (na materiale russkogo kak inostrannogo) / I.A. Zimnyaya. – M.: Rus. yaz., 1989. 219 s.
18. Hutorskoj, A. V. Pedagogicheskaya innovatika/A.V.Hutorskoj – M.: UNC DO, 2013. – 222 s.
19. Barnsa L. Barnes, Julian. (2005) A History of the World in 10 1/2 chapters. L. : Picador.
20. Rejngol'd L.V. Za predelami CASE-tekhnologij, Komp'yutera. – 2000. – № 13-15. – S. 28-33.
21. Lednev V.S. Gosudarstvennye obrazovatel'nye standarty v sisteme obshchego obrazovaniya: teoriya i praktika / V.S. Lednev, N.D. Nikandrov, M.V. Ryzhakov. - M., 2002. – S. 59.
22. Guzeev V. V. Effektivnye obrazovatel'nye tekhnologii: Integral'naya i TOGIS. -M.: NII shkol'nyh tekhnologij, 2006. -S. 154.
23. Smolyaninova, O.G. Informacionnye tekhnologii i metodika Sase Study v professional'nom obuchenii studentov pedagogicheskogo vuza: Trudy II Vserossijskoj nauchno-metodicheskoy konferencii "Obrazovanie XXI veka: innovacionnye tekhnologii diagnostika i upravlenie v celyah informatizaci i igumanizacii", Krasnoyarsk, maj 2000 g. / O.G.Smolyaninova. - Krasnoyarsk, 2000.
24. Vatyutnev, M. N. Kommunikativnaya napravlennost' obucheniya russkomu yazyku v zarubezhnyh shkolah [Tekst] / M. N. Vatyutnev // Russkij yazyk za rubezhom. – 1977. – № 6. – S. 38–45.

25. Polonskij, V. M. Slovar' po obrazovaniyu i pedagogike [Tekst] / V. M. Polonskij. – М.: Vysshaya shkola, 2004. – S. 66

26. Litnevskaya E.I. Metodika prepodavaniya russkogo yazyka v srednej shkole: ucheb. posobie dlya studentov vysshih uchebnyh zavedenij / E.I. Litnevskaya, V.A. Bagryanceva. – М.: Akademicheskij proekt, 2006. – 588 s.

«ШЕТЕЛ ТІЛІ: ЕКІ ШЕТЕЛ ТІЛІ» МАМАНДЫҒЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ШЕТТІЛДІК КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН КЕЙС-СТАДИ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Орынбаева У.К.

*Абылай хан атындағы Қазақ Халқарылық қатынастар және Әлем тілдері университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
e-mail: ulserik@mail.ru

Мақалада шетел тілін оқыту теориясы мен практикасын дамытудың жалпы контекстінде шығармашылық іс-әрекет тәжірибесінің қалыптасуына, білім алушылардың жеке басының рухани дамуына және олардың мәдениетін қалыптастыруға ықпал ететін оқыту процесі туралы қазіргі заманғы идеялардың ерекшелігі айтылады. Сонымен қатар, автор тұлғаның интеллектуалдық қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып, оқу іс-әрекетін коммуникациялау қабілеті туралы да маңызды мәселе қозғайды. Мақалада алынған нәтижелер мен білімдерді жалпылау мақсатымен бір тақырыпты немесе топты егжей-тегжейлі бақылаудан тұратын зерттеу түрі көрсетілдеді. Автор ғылыми зерттеулер мен әдебиеттерді зерттей келе студенттердің шеттілдік коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру теориясы және әдістемесі түрлі бағытта қарастырылғанымен, шеттілдік білім беру жағдайында кейс стади арқылы студенттердің шеттілдік коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру мәселесінің арнайы зерттеу нысанасы болмағандығын көрсетеді. Мақаланың басты мақсаты ретінде автор кейс стади арқылы студенттердің шеттілдік коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруды теориялық тұрғыдан негіздеп, әдістемелік тапсырмалар арқылы тиімділігін дәлелдеу болып отыр. Автор зерттеу нәтижелері мен қорытындыларының сенімділігі мен негізділігі бастапқы теориялық ережелердің әдіснамалық ұстанымдарымен қамтамасыз етілген. Тапсырмаларды эксперименттік өңдеу барысында оның сандық және сапалық талдауы жасалған. Кейс стади арқылы студенттерінің шеттілдік коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың принциптері мен тәсілдері анықталды. Студенттердің шеттілдік коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың лингводидактикалық шарттары қарастырылды. Оқу іс-әрекетіндегі тапсырмалар негізінде кейс стади арқылы студенттердің шеттілдік коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемесі жасалған және тәжірибелік-эксперимент арқылы тиімділігі жүйеленді. Автор нәтижелерді педагогикалық оқу орындарында, мұғалімдердің біліктілігін арттыру және жалпы орта білім беретін мектептерде пайдалануға болатындығын атап өтеді.

Кілт сөздер: *коммуникативтік құзыреттілік, шеттілдік білім, студент, қағидат, тәсіл, кейс-стади технологиясы, әдіс, критерия, көрсеткіш.*

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК: ДВА ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ» ПОДСРЕДСТВОМ КЕЙС-СТАДИ ТЕХНОЛОГИИ

Орынбаева У.К.

*Казахский университет мировых языков и международных отношений
имени Абылай хана, Республика Казахстан, г. Алматы
e-mail: ulserik@mail.ru

В статье излагается специфика современных представлений о процессе обучения, способствующая формированию опыта творческой деятельности, духовному развитию личности и формированию их культуры в общем контексте развития теории и практики обучения иностранному языку. Кроме того, автор поднимает важный вопрос и о способности к коммуникации учебной деятельности, удовлетворяя интеллектуальные потребности личности. В статье был показан тип исследования, заключающийся в подробном наблюдении с целью обобщения полученных результатов и знаний. Автор показывает, что, теория и методика формирования иноязычной коммуникативной компетенции студентов при изучении научных исследований и литературы рассматриваются в различных направлениях. Проблема формирования иноязычной коммуникативной компетенции студентов посредством кейс-стади в условиях иноязычного образования не являлась предметом специального исследования. В качестве основной цели статьи, автор теоретически обосновывает формирование иноязычной коммуникативной компетенции студентов посредством кейс-стади и доказывает ее эффективность посредством методических задач. Достоверность и обоснованность результатов и выводов исследования обеспечиваются методологическими принципами. В ходе экспериментальной обработки проводился количественный и качественный анализ. На примере тематического исследования были определены принципы и методы формирования иноязычной коммуникативной компетенции студентов. На основании поставленных в учебной деятельности задач была разработана методика формирования иноязычной коммуникативной компетенции студентов посредством кейс-стадии и систематизирована ее эффективность экспериментом. Автор отмечает, что результаты могут быть использованы в педагогических образовательных учреждениях, педагогических и общеобразовательных школах.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, иноязычное образование, студент, принцип, подход, технология кейс-стади, метод, критерий, показатель.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЖУРНАЛИСТСКОГО ТВОРЧЕСТВА ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ

Оспанова Ж.О.^{1,*} , Кыхаметова Ш.А.² , Джакыпбекова М.Т.³

¹Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган

²Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган

³Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган

*e-mail: 363695@mail.ru

Цель данного исследования заключается в анализе методологических аспектов работ известного казахского поэта, писателя, драматурга, журналиста Ильяс Жансугурова в качестве журналиста, в контексте современной науки. Основные идеи и направления исследования включают в себя анализ стиля, тематики и влияния Жансугурова на развитие журналистики. Исследование имеет научное значение, поскольку способствует более глубокому пониманию методологических основ творчества Ильяс Жансугурова в журналистике. Практически, результаты исследования могут быть использованы для улучшения качества журналистской практики. Методология исследования основывается на анализе публикаций, статей и других материалов, связанных с творчеством Ильяс Жансугурова. Применяются методы анализа контента, сравнительного анализа и экспертных оценок.

Исследование выявило характерные черты творчества Ильяс Жансугурова, его влияние на современную журналистику. Анализ продемонстрировал значимость его стиля и тематики для своего времени и будущих поколений. Это исследование имеет ценность для академического сообщества, так как обогащает понимание журналистской деятельности Ильяс Жансугурова и способствует дальнейшему развитию теории и практики журналистики.

Данное исследование профинансировано Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19680053).

Ключевые слова: *Ильяс Жансугуров, журналистика, методология, творчество, исследования, публикации.*

Введение

Ильяс Жансугуров был важной фигурой в казахской интеллигенции, и его жертва во времена политических репрессий была большой утратой. Его стихи и поэмы не только воспевали идеи независимости и свободы, но и вдохновляли многих национальных патриотов. Возглавление им Союза писателей Казахстана также свидетельствует о его значимой роли в культурной и интеллектуальной жизни страны. Жансугуров остается памятной фигурой в истории Казахстана, и его трагическая участь напоминает о сложных временах и репрессиях того периода [1].

Немаловажную роль в становлении Ильяс Жансугурова легендарной личностью сыграли его журналистское образование и работы в качестве корреспондента и журналиста в газетах.

Актуальность изучения журналистского творчества Ильяс Жансугурова в современной науке неоспорима и связана с несколькими важными факторами.

Во-первых, Ильяс Жансугуров является выдающейся фигурой в мире журналистики и медиакоммуникаций. Его профессиональное наследие оставило значительный след в сфере массовой информации, и его работы продолжают вдохновлять исследователей и журналистов. Изучение его творчества позволяет не только лучше понять эволюцию журналистики, но и применить его методологические принципы к современным вызовам и требованиям в медиа-мире.

Во-вторых, современная журналистика сталкивается с разнообразными вызовами, такими как изменение роли журналистов в обществе, проблема свободы слова. Ильяс

Жансугуров публиковал свои работы и работал журналистом в то время когда Казахская журналистика и творчество преследовались. Проявление национальной идентичности в публикациях было смертельно опасно. Изучение его методологии помогает находить решения для современных проблем связанных с выражениями собственной позиции и свободы слова в журналистике и медиа.

В-третьих, Ильяс Жансугуров считается одним из представителей критической журналистики, что подразумевает анализ и критику власти и социальных явлений. В современном мире поддержание свободы прессы и независимости журналистики становятся все более актуальными. Изучение его творчества и методологии может способствовать развитию журналистики как четкой и критически настроенной науки.

Изучение журналистского творчества Ильяса Жансугурова в современной науке имеет большое значение, так как позволяет находить ответы на актуальные вопросы и создавать более качественное и ответственное медиа-пространство в современном Казахстане.

Целью данного исследования является анализ и выявление влияния журналистского творчества Ильяса Жансугурова на развитие современной науки в области журналистики и медиакommunikаций.

Основными задачами исследования являются:

- Изучение биографии и профессионального наследия Ильяса Жансугурова: Анализ жизненного пути, ключевых достижений, и вклада в сферу журналистики.
- Анализ методологических основ исследования Ильяса Жансугурова: Разбор методов и подходов, используемых им в своих исследованиях и публикациях.
- Изучение теоретических работ Ильяса Жансугурова: Анализ его теоретических трудов и их влияния на современную журналистику и медиакommunikации.
- Оценка методологического вклада Ильяса Жансугурова в научное сообщество: Понимание, как его методология и исследования влияют на развитие современной науки, и какие новые подходы они предоставляют для исследователей.
- Анализ практических приложений методологии Ильяса Жансугурова: Рассмотрение, как его методы могут быть использованы на практике в современной журналистике и медийной индустрии.
- Подготовка структурированного обзора литературы: Составление списка использованных источников и литературы для исследования.

Материалы и методы

Основываясь на его творчестве, работе как журналиста мы имеем возможность получить полезные исторические сведения и материалы для совершенствования методологической составляющей современной журналистской науки.

В данном исследовании мы сосредоточим внимание на методологических подходах к анализу и пониманию творчества Ильяса Жансугурова, рассматривая его журналистские работы, структуру и стиль, а также влияние его произведений на современное информационное пространство. Мы также проанализируем методологические инструменты, используемые исследователями для анализа его творчества и оценки его вклада в журналистику.

Для достижения этой цели мы будем использовать множество методологических подходов, включая анализ текстов, исследование контекста и влияния произведений Ильяса Жансугурова, а также сравнительные анализы с другими журналистами и медийными личностями. Это позволит нам лучше понять роль и значимость его творчества в современном информационном обществе и научиться применять эти методологические подходы к анализу журналистской деятельности.

Цель и задачи исследования направлены на более глубокое понимание методологии и вклада Ильяса Жансугурова в развитие современной науки в области журналистики и медиакommunikаций.

Рисунок 1 – Ілияс Жансүгіров вместе с другими казахскими интеллектуалами в 1928 году в городе Кызылорда на научном совещании по переводу казахской письменности на латинский алфавит (из редкого фонда «Кызылординской областной универсальной библиотеки имени А. Тажибаева»)

Ілияс Жансүгіров — выдающаяся личность, родившаяся в 1894 году в Казахстане. Несмотря на отсутствие образования в ранние годы, он самообразовывался, став знатоком казахской литературы. Работал учителем, журналистом, и редактором, проходил обучение в Московском институте журналистики. Важная фигура в литературной и образовательной среде Казахстана, он также был председателем Союза писателей и редактором Казполитиздата. Однако его жизнь оборвалась трагически: арестован в 1937 году, расстрелян в 1938 году, но в 1957 году его посмертно реабилитировали [2].

Ілияс Жансүгіров - имя, которое оставило неизгладимый след в истории Казахстана. Родившийся в период бурных исторических событий, он стал ключевой фигурой в развитии казахской литературы и общества в период советской эпохи.

Результаты и обсуждения

Свой жизненный путь Ілияс Жансүгіров начал как сотрудник газеты «Тілші» («Корреспондент»), что стало отправной точкой его карьеры в журналистике. Это был времени больших перемен, и молодой Жансүгіров активно участвовал в формировании публичного мнения через печатные СМИ.

Однако, его амбиции и желание профессионального роста привели его в Коммунистический институт журналистики в Москве. В период с 1925 по 1928 годы, он углубил свои знания и навыки в области журналистики, что стало важным этапом в его профессиональном становлении[3].

С возвращением в Казахстан, Ілияс Жансүгіров продолжил свою журналистскую карьеру в газете «Еңбекші қазақ», ныне известной как «Егемен Қазақстан». Однако, его вклад в общество не ограничивался только журналистикой. С 1932 по 1934 годы, он занимал пост председателя организационной комиссии и первого председателя Союза писателей Казахстана. Участие в Первом съезде советских писателей в 1934 году стало признанием его литературного таланта и лидерских качеств[3].

Сотрудничество с Максимом Горьким и другими выдающимися личностями того времени подчеркнуло его значение в формировании культурного наследия Казахстана. С

1934 года, Ильяс Жансугуров занял должность редактора в Казполитиздате и стал членом ЦИК КазАССР, что усилило его роль в политической и культурной жизни региона.

Ильяс Жансугуров оставил неизгладимый след как литератор, журналист и общественный деятель. Его работа продолжает вдохновлять новое поколение казахстанцев, и его имя остается символом национального культурного наследия.

Исследование журналистского творчества Ильяса Жансугурова в контексте научной системы и методологии Национальной прессы с 1921 по 1938 годы представляет собой важное направление в изучении казахской журналистики и культурной истории. Его труды не только отражают дух своего времени, но и представляют уникальный образец художественной и лингвистической выразительности[4].

Ильяс Жансугуров заслуженно был признан публицистом и журналистом благодаря своей уникальности и таланту в передаче событий и идей через письменное слово. Его языково-стилевые особенности выражались в точности изложения, глубоком понимании социокультурных контекстов и мастерстве создания живых, запоминающихся образов.

Анализируя его тексты в научной системе и методологии Национальной прессы, исследователи могут раскрыть глубину его мышления, его взгляды на социальные и политические вопросы того времени, а также влияние его творчества на формирование общественного мнения и культурного ландшафта в Казахстане. Разбираясь в журналистских методах и стиле Ильяса Жансугурова, ученые могут более полно понять эволюцию казахской журналистики в период формирования нации и государственности.

Такие исследования помогают сохранить и передать будущим поколениям богатство и глубину культурного наследия Казахстана, а также признать вклад выдающихся личностей, таких как Ильяс Жансугуров, в развитие национальной прессы и литературы.

В январе 1923 года, Семиреченский областной комитет партии совершил значимый шаг, начав издание первого казахского журнала для женщин под названием "Жетісу әйелі". Ильяс, проявивший себя как опытный журналист, сыграл важную роль в создании этого издания. Он уделил внимание как визуальному оформлению, делая его художественным и впечатляющим, так и содержанию, большую часть которого сам написал. Статья под названием "Ақын Сара кім еді?" является ярким примером его вклада и важности его работы в том времени. Это позволило распространить знания и информацию среди казахских женщин и способствовало развитию женской публицистики в регионе[5].

Летом 1924 года Ильяс Жансугуров работал корреспондентом газеты "Тілші" и был директором казахско-кыргызского института народного просвещения в Алматы, он сыграл важную роль в развитии литературной и образовательной сферы. В этот период для учеников были организованы рукописный журнал "Кызыл суат" и стенгазета "Булак"[5].

Согласно словам Рахымалы Байжасарова, на этих газетах и журналах обучались такие известные писатели, как Касымалы Баялинов, Гали Орманов, Дуйсенбек Еркинбеков и многие другие. Ильяс Жансугуров руководил этими изданиями, способствуя развитию литературной активности и образования в регионе.

В феврале 1925 года Ильяс продолжил свою активную публицистическую деятельность, опубликовав два материала, которые явно отражали его беспокойство и интерес к различным аспектам общественной жизни. В одном из материалов он подчеркнул важность ликвидации неграмотности, что было критически важно для развития образования в регионе.

Поэт-журналист, который осенью 1925 года уехал учиться в Московский институт Коммунистической журналистики, продолжил свою деятельность в области прессы. В 1927 году он опубликовал стихи "Тас шешей", "Жаз" и сатиру под названием "Қонақтар мен қожайын" в газете "Ауыл тілі". На следующий год, в газете "«Еңбекші қазақ», он написал статью в стиле айтыс под названием "Бетім анадай емес, мынадай"[5].

Ильяс вернулся с учебы летом 1928 года и присоединился к газете "Еңбекші қазақ". Он стал активным участником крупных политических кампаний и использовал псевдонимы Таңқыбай, Сақа, Құйқалық. В своих статьях он поднимал вопросы извращений и беспринципности в отношении конфискаций и местных выборов.

Особое внимание Ильяс уделял строительству Туркестано-Сибирской железной дороги, действуя как представитель Республиканской главной газеты. Он много путешествовал по окрестностям Әулиеата, Луговой, Шу, Шоқпар, Отар, Іле, что позволило ему написать интересные очерки, включая "Шоқпардың шоқтығында" и "Жол аузында".

Ильяс оставил свой след как журналист и исследователь, активно участвуя в жизни общества и освещая важные события и вопросы своего времени.

Ильяс Жансугуров действительно проявил выдающуюся преданность газетному делу и обучению сотрудников. Весной 1931 года, когда Мактааральский район решал организовать издание газет на русском и казахском языках, он отправился в командировку на юг. По той простой причине, что не было достойного человека, способного издавать газету на казахском языке, Ильяс взял на себя задачу найти грамотных сотрудников, обучить их газетной работе и выпустить первый номер газеты "Мақташылар үні" под своим руководством.

Заглавная статья первого номера также была написана им самим, что подчеркивает его активное участие в этом проекте. Адильбай Омаров, ставший первым редактором этой газеты благодаря Ильясу, впоследствии стал известным журналистом, что является ярким примером его влияния и наставничества в мире журналистики.

Заключение

Ильяс Жансугуров был не только выдающимся журналистом, но и принципиальным сторонником эффективного и экономного использования газетных и журнальных страниц. Он настаивал на том, что пресса должна служить интересам общества и просвещения, а не быть средством для самореализации или пропаганды личных амбиций. Это видно из его фельетон-обзора "Газет емес, концерт", в котором он критиковал тех, кто злоупотреблял своим положением в прессе ради собственных целей [6].

Ильяс Жансугуров является примером журналиста, который придерживался высоких моральных и профессиональных стандартов, и его критика тех, кто искажил роль прессы, подчеркивает его принципиальное отношение к журналистике как средству информирования и просвещения общества.

В государственных и личных архивах еще имеются не переведенные произведения Ильяса Жансугурова, среди них есть редкие экземпляры, которые партия пыталась уничтожить.

Информация о финансировании

Статья финансировалась Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19680053 «наследие Ильяса Жансугурова в процессе развития гуманитарных наук: в контексте XXI века»).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Имағазинов М. Илияс Жансүгіров. - Алматы: «Қазақ университеті» баспасы, 2004.- 402 б.
2. Кыяхметова Ш. Илияс Жансүгіровтің рухани әлемі. Монография. – Алматы: «Баянжүрек» баспасы, 2019. – 191 б.
3. <https://vecher.kz/zhizn-i-borba-ilyasa-zhansugurova>
4. Қазақ публицистикасының қалыптасу, даму жолдары. – Алматы: «Білім» баспасы, 2004. - 270 б.
5. Қожакеев Т. Журналист Жансүгіров. – Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1991. - 237 б.
6. Илиястану ілімдері. // Құрастырушы: Ш. Кыяхметова. – Алматы: «Баян жүрек» баспасы, 2019. - 472 б.

REFERENCES:

1. İmağazinov M. İlias Jansügirov. - Almaty: «Qazaq universiteti» baspasy, 2004.- 402bet.
2. Kyiahmetova Ş. İlias Jansügirovтің ruhani әлемі. Monografia. – Almaty: «Baianjürek» baspasy, 2019. – 191 b.
3. <https://vecher.kz/zhizn-i-borba-ilyasa-zhansugurova>
4. Qazaq publisistikasynyñ qalyptasu, damu joldary. – Almaty: «Bilim» baspasy, 2004. - 270 b.
5. Qojakeev T. Jurnalıs Jansügirov. – Almaty: «Qazaqstan» baspasy, 1991. - 237 b.
6. İliastanu ılımderi. // Qūrastyruşy: Ş. Kyiahmetova. – Almaty: «Baian jürek» baspasy, 2019. - 472 b.

**ІЛІЯС ЖАНСҮГІРОВТЫҢ ЖУРНАЛИСТІК ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН
ЗЕРТТЕУДІҢ ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМДАҒЫ ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ**

Оспанова Ж.О.^{1,}, Кыяхметова Ш.А.², Джыакпбекова М.Т.³*

¹ *Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган*

² *Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган*

³ *Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган*

**e-mail: 363695@mail.ru*

Бұл зерттеудің мақсаты-белгілі қазақ ақыны, жазушысы, драматургі, журналист Ілияс Жансүгіровтың журналист ретіндегі жұмысының әдіснамалық аспектілерін қазіргі заманғы ғылым контекстінде талдау. Зерттеудің негізгі идеялары мен бағыттары Жансүгіровтің стилін, тақырыбын және журналистиканың дамуына әсерін талдауды қамтиды. Ілияс Жансүгіровтың журналистикадағы жұмысының әдіснамалық негіздерін тереңірек түсінуге ықпал ететіндіктен бұл зерттеудің ғылыми маңызы бар. Іс жүзінде зерттеу нәтижелерін журналистік тәжірибенің сапасын жақсарту үшін пайдалануға болады. Зерттеу әдістемесі Ілияс Жансүгіровтың шығармашылығына байланысты жарияланымдарды, мақалаларды және басқа материалдарды талдауға негізделген. Мазмұнды талдау, салыстырмалы талдау және сараптамалық бағалау әдістері қолданылады.

Зерттеу Ілияс Жансүгіров шығармашылығының өзіне тән ерекшеліктерін, оның қазіргі журналистикаға әсерін анықтады. Талдау оның стилі мен тақырыбының өз уақыты мен болашақ ұрпақтары үшін маңыздылығын көрсетті. Бұл зерттеу академиялық қоғамдастық үшін құндылығы Ілияс Жансүгіровтың журналистік қызметі туралы түсінігін байытуы және журналистика теориясы мен практикасын одан әрі дамытуымен сабақтас.

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылды (грант № AP19680053).

Кілт сөздер: *Ілияс Жансүгіров, журналистика, методология, шығармашылық, зерттеу, жарияланымдар.*

**METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE STUDY OF JOURNALISTIC CREATIVITY
OF ILYAS ZHANSUGUROV IN MODERN SCIENCE**

Ospanova Zh.O.^{1,}, Kuyakhmetova Sh.A.², Dzhakypbekova M.T.³*

¹ *Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan*

² *Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan*

³ *Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan*

**e-mail: 363695@mail.ru*

The purpose of this study is to analyze the methodological aspects of the works of the famous Kazakh poet, writer, playwright, journalist Ilyas Zhansugurov as a journalist, in the context of modern science. The main ideas and directions of the research include an analysis of Zhansugurov's style, subject matter and influence on the development of journalism. The research is of scientific importance, as it contributes to a deeper understanding of the methodological foundations of Ilyas Zhansugurov's work in journalism. Practically, the results of the study can be used to improve the quality of journalistic practice. The research methodology is based on the analysis of publications, articles and other materials related to the work of Ilyas Zhansugurov. Methods of content analysis, comparative analysis and expert assessments are used. The study revealed the characteristic features of the work of Ilyas Zhansugurov, his influence on modern journalism. The analysis demonstrated the significance of his style and subject matter for his time and future generations. This research is valuable for the academic community, as it enriches the understanding of the journalistic activity of Ilyas Zhansugurov and contributes to the further development of the theory and practice of journalism.

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19680053).

Keywords: *Ilyas Zhansugurov, journalism, methodology, creativity, research, publications.*

СПЕЦИФИКА ВНЕДРЕНИЯ СТАНДАРТОВ ГЧП, АНАЛИЗ ГОСУДАРСТВЕННОГО АУДИТА СПЕЦИАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ ЗАРУБЕЖНОЙ ПРАКТИКИ

Петров А.М.

Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации,
Российская Федерация, г. Москва
*e-mail: mbyansulu95@mail.ru

Необходимость разработки государственной политики в сфере рационального использования региональных активов обусловлена потребностью преодоления последствий экономического кризиса в условиях введения в отношении России международных санкций и ответных мер на них. Одним из главных условий разработки эффективного применения международных стандартов аудита в нашей стране позволяет более полно понять требования стандартов, а также ускорить их внедрение в отечественную практику аудита. В исследовании выявлены принципы и стратегические цели государственной политики. Для успешной работы с частным сектором государственным органам необходимо четко представлять основополагающие принципы и цели, лежащие в основе ГЧП. В рамках соглашений о ГЧП подрядчики из частного сектора становятся долгосрочными поставщиками услуг, а не просто первоначальными застройщиками активов, совмещая обязанности по проектированию, созданию, эксплуатации и, возможно, финансирование активов для предоставления услуг, необходимых государственному сектору. В статье сделан вывод о том, что все рассмотренные модели разработки государственной политики в целом следуют общему алгоритму принятия политических решений: интересы - приоритеты - риски - цели - ресурсы - решения. Модели определяют универсальные характеристики, которые свойственны процессам формирования политики. В заключение отмечается, что в процессе разработки и реализации государственной политики в сфере рационального использования региональных активов необходимо учитывать, что ее основная роль должна заключаться не в распределении доходов между регионами, а в создании условий для вовлечения региональных активов в производственные процессы посредством их рационального использования, в целях повышения экономической активности регионов и качества жизни их населения.

Ключевые слова: *Активы, государственная политика, региональные активы, ГЧП, политические решения, эффективность, субъекты государственной политики.*

Введение

Международные стандарты аудита носят универсальный характер. Однако их внедрение в нашей стране требует учета ряда экономических и правовых особенностей, присущих казахстанским условиям. Выделение специфики применения международных стандартов аудита в нашей стране позволяет более полно понять требования стандартов, а также ускорить их внедрение в отечественную практику аудита. Имущественные блага и права, принадлежащие государству, можно подразделить на имеющие материальную форму и не имеющие таковую. Первые представляют собой вещи, как-то: недвижимость, в том числе земельные участки, движимое имущество. Поскольку нами определено, что понятие активов государства должно быть связано с возможностью получения дохода от их использования, значит, и все перечисленные вещи, должны соответствовать данному признаку как активы.

Проверяемые учреждения должны повышать осведомленность своих сотрудников и их восприятие этические рамки и культура. Результаты опроса показывают, что это можно сделать с помощью обеспечения того, чтобы тренинг по этике содержал практические

рекомендации, основанные на реальных примерах, а также путем улучшения коммуникации с персоналом по вопросам этики. Особое внимание должны оплачиваться за то, знают ли сотрудники, как сообщать о любых проблемах, связанных с неэтичным поведением, а также повышением их чувства безопасности. С понятием бюджета связано поступление и расходование активов государства. Получается, что понятие активов государства шире, чем понятие бюджета, бюджетных средств. Не все активы государства отражаются в бюджете, а только те, которые находятся в движении в течение финансового года. Определение бюджетных средств нам необходимо с позиции выявления момента, когда средства становятся бюджетными или когда перестают быть таковыми.

Бюджетные средства, выделенные на формирование уставного капитала юридического лица с участием государства, формально с юридической позиции перестают быть государственными, становятся средствами самого юридического лица. Поэтому момент выделения и определяет момент их расходования из бюджета. С другой стороны, государство передает эти средства, сохраняя за собой имущественные права на них, что зачастую выливается в возможность контролировать их использование, управлять ими, а также получать, соответственно, доход от их использования. Доход, получаемый на вложенный капитал, подлежащий передаче в бюджет, также составляет бюджетные финансовые активы с момента их отчисления в бюджет. Поскольку эти действия связываются нами со стратегическим государственным корпоративным предпринимательством, необходимо отметить, что доход от вложенного государством капитала не всегда представляет собой финансовые поступления в бюджет. Стратегическое управление отличается от обычного управления тем, что решает задачи, не всегда связанные с получением финансовой отдачи, но позволяет решать задачи, подразумевающие выгоду в будущем, а также в масштабах экономики всей страны. Когда аудитор соглашается на предложение выполнить задание, предметом которого является подтверждение достоверности финансовой отчетности или иной финансовой информации, он должен учитывать следующие аспекты:

Таблица 1 – Предмет государственных активов, а также из положения нормативных правовых актов

Этические требования	(отмечены в Кодексе этики профессиональных бухгалтеров [части А и В]), обязательные к соблюдению
Содержание задания	должно соответствовать предъявляемым требованиям к учетной и прочей информации, которая представляется руководством аудируемого лица в процессе проведения аудита. Данная информация должна, например, соответствовать критериям существенности, уместности, идентифицируемости, понятности, надежности, а также сравнимости.
Объект	должен соответствовать целям данного задания. Этот аспект подразумевает наличие интереса пользователей финансовой отчетности к информации об аудируемой организации и ее деятельности. Информация, представляемая аудитору, должна позволять получить аудиторские доказательства для формирования выводов о ее достоверности.
Необходимость проверки соответствия	Подлежащая аудиту финансовая отчетность готовится в соответствии с инструкциями и иными распорядительными документами по представлению и раскрытию информации, принятыми в организации, а также применяемой в организации концепцией подготовки финансовой отчетности. Аудитор должен убедиться в том, что все требования, предъявляемые к представлению и раскрытию информации в финансовой отчетности в части ее уместности и полноты, были соблюдены.
Необходимость наличия доступа	формирования аудитором обоснованного мнения о том, что отсутствуют существенные искажения. Раскрытие характера аудиторских доказательств, на которые должен опираться аудитор
Необходимость подготовки письменного отчета	Содержание данного отчета должно соответствовать требованиям применимых аудиторских стандартов

Активы государства можно определить как имущественные и блага и права, имеющие стоимостную оценку, находящиеся в собственности государства, или контролируемые им, от которых ожидается получение доходов в будущем. Исходя из определения государственных активов, а также из положений нормативных правовых актов можно выделить несколько видов государственных активов в целях определения наиболее эффективных способов управления ими. [1]

Аудит специального назначения проводится в обязательном порядке ежегодно с отражением в аудиторском заключении движения бюджетных средств от администратора бюджетной программы до конечного получателя бюджетных средств при использовании субъектами квазигосударственного сектора бюджетных средств в виде:

- 1) бюджетных кредитов;
- 2) займов (государственных и гарантированных государством займов, а также займов, привлекаемых под поручительство государства);
- 3) бюджетных инвестиций (формирование и (или) увеличение уставных капиталов юридических лиц, создание и (или) развитие активов государства путем реализации бюджетных инвестиционных проектов);
- 4) государственных концессионных обязательств;
- 5) связанных грантов;
- 6) государственного задания и государственного заказа за исключением казенных предприятий, осуществляющих свою деятельность в области дошкольного воспитания и обучения, здравоохранения, а также организаций, оказывающих гарантированный объем бесплатной медицинской помощи и организаций, реализующих оборонный заказ.

Вторая группа - нематериальные объекты представляют собой имущественные, как правило, обязательственные права, деньги и др. Эти права могут быть определены как права требования (уплаты денег, передачи имущества, выполнения работ, оказания услуг и т.п.

Материалы и методы

Необходимо отметить, что нами деньги отнесены ко второй группе, хотя вопрос в отношении денег в юридической литературе решается неоднозначно. Полемика, имеющая место на страницах научных юридических изданий, позволяет выделить два основных направления определения безналичных денег, а именно: определение двойственной природы денег и возможности признания безналичных денег материальными объектами или правами в зависимости от формы, эта позиция высказана, к примеру, Р.А. Маметовой, а также отрицание двойственной природы и констатация определенности, однозначности природы денег, о чем писал Ф.С. Карагузов.

Установление доверия между государственно-частными, частно-частными и государственно-государственными организациями было признано одной из денежных средств рассчитывается по следующей формуле:

$$\text{НОДС} = \text{ДО} - 0,75 * \text{ДО}, \quad (1)$$

в случае если $\text{ДП} > 0,75 * \text{ДО}$;

$$\text{НОДС} = \text{ДО} - \text{ДП}, \text{ в случае если } \text{ДП} < 0,75 * \text{ДО}, \quad (2)$$

где:

НОДС – нетто отток денежных средств;

ДО – денежный отток;

ДП – денежный приток.

Денежный отток рассчитывается согласно пункту 75 Нормативов, денежный приток рассчитывается согласно пункту 76 Нормативов.

Денежный отток рассчитывается как сумма денежных оттоков в течение календарного месяца, следующего за датой расчета коэффициента покрытия ликвидности, с применением коэффициентов оттока, установленных в Таблице денежных оттоков и притоков банка в соответствии с приложением 13 к Нормативам по следующим обязательствам банка:

- денежные оттоки по депозитам физических лиц со сроком погашения не более 1 (одного) месяца или в течение календарного месяца, следующего за датой расчета коэффициента покрытия ликвидности, а также по вкладам до востребования;

- денежные оттоки по обязательствам (по депозитам, кредитам, ценным бумагам, за исключением иной кредиторской задолженности) перед юридическими лицами, субъектами малого предпринимательства, не обеспеченным активами банка, не имеющим определенного срока исполнения либо срок полного исполнения которых составляет не более 1 (одного) месяца, или в течение календарного месяца, следующего за датой расчета коэффициента покрытия ликвидности, в том числе по инициативе юридических лиц, субъектов малого предпринимательства;

- денежные оттоки по обязательствам (по депозитам, кредитам, ценным бумагам, заемным операциям, за исключением иной кредиторской задолженности) перед юридическими лицами, обеспеченным активами банка, срок исполнения которых составляет не более 1 (одного) месяца или в течение календарного месяца, следующего за датой расчета коэффициента покрытия ликвидности;

- дополнительные денежные оттоки по условным и возможным обязательствам, имеющим срок полного исполнения в течение календарного месяца, следующего за датой расчета коэффициента покрытия ликвидности, либо вне зависимости от срока их полного исполнения, в случае если исполнение обязательств предусматривается в течение календарного месяца, следующего за датой расчета коэффициента покрытия ликвидности.

Самые большие проблемы ГЧП; тем не менее, поддерживать его может быть еще сложнее. Большинство ГЧП определяют доверие как непрерывный процесс, который затрагивает личные отношения и отнимает много времени. При поддержании ГЧП доверие могут быть потеряны в случае присоединения нового участника, неактивности участников или использования услуг, которые ГЧП предлагает, не участвуя ни в одной из определенных обязанностей. [2]

Во многих ГЧП весь процесс построения доверия начинается с самого начала. Во многих случаях бывает, что участники, как правило, меняют место работы или им поручают новые задачи, поэтому они больше не посещают собрания ГЧП. Это означает, что доверие не всегда непрерывно и в большинстве случаев нестабильно. На это указали многие эксперты, доверие которых строится, главным образом, благодаря общему опыту работы и длительному сотрудничеству. Понятие бюджета, закреплено следующее: бюджет – это централизованный денежный фонд государства, предназначенный для финансового обеспечения реализации его задач и функций.

Реализация стратегических задач государством осуществляется, в том числе и с помощью бюджетных средств. В связи с этим, в Бюджетном кодексе достижение цели, решение конкретных задач и мероприятий стратегических, среднесрочных программ и планов развития республики или региона связано с понятием бюджетных программ развития. Бюджетные программы развития – бюджетные программы, результаты которых напрямую влияют на степень достижения цели, решение задач и мероприятий стратегических, среднесрочных программ, планов развития республики или региона, направленные на получение экономических выгод или социально-экономического эффекта (ст.34 Бюджетного кодекса РК).

Поскольку связь с бюджетом выделенного юридическому лицу имущества не теряется (а она проявляется в ведении государственного управления и контроля за их использованием, а также в перечислении в бюджет сумм доходов от использования), постольку долевое участие государства в юридических лицах составляет, в конечном итоге, финансовые активы государства.

В правовом отношении важно подчеркнуть связь финансовых активов государства с определением бюджетных средств, что дает возможность использовать методы государственного регулирования и контроля в сфере управления данными активами.

Далее, материальные объекты можно также подразделить (по степени переноса их стоимости в процессе производства на стоимость готового продукта и использованию в цикле производства) на основные средства и оборотные средства.

Выделение основных средств имеет правовое значение для организации процесса управления активами государства, так как ряд сделок с имуществом, составляющим основные средства государственных юридических лиц и юридических лиц с участием государства подлежат согласованию с уполномоченным органом.

Результаты и обсуждения

Таким образом, рассмотрены основные виды имущественных прав и благ, составляющих государственные активы, показано, что для большей части имущества государства актуальна связь с бюджетом, а, значит, правовой режим данных активов сопряжен с особым порядком формирования, распределения и использования, а также с бюджетным контролем. Также в составе активов государства выделены основные и оборотные средства в целях дальнейшего рассмотрения особенностей правового режима основных средств, закрепленных за государственными юридическими лицами и юридическими лицами с участием государства.

Аудит специального назначения проводится на основе договора о проведении аудита специального назначения, заключенного между аудируемым субъектом (заказчиком) и аудиторской организацией, который соответствует требованиям, установленным законодательством Республики Казахстан об аудиторской деятельности, государственном аудите и финансовом контроле.

Любое неэтичное поведение сотрудников и членов институтов и органов ЕС привлекает высокий общественный интерес и снижает доверие к институтам ЕС. Любая слабость в этом отношении может привести к репутационному ущербу для имиджа ЕС и его институтов. Неэтичное поведение также связано с риском коррупции и мошенничества.

В последние годы наблюдается заметный рост сотрудничества между государственным и частным секторами в области развития и эксплуатации экологической и транспортной инфраструктуры.

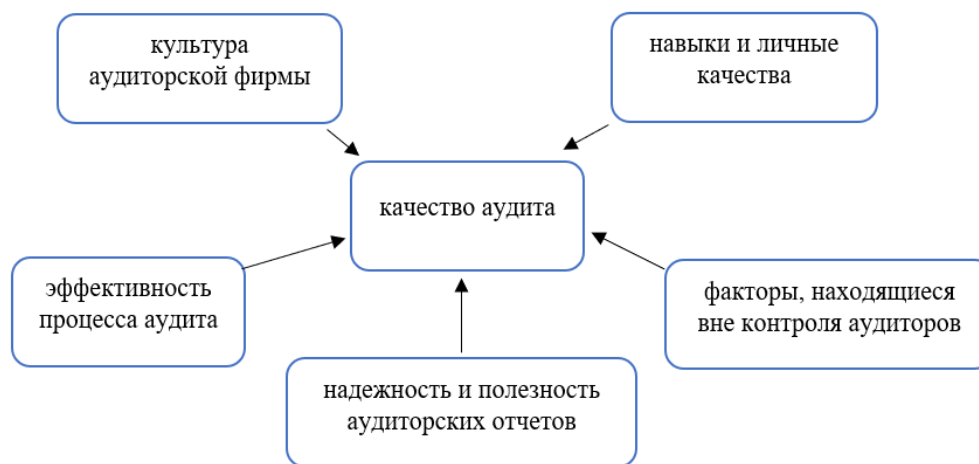

Рисунок 1 – Структура качества аудита

В то время как первоначальные проекты часто находились в сектор водоснабжения и дорожного хозяйства, со строительством платных дорог (что дает четко определенную финансовую отдачу); растет признание того, что механизмы ГЧП могут использоваться для удовлетворения потребностей в инфраструктуре и услугах в самых разных секторах.

Успех проектов ГЧП, растущая доступность средств частного сектора, способных принять более высокий профиль риска; и общая глобальная тенденция к приватизации

коммунальных услуг привела к попыткам внедрения концепции ГЧП в трансформирующуюся экономику страны-кандидата

Кроме того, растет понимание того, что сотрудничество с частным сектором в проектах ГЧП способно предложить ряд преимуществ, в том числе:

- Ускорение предоставления инфраструктуры

- ГЧП часто позволяют государственному сектору переводить первоначальные капитальные затраты в поток текущих платежей за услуги. Это позволяет осуществлять проекты, когда доступность государственного капитала может быть ограничена (либо ограничениями государственных расходов, либо годовыми бюджетными циклами), тем самым привлекая столь необходимые инвестиции.

- Более быстрое внедрение – выделение передача ответственности за проектирование и строительство частному сектору в сочетании с платежами, связанными с доступностью услуги, обеспечивает значительные стимулы для частного сектора для реализации капитальных проектов в более короткие сроки строительства.

Цель состоит в том, чтобы оптимизировать, а не максимизировать передачу рисков, чтобы обеспечить достижение наилучшей отдачи.

Лучшие стимулы для выполнения - распределение проектных рисков должно стимулировать подрядчика частного сектора к улучшению управления и эффективности любого конкретного проекта.

В рамках большинства проектов ГЧП полная оплата подрядчику из частного сектора будет произведена только в том случае, если требуемые стандарты обслуживания будут соблюдаться на постоянной основе.

Повышение качества обслуживания - международный опыт свидетельствует о том, что качество обслуживания, достигнутое в рамках ГЧП часто оказывается лучше, чем при традиционных закупках. Это может отражать лучшую интеграцию услуг со вспомогательными активами, улучшенную экономию за счет масштаба, внедрение инноваций в предоставлении услуг или стимулы и штрафы за производительность, обычно включаемые в контракт о ГЧП.

- Получение дополнительных доходов - частный сектор может иметь возможность получать дополнительные доходы от третьих сторон, тем самым снижая стоимость любого государственного требуется субсидия для сектора. Дополнительный доход может быть получен за счет использования свободных мощностей или продажи избыточных активов.

Таким образом, общая цель ГЧП состоит в том, чтобы структурировать отношения между сторонами таким образом, чтобы риски несли те, кто лучше всего способен их контролировать, и повышенная ценность достигалась за счет использования навыков и компетенций частного сектора.

Для успешной работы с частным сектором государственным органам необходимо четко представлять основополагающие принципы и цели, лежащие в основе ГЧП. В рамках соглашений о ГЧП подрядчики из частного сектора становятся долгосрочными поставщиками услуг, а не просто первоначальными застройщиками активов, совмещая обязанности по проектированию, созданию, эксплуатации и, возможно, финансирование активов для предоставления услуг, необходимых государственному сектору. В результате центральные и местные государственные учреждения все активнее участвуют в качестве регулирующих органов и сосредотачивают ресурсы на планировании услуг, мониторинге эффективности и управлении контрактами, а не на непосредственном управлении и предоставлении услуг. В результате государственная миссия осуществляется через частный сектор.

Так, в 2017 году, при наличии в составе структурных подразделений, ответственных за разработку и мониторинг реализации программных документов в сфере информатизации, за разработку Госпрограммы Министерством информации и коммуникаций (*ответственного исполнителя, до образования МЦРИАП*) перечислено Холдингу «Зерде» 300,0 млн. тенге.

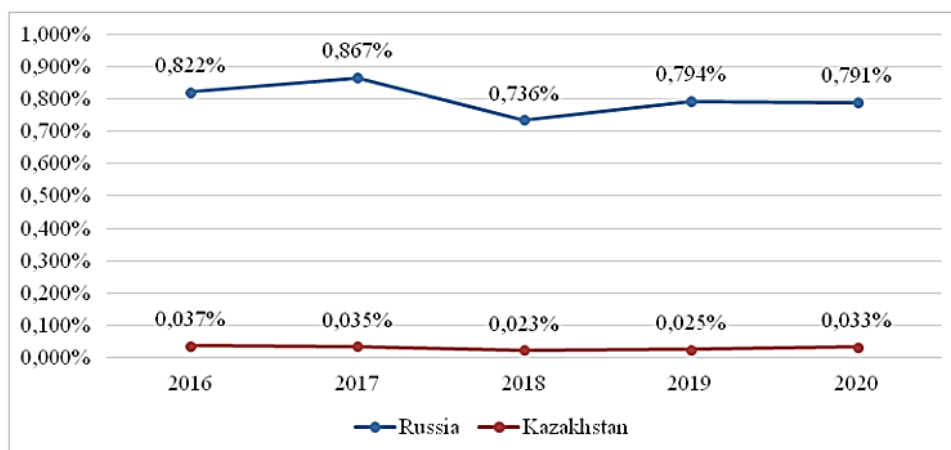

Рисунок 2 – Изменение доли России и Казахстана в мировом рынок мониторинг эффективности в 2016-2020 гг.

Аналогично, несмотря на возложенную компетенцию МЦРИАП в нарушение требований системы государственного планирования, функция по мониторингу Госпрограммы на договорной основе (*способом из одного источника*) реализована через Холдинг «Зерде», посредством выделения на эти цели бюджетных средств на общую сумму 278,3 млн. тенге (*2018г. – 103,4 млн. тенге, 2019г. – 174,9 млн. тенге*).

При этом, не обеспечена достоверность и полнота результатов мониторинга Госпрограммы, в частности имеются многочисленные расхождения в плановых и фактически освоенных суммах по финансированию мероприятий Госпрограммы.

К примеру, фактические расходы республиканского бюджета на реализацию Госпрограммы за 2020 год составили 28 887,2 млн. тенге, а в отчетных данных отражено 14 323,0 млн. тенге. При этом, отмечается, что некорректная информация принята Министерством национальной экономики и в последующем отражена в отчете, направленного в Правительство РК. [3]

Фактическое значение по индикатору «Объем привлеченных инвестиций в стартапы» за период 2019 - 2020 годы в разрезе различных документов значительно отличаются, что свидетельствует об отсутствии механизма перманентного мониторинга достигнутых результатов и слабого межведомственного взаимодействия.

МЦРИАП регулярно на протяжении 2018-2020 годов нарушались сроки предоставления отчетов о реализации Госпрограммы в уполномоченный орган по государственному планированию.

Отчет о реализации Госпрограммы, составленный МЦРИАП и направленный в МНЭ по итогам 2018-2020 годов, не содержит в разделе «1» обязательную информацию о плановых и фактически освоенных средствах по большинству мероприятий, что является нарушением Методики по проведению мониторинга Стратегического плана развития Республики Казахстан, государственных программ, стратегических планов государственных органов и программ развития территорий. Суммы финансирования указаны только по 30 мероприятиям или в 31,3% случаев.

Заключение

Фактическое значение показателей, отраженных в Отчете о реализации Госпрограммы, расходятся с официальными данными уполномоченных государственных органов. Так, по показателю «Доля обученных основам программирования в начальной школе, %» по итогам 2018 года согласно Отчету о реализации Госпрограммы составило 25,2%, по данным МОН – 24%.

При расчете результативности целевого индикатора «Доля электронной торговли в общем объеме розничной торговли» МЦРИАП и МТИ допускалось применение отчетных данных по объемам торговли на зарубежных торговых площадках, что противоречит инициативам и принципам, заложенным в Госпрограмме, в части развития местной электронной торговли. Так, по итогам 2019 года согласно предварительным данным МТИ исполнение индикатора составило 3,7% (*с учетом международных торговых площадок Alibaba, Amazon, Wildberries и др.*), по данным Бюро национальной статистики – 1,8%.

В Плана мероприятий по реализации Госпрограммы в большинстве случаев (110 из 125 или 88%) в качестве формы завершения мероприятий указано «отчетная информация». Подобная формулировка не позволяет в полной мере оценить степень завершенности мероприятий. [4]

Следует отметить, что данная нежелательная практика продолжена и действующая форма плана–графика реализации Национального проекта также не предусматривает конкретной и измеримой формы завершения мероприятий, что затруднит оценку степени исполнения и завершенности его мероприятий.

Всего, за период реализации Госпрограммы в 2018-2021 годы не достигнуты 7 целевых индикаторов (*в 2018 году – 1 ЦИ, в 2019 году – 1 ЦИ, в 2020 году – 5 ЦИ*), 17 показателей (*в 2018 году – 3, в 2019 году – 4, в 2020 году – 10*).

Рисунок 3 – Структура ГЧП в разных сферах

Разработанные надлежащим образом, ГЧП могут принести существенные выгоды потребителям и налогоплательщикам. Объем потенциальной выгоды однако это будет зависеть от типа реализуемого проекта и точных условий контракта, регулирующего ГЧП. Важно отметить, что государственные органы призваны играть решающую роль в управлении и регулировании ГЧП во время их проектирования, строительства и эксплуатации. ГЧП также требуют эффективных процедур мониторинга контрактов для обеспечения того, чтобы контрактные обязательства продолжали выполняться как с точки зрения качества, так и сроков. [5]

Для исследования были отобраны зарубежные страны, исходя из их положительного опыта применения современных подходов в методике оценки деятельности государственных органов. Следует отметить, что при разработке Оценки в Казахстане был использована канадская система подотчетности менеджмента

Management Accountability Framework (далее MAF).³⁴ Помимо MAF во многих странах Европы широко используется система оценки «Common Assessment Framework» (далее - CAF) - общий инструмент управления качеством, разработанный для государственного сектора на основе модели совершенства Европейского фонда управления качеством (EFQM/ European Foundation for Quality Management). Так, в 2019 году была принята модель CAF2020, в которой акцент сделан на цифровизацию, устойчивое развитие, инновации, взаимодействие сотрудничество (участие) и многообразии. По внедрению интегрированных государственных услуг нами исследован опыт Новой Зеландии, которая в 2012 году провела ре-форму «Result10» по решению сквозных проблем путем взаимодействия нескольких госорганов. Что касается инноваций в государственном секторе, то одним из лидеров еправительства является Южная Корея, занявшая 2-е местов в Рейтинге электронного правительства ООН в 2020 году. В условиях COVID-19, благодаря реализованным государственным мерам, люди смогли легко получить доступ к любым государственным услугам через веб-сайты и другие электронные приложения. Для оценки эффективности органов правопорядка по взаимодействию с гражданами существуют ряд показателей, которые успешно применяются в США, Великобритании и Сингапуре. Тогда как в Казахстане в оценку эффективности деятельности органов правопорядка включены не все их ведомства для чего необходимы новые подходы в определении критериев эффективности, исходя из специфики их деятельности. Management Accountability Framework (MAF) является ключевым инструментом надзора, который используется Секретариатом Казначейства Канады, чтобы обеспечить эффективное управление, подотчетность федеральных департаментов и агентств и выделение ресурсов для достижения результатов. Ежегодно Секретариат Казначейства Канады проводит оценку результативности по 10 элементам MAF, распределяет баллы, а также обозначает приоритетные сектора улучшения менеджмента, которые будут постепенно развиваться организацией в последующие 12 месяцев. Вся информация, включая методологию оценки, проведение оценки и его результаты по каждому направлению доступны на сайте MAF. Для оценки MAF используется анализ отчетности и результаты опроса государственных служащих, опрос проводится раз в три года на условиях анонимности, с использованием комбинированного способа сбора информации. В частности, респонденту предлагается на выбор онлайн-анкета или возможность заполнить анкету на бумаге и выслать по почте. Это позволяет получить данные об уровне вовлеченности работников во всех государственных органах, а также выявить проблемные моменты взаимо-действия руководства и исполнителей. В методологии MAF из 7 областей управления 4 являются основными, а 3 – специфичные области. Так, «Управление услугами» относится к специфичному направлению.

В отчете за 2018-2019 финансовый год были включены четыре ключевых области оценки: управление услугами, стандарты обслуживания, онлайнсервисы и удовлетворенность клиентов.³⁵ Введение новых индикаторов направлены на оценку продвижения модели зрелости электронного правительства, ее производительности, повышение акцента на применении композитных индикаторов, за предоставление надежных источников данных. Европейская комиссия разработала индикаторы и показатели оценки зрелости электронного правительства. В 2018 году по данной методике прошли оценку 34 страны ЕС, в том числе Швейцария, Швеция, Нидерланды, Австрия, Франция, Болгария, Латвия и другие. К базовым индикаторам отнесены: ориентация на пользователя (User Centricity), прозрачность (Transparency), трансграничная мобильность (Cross Border Mobility) и ключевые факторы поддержки (Key enablers).³⁶ Каждый принцип включает индикаторы оценки зрелости электронного правительства, которые приведены в таблице 2.

Таблица 2 – Оценка зрелости электронного правительства

Индикатор	Показатели
Ориентация на потребителя	Доступность онлайн услуги Удобство получения услуги Информация о госуслуге Препятствия при получении госуслуги Мобильное дружелюбие (обратная связь)
Прозрачность	Прозрачность процедуры предоставления услуги Личные консультации представителей госорганов
Трансграничная мобильность	Доступность трансграничных услуг Удобство пользования сервисами в трансграничных территориях
Ключевые факторы поддержки	Электронная уникальная идентификация (eID) Электронные документы (eDocuments) Принцип одной учетной записи (Single Sign On) Информационная безопасность (eSafe)

Неким выводом является то, что в значительной степени проверенные учреждения внедрили адекватные этические рамки персонала и членов с возможностью улучшения, в том числе: юридических требований и процедур их обеспечения (включая следственные и механизмы санкций). Мы обнаружили, что не существует единой этической основы ЕС. этических норм и прилагать дальнейшие усилия, чтобы делиться добрыми практика по этическим вопросам.

Проверяемые учреждения должны работать вместе, чтобы согласовать и сфокусироваться на:

- определения того, что представляет собой подарок, и максимально допустимая стоимость такие подарки,
- предельные размеры разрешенного вознаграждения персонала за внешнюю деятельность
- информация, которая должна быть объявлена членами в отношении интересов их члены семьи и деятельность их супругов и партнеров.

Проверяемым учреждениям рекомендуется, в частности, через межведомственные форумы, приложить дальнейшие усилия для обмена передовым опытом.

Этическая основа может хорошо функционировать только в том случае, если люди, работающие на организацию обладают необходимыми навыками и знаниями для ее применения, и если они верят в приверженность организаций этике. Результаты опроса представляют неоднозначную картину: отношение к осведомленности и восприятию сотрудниками этических вопросов. Однако результаты различаются между учреждениями и категории персонала. Мы также отметили следующее:

- большинство сотрудников признают неэтичное поведение, около половины сотрудников оценивают свои знания этических норм как «Хорошо» или «очень хорошо»,
- менее половины сотрудников заявили, что прошли обучение по этике,
- менее трети сотрудников заявили, что рекомендации по этике были получены от их учреждение было конкретным и основанным на реальных примерах, сотрудники, прошедшие обучение по вопросам этики и конкретное руководство по этике.

Основанные на реальных примерах, гораздо более уверены в своих этических компетенции, большинство сотрудников не знают, занимается ли их учреждение вопросами этики. соответственно, воспринимаемая безопасность при сообщении о проблемах этики низка. В то время как около половины персонала участники чувствовали бы себя в безопасности, сообщая об этических проблемах, только треть считает, что эти лица, сообщающие о таких проблемах, защищены, и почти 70% сотрудников мало или совсем не знают о способах отчетности неэтичное поведение.

Опыт ЕС интересен тем, что при оценке уровня ориентации на потребителя применяется метод «тайный покупатель», который позволяет анонимно оценить качество оказания государственной услуги. Здесь удобство получения услуги предполагает доступность месторасположение центров предоставления услуг для граждан.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бурибаев Е.А. Видовая характеристика государственных активов как объектов управления.
2. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013919>
3. Cervone D., Jiwani N., Wood R. Goal Setting and the Differential Influence of Self-Regulatory Processes on Complex Decision-Making Performance. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1991. Vol.61. N.2. P.257. URL:<https://elibrary.ru/item.asp?id=8718452> (дата обращения: 13.06.2018).
4. Charkhabi M., Abarghuei M.A., Hayati D. The Association of Academic Burnout with SelfEfficacy and Quality of Learning Experience Among Iranian Students. *Springerplus*. 2013. Vol.2. N.1. P.677. URL:<https://link.springer.com/article/10.1186/2193-1801-2-677> (дата обращения: 13.06.2018).
5. Финансы: учеб. - 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. В.В. Ковалева. — М.: ТК Велби, Изд во Проспект, 2010. — 640 с.
6. Савин, Александр Алексеевич. Практический аудит [Текст] : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / А. А. Савин, И. А. Савин, А. А. Савин ; Фин. ун-т при Правительстве РФ. - Москва : Юрайт, 2016. - 446 с. - (Бакалавр и магистр. Академический курс). - Библиогр.: с. 437. - ISBN 978-5- 9916-5196-7
7. Аудит [Текст] : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры : [для обучения студентов, обучающихся по экономическим направлениям] : в 2-х ч. / под ред. М. А. Штефан. - Москва : Юрайт, 2019. - (Бакалавр и магистр. Академический курс). Ч. 1. - 2-е изд., перераб. и доп. - 260 с. - Библиогр.: с. 258. Книга доступна в электронной библиотечной системе biblio-online.ru
8. Аудит [Текст] : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры : [для обучения студентов, обучающихся по экономическим направлениям] : в 2-х ч. / под ред. М. А. Штефана. - Москва : Юрайт, 2019. - (Бакалавр и магистр. Академический курс). - Ч. 2. - 2-е изд., перераб. и доп. - 404 с. 6. Королева, Галина Александровна. Аудит : учебное пособие / Г. А. Королева, Т. Ю. Новикова ; Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. — Ярославль : ЯрГУ, 2015. — 132 с.

REFERENCES:

1. Buribaev E.A. Vidovaia harakteristika gosudarstvennyh aktivov kak obektov upravleniia
2. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013919>
3. Cervone D., Jiwani N., Wood R. Goal Setting and the Differential Influence of Self-Regulatory Processes on Complex Decision-Making Performance. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1991. Vol. 61. N. 2. P. 257. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=8718452> (data obraşenia: 13.06.2018).
4. Charkhabi M., Abarghuei M.A., Hayati D. The Association of Academic Burnout with SelfEfficacy and Quality of Learning Experience Among Iranian Students. *Springerplus*. 2013. Vol. 2. N.1. P.677. URL:<https://link.springer.com/article/10.1186/2193-1801-2-677> (data obraşenia: 13.06.2018).
5. Finansy: ucheb. - 2-e izd., pererab. i dop. / pod red. V.V. Kovaleva. — M.: TK Velbi, İzd vo Prospekt, 2010. — 640 s.
6. Savin, Aleksandr Alekseevich. Prakticheski audit [Teks] : uchebnik i praktikum dlä bakalavriata i magistratury / A. A. Savin, İ. A. Savin, A. A. Savin ; Fin. un-t pri Pravitelstve RF. - Moskva : İurait, 2016. - 446 s. - (Bakalavr i magistr. Akademicheski kurs). - Bibliogr.: s. 437. - ISBN 978-5- 9916-5196-7
7. Audit [Teks] : uchebnik i praktikum dlä bakalavriata i magistratury : [dlä obuchenia studentov, obuchaiuşihşä po ekonomicheskim napravleniam] : v 2-h ch. / pod red. M. A. Ştefan. - Moskva : İurait, 2019. - (Bakalavr i magistr. Akademicheski kurs). Ch. 1. - 2-e izd., pererab. i dop. - 260 s. - Bibliogr.: s. 258. Kniga dostupna v elektronnoi bibliotechnoi sisteme biblio-online.ru
8. Audit [Teks] : uchebnik i praktikum dlä bakalavriata i magistratury : [dlä obuchenia studentov, obuchaiuşihşä po ekonomicheskim napravleniam] : v 2-h ch. / pod red. M. A. Ştefana. - Moskva : İurait, 2019. - (Bakalavr i magistr. Akademicheski kurs). - Ch. 2. - 2-e izd., pererab. i dop. - 404 s. 6. Koroleva, Galina Aleksandrovna. Audit : uchebnoe posobie / G. A. Koroleva, T. İu. Novikova ; İarosl. gos. un-t im. P. G. Demi dova. — İaroslävl : İarGU, 2015. — 132 s.

SPECIFICS OF THE IMPLEMENTATION OF PPP STANDARDS, ANALYSIS OF THE STATE AUDIT OF SPECIAL PURPOSE ON THE EXAMPLE OF FOREIGN PRACTICE

Petrov A.M.

*Financial University under the Government of the Russian Federation,
Russian Federation, Moscow
e-mail: mbayansulu95@mail.ru

The need to develop a state policy in the field of rational use of regional assets is due to the need to overcome the consequences of the economic crisis in the context of the introduction of international sanctions against Russia and retaliatory measures against them. One of the main conditions for the development of effective application of international auditing standards in our country allows us to better understand the requirements of the standards, as well as accelerate their implementation into domestic auditing practice. The study identifies the principles and strategic goals of public policy. In order to work successfully with the private sector, public authorities need to clearly understand the fundamental principles and goals underlying PPPs. Under PPP agreements, private sector contractors become long-term service providers rather than just initial developers of assets, combining the responsibilities of designing, creating, operating and possibly financing assets to provide services needed by the public sector. The article concludes that all the considered models of public policy development generally follow a common algorithm for making political decisions: interests - priorities - risks - goals - resources - decisions. Models define universal characteristics that are characteristic of policy-making processes. In conclusion, it is noted that in the process of developing and implementing state policy in the field of rational use of regional assets, it is necessary to take into account that its main role should not be in the distribution of income between regions, but in creating conditions for involving regional assets in production processes through their rational use, in order to increase the economic activity of regions and the quality of life of their population.

Keywords. *Assets, public policy, regional assets, PPP, political decisions, efficiency, subjects of public policy.*

АРНАЙЫ ТАҒАЙЫНДАЛҒАН АУДИТ СТАНДАРТТАРЫН ЕНГІЗУ ЕРЕКШЕЛІГІ, ШЕТЕЛДІК ПРАКТИКА МЫСАЛЫНДА АРНАЙЫ МАҚСАТТАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТТИ ТАЛДАУ

Петров А.М.

*Ресей Федерациясының Үкіметі жанындағы Қаржы университеті,
Ресей Федерациясы, Мәскеу қ.
e-mail: mbayansulu95@mail.ru

Аймақтық активтерді ұтымды пайдалану саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеу қажеттілігі Ресейге халықаралық санкциялар мен оларға жауап беру жағдайында экономикалық дағдарыстың салдарын еңсеру қажеттілігімен байланысты. Біздің елімізде халықаралық аудит стандарттарын тиімді қолдануды дамытудың негізгі шарттарының бірі стандарттардың талаптарын неғұрлым толық түсінуге, сондай-ақ оларды отандық аудит практикасына енгізуді жеделдетуге мүмкіндік береді. Зерттеу мемлекеттік саясаттың принциптері мен стратегиялық мақсаттарын анықтады. Жеке сектормен табысты жұмыс істеу үшін мемлекеттік органдар МЖӘ негізінде жатқан негіз қалаушы қағидаттар мен мақсаттарды нақты көрсетуі қажет. МЖӘ туралы келісімдер шеңберінде жеке сектордың мердігерлері

мемлекеттік секторға қажетті қызметтерді ұсыну үшін активтерді жобалау, құру, пайдалану және мүмкін қаржыландыру міндеттерін қоса алғанда, активтердің бастапқы құрылысшылары ғана емес, ұзақ мерзімді қызмет көрсетушілерге айналады. Мақалада мемлекеттік саясатты әзірлеудің барлық қарастырылған модельдері саяси шешімдер қабылдаудың жалпы алгоритмін ұстанады: мүдделер - басымдықтар - тәуекелдер - мақсаттар - ресурстар - шешімдер. Модельдер саясатты қалыптастыру процесіне тән әмбебап сипаттамаларды анықтайды. Қорытындылай келе, өңірлік активтерді ұтымды пайдалану саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеу және іске асыру процесінде оның негізгі рөлі кірістерді өңірлер арасында бөлуден емес, өңірлердің экономикалық белсенділігін және олардың өмір сүру сапасын арттыру мақсатында оларды ұтымды пайдалану арқылы өңірлік активтерді өндірістік процестерге тарту үшін жағдай жасау екенін ескеру қажет халық саны.

Кілт сөздер. Активтер, мемлекеттік саясат, өңірлік активтер, МЖӘ, саяси шешімдер, тиімділік, мемлекеттік саясат субъектілері.

FREEDOM OF EXPRESSION IN EARLY MODERN AGES AND ENLIGHTENMENT IN EUROPE AND AMERICA

Raed Ghanem

University of Miskolc, Hungary, Miskolc

*e-mail: zhanulya87@mail.ru

This article examines how freedom of expression developed in Europe and the America during the Early Modern Ages and the Enlightenment, with a focus on England, France, and the USA. It highlights how these regions, each with distinct socio-political contexts, shaped the concept of free expression. The Magna Carta and Bill of Rights set the stage for England's gradual shift towards a more open exchange of ideas. In France, enlightenment ideals clashed with the absolutist rule, resulting in periods of censorship and intellectual freedom. Meanwhile, the United States enshrined free expression in its Constitution, navigating the delicate balance between individual liberties and societal harmony. By comparing various trajectories, the article explains the complicated influences that contributed to the development of freedom of expression in the modern world.

Keywords: Freedom of Expression, England, France, USA.

Introduction

During the sixteenth and seventeenth centuries, there was a kind of intellectual and philosophical renaissance in Europe. This renaissance brought its fruits to the West, from Europe, where the Dutch Republic was established. The Dutch Republic developed a cosmopolitan culture with a relatively high degree of tolerance and free speech during the so-called Dutch Golden Age in the 17th century, which contributed to the Dutch Republic becoming an early modern epicentre of art, learning, publishing, philosophy, and science.

Influenced by the ideas of Cartesian philosophy, Baruch Spinoza headed a stream of philosophers and thinkers who defended freedom of religion and conscience as well as freedom of expression. Spinoza's idea about freedom of expression can be summarized as the belief that individuals should be free to express their thoughts and opinions without fear of persecution or censorship. He argued that in a free state, everyone should have the liberty to think as they please and to express their thoughts openly. Spinoza believed that freedom of expression was essential for peaceful coexistence between individuals of different faiths and backgrounds. He also argued that the state should not limit speech, only actions, and that calm and reasoned intellectual debate was essential for the progress of society. While he acknowledged that unlimited free speech would be baneful, he still believed that free speech was a precondition for social peace. However, his free speech doctrine was not all-encompassing, as he still believed in limits to speech based on the distinction between "good sense" and "sedition."

On 2 December 1766, the world witnessed the adoption of the first Swedish Freedom of Print Act which established definitive boundaries for the freedom of press. This legislation, comprising of fifteen paragraphs, comprehensively outlined the scope and limitations of the press. The Act operated on the principle of exclusivity, which meant that only offenses that were explicitly mentioned in the law could result in indictment. This ensured that any topic not excluded in the law could be freely discussed and published without the fear of facing any retribution.

1. England

The 17th century was a time of great political and religious turmoil in England. It was also a period of significant milestones in the history of freedom of expression. In 1628, the Petition of Rights was passed by Parliament and served as a charter of liberties that limited the monarch's power. It affirmed the right of citizens to petition the king and asserted that no taxes could be imposed without

the consent of Parliament. During the English Civil War (1642-1651), The conflict between the forces of King Charles I and the Parliament resulted in the establishment of the Commonwealth of England, which was governed by Oliver Cromwell. During this time, there was a flourishing of intellectual and political debate, and many new ideas were expressed and debated.

Following the death of Cromwell and the end of the Commonwealth, the monarchy was restored with the coronation of Charles II (Restoration 1660). While this marked a return to a more traditional form of government, it also led to renewed debates about the role of the monarchy and the power of Parliament, in addition to a revival of drama and literature. Then, in 1688 The Glorious Revolution was launched. This event saw the overthrow of King James II and the installation of William and Mary as joint monarchs. The Glorious Revolution established the principle of parliamentary sovereignty, which affirmed the power of Parliament over the monarch.

After the revolution, what is known as the Bill of Rights 1689 was adopted. The Bill outlined various rights and liberties that were granted to English citizens, including the right to free speech and freedom of expression. The document was designed to limit the power of the monarch and to protect the rights of citizens. One of the key provisions of the Bill of Rights 1689 was the right to freedom of speech in Parliament. This provision ensured that Members of Parliament had the right to express their opinions and ideas without fear of reprisal from the monarch or other authorities.

The Bill of Rights 1689 also protected the freedom of the press, which allowed citizens to express their opinions and share information without fear of censorship or persecution. In general, the Bill of Rights 1689, along with the Tolerance Act (1689), constituted the culmination of a long century of political and religious turmoil and conflicts. These two documents had a great impact in perpetuating the rights of individuals and respect for their freedoms, including freedom of expression. Albert Dicey compared the laws governing freedom of expression in England to those in France and Belgium in his book "Introduction to the Study of the Law of the Constitution." He found that while the constitutions of continental countries guaranteed freedom of speech and press, England did not have any such laws. However, the English law permitted people to say or write whatever they wished, as long as it was not prohibited by law. Nonetheless, there were still restrictions on the expression of ideas, particularly those related to politics, social issues, and religion. Press freedom in England meant that there was no prior restraint on publication, but criminal laws could be enforced after publication. Censorship or licensing of print media had not existed in England since 1695.

In conjunction with the events of the seventeenth century in the United Kingdom, important philosophical, legal, and political contributions were made by some English thinkers and philosophers. Most of those opinions and theories, which mostly centred around the relationship between power and individuals and the nature of rights that arise from that relationship, were in the context of the doctrine of natural law and the transition towards the idea of natural rights, and it established the so-called social contract theory.

John Milton was an influential English writer and thinker who lived in the 17th century, during a time of great political and religious upheaval in England. He is perhaps best known for his epic poem "Paradise Lost," but he was also a strong advocate for freedom of expression. In his famous essay "Areopagitica," published in 1644, Milton argued passionately for freedom of the press and the right to express one's opinions freely. The essay was written in response to a proposed law that would have required all books to be licensed by the government before they could be published.

Milton's argument was based on the principle that truth and knowledge can only be discovered through open debate and discussion, and that censorship and repression only serve to stifle intellectual inquiry and creativity. He believed that censorship was a form of tyranny, and that individuals should have the right to express their ideas freely, even if those ideas were unpopular or controversial. Milton's defense of freedom of expression was rooted in his belief in the power of reason and the importance of individual conscience. He argued that individuals have

the right to form their own opinions and beliefs, and that they should be free to express those opinions without fear of censorship or persecution.

The English philosopher Thomas Hobbes (1588-1679) was one of the most prominent founders of the "Natural Right" theory. And this, despite the great controversy caused by his writings, reached the point of describing him as "authoritarian monster". Hobbes presented his ideas on natural right in his famous book *Leviathan* 1651, in which he set off on a new idea that has been known since that time as the "state of nature." Hobbes' views on freedom of speech seem to have been strongly influenced by his overall political philosophy, which emphasized the importance of the state and the need for absolute sovereignty. In Hobbes' view, the state is necessary to maintain order and prevent chaos. To achieve this, the state would need absolute power over its citizens. Thus, Hobbes did not address freedom of expression directly, but rather spoke in his book about different accounts of freedom. But in view of his ideas, especially in terms of support for absolute power, Hobbes' philosophy is related to censorship or restrictions on freedom of expression, that is, the state's right to restrict speech based on its absolute power. Perhaps this logic, which seems closer to authoritarianism, was the reason why Hobbes was not considered a liberal. However, it seems that this impression was not absolute, as some defended Hobbes on the basis that his ideas, which relate to the sovereignty of the state, do not negate the existence of freedom of expression. All there is that freedom of expression should not override sovereignty. This gives the state the right to regulate and restrict speech.

John Locke (1632-1704) opposes Hobbes, who portrayed man as a savage and replaced the state of war Hobbes posits with the state of peace. And he attaches great importance to equality, as he believes that all individuals are equal, and therefore they are born and have equal natural rights. In his second treatise, Locke's description of natural rights begins with an account of "state all men are naturally in," which he calls a "state of nature." He says that the state of nature is the state of complete freedom, as well as the state of equality since people in this state, are naturally free within the limits of nature.

Locke wrote that all individuals are equal in the sense that they are born with certain "inalienable" natural rights. That is, rights that are God-given and can never be taken or even given away. Among these fundamental natural rights are "life, liberty, and property." Locke believed that the most basic human law of nature is the preservation of mankind. To serve that purpose, he reasoned, individuals have both a right and a duty to preserve their own lives. Murderers, however, forfeit their right to life since they act outside the law of reason. Locke also argued that individuals should be free to make choices about how to conduct their own lives as long as they do not interfere with the liberty of others, therefore liberty should be far-reaching. The purpose of government is to secure and protect the God-given inalienable natural rights of the people. According to Locke, "The end of law is not to abolish or restrain, but to preserve and enlarge freedom". It is noted from the writings of John Locke that he has placed great emphasis on property right, by "property," Locke meant more than land and goods that could be sold, given away, or even confiscated by the government under certain circumstances. Property also referred to ownership of one's self, which included a right to personal well-being. For their part, the people must obey the laws of their rulers. Thus, a sort of contract exists between the rulers and the ruled. But, Locke concluded, if a government persecutes its people with "a long train of abuses" over an extended period, the people have the right to resist that government, alter or abolish it, and create a new political system. Consistent with those ideas, and following in the footsteps of Milton, John Locke played an important role in the fight against censorship of publications, which eventually led to the repeal of the Licensing Act.

2. France

The eighteenth century saw the emergence of a revolutionary movement in Europe, known as the Enlightenment, which combined philosophical, cultural, and intellectual aspects. It was characterized by a focus on reason, individualism, and skepticism, and it had a profound impact on the development of modern Western society. The Enlightenment challenged traditional beliefs and values, including those held by the Church and the aristocracy, and emphasized the importance

of scientific inquiry, education, and human rights. As was the case in England in the seventeenth century, France in the eighteenth century was the field of many events and political tensions, which contributed to its transformation into a rich market full of ideas and legal and philosophical theories. Freedom had a large share of that intellectual production by confronting strict censorship of the press and freedom of speech and expression.

Voltaire was a prominent philosopher and writer during the 18th century. He was a strong advocate for free speech and believed that the power of reason and rational thought could bring about social and political progress.

In general, Voltaire's philosophy was characterized by his commitment to rational thought, tolerance and individual freedom, and his rhetorical skills and strength of language contributed to his literary contributions having a unique character. He believed that reason and rational thought were the keys to understanding the world and making progress in society. Voltaire faced censorship throughout his life due to his controversial views and criticisms of established institutions such as the Catholic Church and the French monarchy. He criticized the arbitrary exercise of power and championed the principles of reason, tolerance, and individual liberty. However, he was a skilled writer and intellectual who found ways to express his ideas even under censorship.

Unlike some of his contemporaries, Voltaire did not believe that reason alone was enough to solve all problems. He also believed in the importance of tolerance and respect for different viewpoints, arguing that everyone had the right to express their opinions freely and openly. Voltaire is often quoted as saying: "I do not agree with what you have to say, but I'll defend to the death your right to say it." Furthermore, Voltaire was a strong advocate for individual liberty, believing that individuals should be free to pursue their own goals and interests without interference from the state or other institutions. Voltaire believed that censorship and suppression of ideas were detrimental to society, and that free speech was essential for progress and development and to defend what he called "common sense".

It seems that Voltaire's own philosophy and his unique style have created a kind of controversy in assessing the truth of his position on freedom of expression and speech. There is a belief that despite being inspired by England's press freedom, Voltaire did not advocate for absolute free speech. He believed in the right to publish without prior censorship but acknowledged that subsequent punishments were still possible. Voltaire acknowledged that freedom of expression came with risks, stating that individuals had the "right to make use of our pens as our language, at our own peril." In fact, he even attempted to manipulate the French censorship system to promote his own works and suppress those of his opponents, whom he also disparaged in his writings. Additionally, Voltaire viewed free speech as a privilege reserved for the enlightened few, much like Cicero. In essence, Voltaire's views on free speech were more similar to those of the Romans than the Athenians.

The *Encyclopédie* was a major reference work that was published in France during the Enlightenment in the 18th century. It was edited by Denis Diderot and Jean le Rond d'Alembert and aimed to compile and disseminate knowledge in order to promote critical thinking and education. One of the ways in which the *Encyclopédie* contributed to the development of freedom of expression was by providing a platform for the dissemination of new ideas and knowledge. The *Encyclopédie* contained articles on a wide range of topics, including science, art, politics, and philosophy, and it was one of the first works to attempt to bring together all human knowledge in one place. By making this knowledge available to a wider audience, the *Encyclopédie* helped to promote the spread of new ideas and to challenge traditional beliefs and values.

However, the publication of the *Encyclopédie* was not without controversy. Many of the articles were critical of the established order and challenged the authority of the Church and the state. The French government and the Church attempted to suppress the publication of the *Encyclopédie*, and many of the authors and editors were arrested and imprisoned.

Denis Diderot faced censorship and repression throughout his career as a writer and editor. His most famous work, the *Encyclopédie*, was considered by the French government and the

Church to be a threat to their authority, and Diderot was frequently targeted for his radical ideas and his opposition to traditional beliefs and values. In order to evade censorship and repression, Diderot employed a number of tactics. He often used satire and irony to express his ideas in a way that would be less likely to draw the attention of censors. He also frequently used pseudonyms to avoid detection, and he encouraged his collaborators on the *Encyclopédie* to do the same.

Diderot was influenced by the democratic movements of his time and expressed support for various progressive ideas. His writings suggest that he advocated for the elimination of privileges based on social status, political connections, or religious affiliation. Specifically, he supported the abolishment of birth privileges, royal favor, and privileges of the clergy. He also believed in the separation of church and state, equality before the law and in taxation, freedom of expression and trade (including the abolishment of guilds), and religious toleration. Despite these efforts, Diderot was frequently arrested and imprisoned for his work on the *Encyclopédie* and his other writings. In 1749, he was briefly imprisoned in the fortress of Vincennes for his role in publishing a satirical work that was critical of the French government. He was later imprisoned again in 1757 for his work on the *Encyclopédie*, and he spent several months in prison before being released.

Jean-Jacques Rousseau was one of the most important figures of the Enlightenment. His ideas on social and political philosophy, including the concept of the social contract, had a significant impact on the French Revolution and the development of modern democracy. Rousseau believes that man is not aggressive, he is peaceful and simple by nature, but he is also ignorant and irrational. He also contradicts Hobbes in establishing right over power and believes that force is incompatible with the existence of the right. He says: "Man was born free, and everywhere he is in chains".

According to Rousseau's philosophy, there are two types of freedom, the passive freedom that people enjoy in the natural state (natural freedom), and it means individuals act as they like and in a variety of ways to get rid of restrictions and liberation. And positive freedom, which he links to the concept of will and awareness (civil freedom) and says that it is the supreme freedom because of the good it carries for all. Rousseau wrote:

"What man loses because of the social contract is his natural liberty and an unlimited right to anything that tempts him and that he can attain; what he gains is civil liberty ... So not to misunderstand these gains, we must clearly distinguish natural liberty, which is limited only by the powers of the individual, from civil liberty, which is limited by the general will".

Rousseau recognized the reality of literary control in the ancient regime and developed a systematic and complex idea of control in the literary sphere, based on his first-hand experiences and his interpretation of literary property centred on the author. Rousseau believed in the importance of authorial independence, autonomy, originality, and the consequent right to control their creations, but he did not reject the principle that the legitimacy of a manuscript ought to be verified before its publication. Rousseau complied with French laws on preventative censorship, and his relationship with Malesherbes, the director of the library and a supporter of the philosophes, defined his understanding of literary activity and the nature of freedom of the press.

Rousseau's approach to limitations on freedom of the press looks contradictory, particularly regarding his acknowledgement of the magistrate's right to intervene, while also claiming that the persecution of books was illegal and unjust. Rousseau believed that writers must comply with laws and that governments have a right to control the dissemination of ideas among the people. However, he made the crucial distinction that this rule applies to all those who speak, while written words are not a menace. He pointed out a fundamental difference between oral communication and printed books and believed that books were a medium for expressing thoughts, not for attacking the honour of individuals. Rousseau emphasized that the proper objective and content of books was to reason, and that reasoning cannot cause offence to anybody.

Based on the foregoing, it can be said that Rousseau, although he had contributed a lot to the consolidation of some values of freedom and democracy, but it is difficult to say that he was an advocate of freedom of speech, especially with the contradiction he showed in his position on censorship of publications and the press.

The French Revolution was initiated in 1789 when the Third Estate and their supporters formed the National Assembly, in response to the financial and political crises caused by imprudent fiscal policies and excessive spending. The revolution commenced with the storming of the Bastille prison by an armed crowd on July 14, 1789. The French Revolution was a much broader social and political upheaval that sought to fundamentally transform French society. The revolution was characterized by a focus on popular sovereignty and individual rights, and it led to the adoption of the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen in 1789. The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen, adopted by the National Assembly of France, is considered a pivotal document in the history of human rights and democracy. The Declaration enshrined several fundamental rights, including freedom of expression.

"The free communication of ideas and opinions is one of the most precious of the rights of man. Every citizen may, accordingly, speak, write, and print with freedom, but shall be responsible for such abuses of this freedom as shall be defined by law."

This article includes recognition of the right of every citizen to express his thoughts and opinions freely, whether through speech, writing or printing. And an affirmation that this freedom is the cornerstone of the formation of a free and democratic society and that it is necessary for the full exercise of other rights, such as freedom of assembly and association. However, the article also placed limits on freedom of expression, stating that individuals would be held responsible for any abuses of this right as defined by law. This reflected the fact that the French Revolution was a turbulent time, and there were concerns about the potential misuse of free expression to incite violence or threaten the stability of the new republic.

It seems that this declaration was not without influence from the political action of the American Revolution. The French were highly interested in American constitutions prior to the adoption of the French Declaration of the Rights of Man and Citizen in 1789. They were particularly fascinated with the Constitution of Pennsylvania, which was seen as the most democratic constitution in America at the time. While some French historians claimed that the French Declaration was heavily influenced by American declarations and preambles, others argued that there were significant differences between the two. The French Declaration was meant to be a universal manifesto for all people, while the American declarations were more specific to their own country.

Overall, the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen represented a significant step forward in the recognition of individual liberties and human rights. Its affirmation of the right to free expression laid the groundwork for the modern concept of freedom of speech and has influenced the development of human rights law and philosophy around the world.

A summary of all of the above, the Enlightenment period in Europe was a crucial time for the development of freedom of expression and the press in Europe. The ideas of Enlightenment philosophers, such as Voltaire, Rousseau, and Diderot, paved the way for the recognition of the fundamental right of individuals to freely express their ideas and opinions. The publication of influential works, such as the *Encyclopédie* and the Swedish Freedom of Print Act, further reinforced the importance of free expression and helped to shape modern attitudes towards press freedom. This also led to the development of new ideas, publications, and legislation that helped to establish the foundation for the modern concept of freedom of expression and press freedom. For example, on 2 December 1766, the world witnessed the adoption of the first Swedish Freedom of Print Act which established definitive boundaries for the freedom of press. This legislation, comprising of fifteen paragraphs, comprehensively outlined the scope and limitations of the press. The Act operated on the principle of exclusivity, which meant that only offenses that were explicitly mentioned in the law could result in indictment. This ensured that any topic not excluded in the law could be freely discussed and published without the fear of facing any retribution.

3. United States of America

The American Revolution was a political upheaval that took place between 1765 and 1783 in which thirteen British colonies in North America broke away from British rule and formed the United States of America. The Revolution was sparked by a number of factors, including growing discontent with British rule, a desire for greater political representation, and economic tensions between the colonies and Britain.

One of the key events that led to the Revolution was the passage of the Stamp Act in 1765, which imposed a tax on printed materials such as newspapers, legal documents, and playing cards. This sparked widespread protests and boycotts across the colonies, as many Americans saw it as a violation of their rights as British citizens.

The Virginia Declaration of Rights, which was adopted on June 12, 1776, was one of the important documents in the development of modern conceptions of freedom of expression. The Declaration was primarily authored by George Mason, a delegate to the Virginia Convention that adopted it, and it served as a model for the Bill of Rights that was later added to the US Constitution. The Virginia Declaration of Rights included several provisions that affirmed the importance of freedom of expression as a fundamental right. For example, Section 12 of the Declaration states that "the freedom of the press is one of the great bulwarks of liberty and can never be restrained but by despotic governments." This provision suggests that freedom of the press is a crucial means of protecting individual rights and liberties, and that any attempt by a government to restrict or control the press is a sign of tyranny.

The American Declaration of Independence, adopted by the Continental Congress on July 4, 1776, famously asserts the importance of freedom of expression as a fundamental human right.

"We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness.--That to secure these rights, Governments are instituted among Men, deriving their just powers from the consent of the governed, --That whenever any Form of Government becomes destructive of these ends, it is the Right of the People to alter or to abolish it, and to institute new Government, laying its foundation on such principles and organizing its powers in such form, as to them shall seem most likely to affect their Safety and Happiness."

This passage implies that individuals have the inherent right to express themselves freely, and that governments are created to protect and secure these rights. The Declaration goes on to state that the people have the right to alter or abolish their government when it fails to uphold these fundamental principles. Overall, the American Declaration of Independence can be seen as a foundational document in the development of modern conceptions of freedom of expression, as it affirms the idea that individuals have an inherent right to express themselves and that governments must respect and protect this right.

The Constitution of Pennsylvania, which was adopted on September 28, 1776, is another important document in the history of freedom of expression. Like the Virginia Declaration of Rights and the US Constitution, the Pennsylvania Constitution included provisions that affirmed the importance of individual liberties, including freedom of expression. One of the key provisions related to freedom of expression in the Pennsylvania Constitution was Article VIII, which stated that "the people have a right to freedom of speech, and of writing, and publishing their sentiments." This provision echoed similar language in the Virginia Declaration of Rights, and it affirmed the idea that individuals have the right to express themselves freely through speech, writing, and publication.

In addition to protecting freedom of expression, the Pennsylvania Constitution also included other provisions that emphasized the importance of individual liberties and limited government power. For example, the Constitution established a system of checks and balances between the executive, legislative, and judicial branches of government, and it limited the power of the state to interfere in the lives and liberties of its citizens.

In 1791, The United States Bill of Rights was adopted, and it included several provisions that protect freedom of expression. The First Amendment to the Constitution, which is part of the Bill of

Rights, specifically states that "Congress shall make no law respecting an establishment of religion or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press; or the right of the people peaceably to assemble, and to petition the government for a redress of grievances."

This amendment is widely recognized as one of the most important legal protections of freedom of expression in the world. It affirms the importance of the freedoms of speech and press, which are essential to holding government accountable, promoting public discourse and debate, and protecting individual rights and liberties. The amendment also protects the right of individuals to peacefully assemble and petition the government for redress of grievances.

Over the years, the First Amendment has been interpreted and applied in a variety of ways by courts and legal scholars. For example, the Supreme Court has recognized that some types of speech, such as incitement to violence or obscenity, may not be protected under the First Amendment.

This period of American history was characterized by the presence of many thinkers, philosophers, and jurists whose contributions had a major role in establishing the modern concept of freedom of expression. Among them was James Madison, who joined the ranks of those who supported the new constitution and the Bill of Rights, including freedom of speech and the press.

Madison held the view that the people held ultimate sovereignty, not Congress, and that implementing a bill of rights would act as a barrier against all forms of governmental power. He combined the idea that free speech was necessary for a sovereign people to govern themselves with Cato's belief that it acted as a safeguard for liberty, which would eventually become the First Amendment. Madison also suggested that states could not violate individuals' equal rights of conscience or the freedom of the press. However, the ratification of the First Amendment brought Madison satisfaction as it secured the freedom of speech and explicitly safeguarded the liberty of the press from government interference.

"The right of freedom of speech is secured; the liberty of the press is expressly declared to be beyond the reach of this government; the people may therefore publicly address their representatives; may privately advise them or declare their sentiments by petition to the whole body; in all these ways they may communicate their will."

James Madison contributed to defending the freedom of expression by collaborating with Thomas Jefferson to draft resolutions challenging the constitutionality of the Sedition Act of 1798, which made it a crime to publish false and malicious writing against the government. Madison then wrote a lengthy, anonymous Report on the Virginia Resolutions, which provided a detailed analysis of how the Act violated the First Amendment. Madison's Report argued that the First Amendment's protection of freedom of speech and of the press is necessary to ensure that citizens are able to participate in the political process and hold government officials accountable. Madison's defense of freedom of expression helped establish the principle that the government cannot use laws to silence its critics, a principle that remains a cornerstone of American democracy today.

Thomas Jefferson was also a strong advocate for freedom of speech and expression throughout his life. He believed that a free press and the free exchange of ideas were essential to a healthy democracy.

One of Jefferson's most famous statements on free speech was made in a letter to Benjamin Rush in 1800, in which he wrote: "I have sworn upon the altar of God, eternal hostility against every form of tyranny over the mind of man." This quote could be interpreted as a declaration of Jefferson's commitment to protecting the right of individuals to express their opinions freely, without fear of government censorship.

In 1779, Jefferson wrote the Virginia Statute for Religious Freedom, which declared that "no man shall be compelled to frequent or support any religious worship, place, or ministry whatsoever," and that everyone had the right to "exercise their religion in accordance with the dictates of conscience." This statute became a model for the First Amendment's protection of religious freedom and its prohibition of laws respecting an establishment of religion.

Jefferson argued that robust political opposition was essential to a healthy democracy, and that citizens should be free to express their opinions even if those opinions were critical of the government. He famously wrote in a 1787 letter to Edward Carrington,

"The basis of our government being the opinion of the people, the very first object should be to keep that right; and were it left to me to decide whether we should have a government without newspapers, or newspapers without a government, I should not hesitate a moment to prefer the latter. But I should mean that every man should receive those papers and be capable of reading them"

Although Jefferson did not attend the Constitutional Convention in 1787, he was a vocal advocate for the inclusion of a Bill of Rights in the Constitution. In particular, he argued that such a bill was necessary to protect individual liberties, including freedom of speech and the press. In a 1787 letter to James Madison, he wrote:

"A Bill of Rights is what the people are entitled to against every government on earth, general or particular, and what no just government should refuse, or rest on inference."

As President, Jefferson was involved in several important free speech cases, including the trial of journalist James Callender for sedition in 1800. Jefferson was personally opposed to Callender's criticisms of the government, but he recognized the importance of allowing him to express his views without fear of punishment. He later pardoned Callender and other individuals convicted under the Sedition Act of 1798, which had been used by the Federalist Party to suppress political dissent.

Overall, Jefferson was a passionate defender of freedom of speech and expression, and his writings and advocacy had a significant impact on the development of these concepts in the United States.

Conclusion

The journey of freedom of expression through the Early Modern Ages and the Enlightenment in England, France, and the USA reveals a tapestry of intertwined struggles, progress, and paradoxes. These regions, while diverging in their approaches, collectively contributed to shaping the foundations of modern democratic societies.

In England, the gradual relaxation of censorship and the valorization of open discourse propelled the nation towards a more inclusive exchange of ideas. The recognition of individual rights, as evident in documents like the Magna Carta and the Bill of Rights, established a precedent for constitutional liberties that would resonate across generations.

France's experience exemplifies the complex relationship between enlightenment ideals and monarchical authority. While luminaries like Voltaire championed intellectual freedom, the absolutist regime intermittently suppressed dissent to maintain its control. This tension underscores the intricate interplay between reason, governance, and power.

The United States, founded on the principles of freedom, crafted a constitutional framework that safeguarded individual expression. The First Amendment remains an enduring testament to the commitment to preserving a marketplace of ideas while acknowledging the need for societal harmony.

In considering these trajectories, it becomes clear that the struggle for freedom of expression is an ongoing endeavor. The historical lessons from England, France, and the USA emphasize the delicate balance between safeguarding personal liberties and addressing the broader needs of society. This delicate equilibrium continues to challenge contemporary societies worldwide, as they grapple with the proliferation of information, the boundaries of free speech, and the responsibilities of governance.

LITERATURE:

1. Antoine de Baecque, Sylvia J. Cannizzaro "Declaration of The Rights of Man" Encyclopedia of the Enlightenment. Ed. Alan Charles Kors. © 2002, 2005 by Oxford University Press, Inc.. Encyclopedia of the Enlightenment: (e-reference edition). Oxford University Press. 17 June 2006 <http://www.oxford-enlightenment.com/t173.e166.html>.

2. Barendt, E. (2019). Freedom of Expression in Nineteenth Century England: Weak in Principle, Robust in Practice. *Scandinavica*, 58(2), 29-38. Dicey, A. V., & Wade, E. C. S. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. London: Macmillan.
3. Bill of Rights 1689, Parliament UK, <https://www.parliament.uk/>, access date 12/03/2023.
4. Blasi, Vincent (2021), 'The Classic Arguments for Free Speech 1644–1927', in Adrienne Stone, and Frederick Schauer (eds), *The Oxford Handbook of Freedom of Speech*, Oxford Handbooks; online edn, Oxford Academic, 10 Feb. 2021), <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198827580.013.2>, accessed 2 Apr. 2023.
5. Blasi, Vincent, 'The Classic Arguments for Free Speech 1644–1927', in Adrienne Stone, and Frederick Schauer (eds), *The Oxford Handbook of Freedom of Speech*, Oxford Handbooks (2021; online edn, Oxford Academic, 10 Feb. 2021), <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198827580.013.2>, accessed 11 Mar. 2023.
6. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Bill of Rights". *Encyclopedia Britannica*, 23 Jan. 2023, <https://www.britannica.com/topic/Bill-of-Rights-British-history>. Accessed 12 March 2023.
7. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "English Civil Wars summary". *Encyclopedia Britannica*, 29 Apr. 2021, <https://www.britannica.com/summary/English-Civil-Wars>. Accessed 12 March 2023.
8. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Petition of Right". *Encyclopedia Britannica*, 5 Nov. 2022, <https://www.britannica.com/topic/Petition-of-Right-British-history>. Accessed 12 March 2023.
9. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Restoration". *Encyclopedia Britannica*, 24 Jun. 2019, <https://www.britannica.com/topic/Restoration-English-history-1660>. Accessed 12 March 2023.
10. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Toleration Act". *Encyclopedia Britannica*, 17 May. 2022, <https://www.britannica.com/event/Toleration-Act-Great-Britain-1689>. Accessed 12 March 2023.
11. Cogan, N.H. (2015). *The Complete Bill of Rights: The Drafts, Debates, Sources, and Origins*. Oxford University Press.
12. Cooper, Julie E. "Freedom of Speech and Philosophical Citizenship in Spinoza's Theologico-Political Treatise." *Law, Culture, and the Humanities* 2.1 (2006): 91-114.
13. D. J. C. Carmichael (1990), *Hobbes on Natural Right in Society: The "Leviathan" Account*, *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, Vol. 23, No. 1. 3-21.
14. Declaration of the Rights of Man and of the Citizen. National Assembly of France (1789).
15. Edward I. Pitts (1986). Spinoza on Freedom of Expression, *Journal of the History of Ideas*, Jan. - Mar. 1986, Vol. 47, No. 1, 21-35
16. Edward I. Pitts. Spinoza on Freedom of Expression, *Journal of the History of Ideas*, Jan. - Mar. 1986, Vol. 47, No. 1 (Jan. - Mar., 1986), 21-35
17. From Thomas Jefferson to Benjamin Rush, 23 September 1800, Founders Online, National Archives, <https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-32-02-0102>. [Original source: *The Papers of Thomas Jefferson*, vol. 32, 1 June 1800–16 February 1801, ed. Barbara B. Oberg. Princeton: Princeton University Press, 2005, 166–169.]
18. Hobbes (1651). *Leviathan*, XXI: Of the Liberty of Subjects. David van Mill (2018). *Hobbes and Free Speech*, in Shane D. Courtland (ed), *Hobbesian Applied Ethics and Public Policy*. Routledge, Taylor & Francis. New York and London,.
19. Hobbes, Thomas (1651). *Leviathan*, Andrew Crooke, London. Ch. 18.
20. Locke, J. (1980). *Second treatise of government* (C. B. Macpherson, Ed.). Hackett Publishing.

21. Locke, J. (1980). *Second treatise of government* (C. B. Macpherson, Ed.).
22. McClellan, J. (1989). *Liberty, Order, and Justice*. Liberty Fund.
23. Mchangama, Jacob (2022). *Free Speech A History from Socrates to social media*. Basic Books, New York.
24. Milton, John. *Areopagitica* (1644) (Jebb ed.). Cambridge University Press, 1644.
25. Nicholas Cronk (2002). "Voltaire" *Encyclopedia of the Enlightenment*. Ed. Alan Charles Kors., 2005 by Oxford University Press, Inc. *Encyclopedia of the Enlightenment: (e-reference edition)*. Oxford University Press. 18 June 2006 <http://www.oxford-enlightenment.com/t173.e739.html>.
26. Nordin, J. (2016). The Swedish Freedom of Print Act of 1776-Background and Significance. *J. Int'l Media & Ent. L.*, 7, 137.
27. Paul Kelly (2007), *Locke's Second Treatise Of Government: A Reader's Guide*. Continuum International Publishing Group 28.
28. Pennsylvania Constitution of 1776 (August 16, 1776)." *Encyclopedia of the American Constitution*. Encyclopedia.com. 20 Mar. 2023 <<https://www.encyclopedia.com>>.
29. Raymond Wacks (2006), *Philosophy of law*, Oxford University press.
30. Rett R. Ludwikowski. The French Declaration of the Rights of Man and Citizen and the American Constitutional Development. *The American Journal of Comparative Law* , 1990, Vol. 38, Supplement. U. S. Law in an Era of Democratization (1990), 445-462
31. Ridgway, Whitman, and *Dictionary of Virginia Biography*. "James Thomson Callender (1757 or 1758–1803)" *Encyclopedia Virginia*. Virginia Humanities, (22 Dec. 2021). Web. 02 Apr. 2023.
32. Rousseau, J. & Dunn, S. (2008). *The Social Contract and The First and Second Discourses*. New Haven: Yale University Press.
33. *The Sedition Act of 1798*
34. Tochar Jean (1983). *History of political ideas*. Translated to Arabic by Ali Maklad. International House for Printing and Publishing, Beirut.
35. Tortarolo Edoardo (2016). *The Invention of Free Press: Writers and Censorship in Eighteenth Century Europe*. International Archives of the History of Ideas Archives internationales d'histoire des idées 219. Springer Netherlands, 21-22.
36. Tortarolo Edoardo (2016). *The Invention of Free Press: Writers and Censorship in Eighteenth Century Europe*.
37. Various, Jack N. Rakove ed (2006). *Founding America: Documents from the Revolution to the Bill of Rights*. Barnes & Noble Classics.
38. Volokh, Eugene. "First Amendment". *Encyclopedia Britannica*, 15 Mar. 2023, <https://www.britannica.com/topic/First-Amendment>. Accessed 28 March 2023.
39. Wallace, Willard M.. "American Revolution". *Encyclopedia Britannica*, 4 Dec. 2022, <https://www.britannica.com/event/American-Revolution>. Accessed 25 March 2023.
40. Walter E. Rex "Diderot, Denis" *Encyclopedia of the Enlightenment*. Ed. Alan Charles Kors. © 2002, 2005 by Oxford University Press, Inc.. *Encyclopedia of the Enlightenment: (e-reference edition)*. Oxford University Press. 17 June 2006 <http://www.oxford-enlightenment.com/t173.e178.html>.

ПУТИ РЕШЕНИЯ МЕТОДИЧЕСКИХ ЗАДАЧ ОБУЧЕНИЯ ПОЛИЯЗЫЧИЮ

Ракишева М.А.

Школа-гимназия №7 им. С.Сейфуллина, Республика Казахстан, г. Балхаш
**e-mail: m.rakisheva@list.ru*

Статья посвящена актуальной теме изучения английского языка, а также проблемам, связанным с изучением языка, обоснованности применения на практике методов, методик, подходов к изучению английского языка, основанных на трехязычном образовании в настоящее время. Закрепляя теоретические знания, обращаем внимание на свободное владение тремя языками, на дополнение химических знаний в сочетании с английским языком, на систематическое получение учащимися знаний в ходе урока. Участвовал в овладении школьником английским языком, культуре речи, применение полученных знаний в жизни.

Ключевые слова: полиязычия, наука, обучения, технологий, ресурс, качества, знания.

Введение

Для развития производства, сельского хозяйства, медицины, биотехнологии и космической техники страны необходимо ознакомиться с технологиями иностранных государств, изучив уроки химии на трех языках.

В процессе обучения большое значение имеет изучение и осмысление урока химии в трех языках. Потому что знания в любой науке, понятие, термин передаются через русский язык и английский язык. Введение в новую учебную программу английского и русского языков - поможет усвоить знания, получить больше информации, и заинтересовать.

Через трехязычия человек получает основу для познания незнанного, превращения частичного знания в полное и точное знание. Учащиеся осваивают картину реальности мира через определенную систему понятий, в результате мышления наблюдают явление, обращают внимание на его смысл, переходя от одного значения к другому и выше, постепенно раскрывая многообразие каждого и связь друг с другом.

Целью исследования является реализация методики учебной работы по химии в условиях трехязычного обучения.

Материалы и методы

Для достижения цели исследования использовались следующие методы: теоретические - системно-структурный подход, анализ психолого-педагогической и методической литературы по проблеме исследования; экспериментальные: изучение опыта работы учителей, целенаправленное наблюдение за учащимися.

Результаты и обсуждения

Мы совершенствуем языковой фонд, изучая слова на английском языке и просматривая презентации на английском языке. Кроме того, на основе изучения чтения и написания новых слов можно выделить признаки химической реакции, например, указать порошок желтого цвета и дать представление о газовой коррекции при горении, сера-sulfe называют продукты, образующиеся в результате изучения уравнения реакции на английском языке, с указанием его физических и химических свойств и лабораторной работы. В результате урока ученик, получивший трехязычное образование, развивается системно, грамотно. Мы знаем, что обучение имеют большое значение для получения качественного образования путем демонстрации опыта, связанного с памятью.

Вклад терминологии в новую учебную программу, введенную в естественнонаучные дисциплины, пробудит поиск ученика и приведет его к разговору на трех языках. Не только

на уроках химии, но и внеклассную работу провожу на трех языках. Например, с 8 классами по теме "Химия в быту" изучаю роль химических элементов в организме человека и учу говорить на трех языках, изучая состав продуктов, используемых в быту. При проведении внеклассного мероприятия на тему «Лимон» учащиеся развивают знания о химическом составе лимона, биологическом значении лимона, о регионах произрастания лимона в других государствах, учат словарный запас на трех языках: английском, русском и грамотном произношении химического состава лимона.

Химический язык-это химическая символика, которая состоит из химического символа, формулы и уравнения. Химическая символика - международный условный язык. Также химическая символика позволяет получить много информации о составе и строении вещества, предсказать свойства вещества, реакционную способность и направления протекания реакций. Пробуждает поиск ученика, побуждает его говорить на трех языках.

Таким образом, по химическому признаку можно различить качественное и количественное значение вещества. На уроках химии рассматривается теория и практика. Поэтому на уроках химии по современному учебному процессу важно учитывать правила и термины в трех языках, проводить другие межпредметные и внутрпредметные связи, пробуждая у учащихся интерес, что может повлиять на процесс мышления ученика. Уметь составлять предложения на иностранном языке, выражать свои мысли, вступать в общение.

В настоящее время внедрение и применение новых информационных технологий вносит свой вклад в формирование интеллектуально развитой, компетентной личности, способной свободно вести себя в информационной среде. Активный процесс использования всех средств коммуникации отражается на моем ежедневном занятии. Подчеркну важность использования цифровых образовательных ресурсов в обучении с помощью ИКТ:

В процессе обучения показываю способы правильного звучания с помощью информационно-коммуникативной технологии. Например, «TWIG», возможности видеоконференцсвязи подходят для прослушивания языка, на котором обучается ученик, и с данными по химии этого урока, адаптируя его к уровню восприятия науки, практики, теории.

Суть обучения английскому языку заключается в развитии коммуникативной речевой деятельности. Коммуникативная речевая деятельность опирается на уровень лексико-грамматической подготовки. В организации активной речевой деятельности основным средством является работа над устной речью и текстом. Кроме того, даже по информационным учебным пособиям (компьютер, аудиовизуальные средства) учащиеся могут вступать в активную коммуникацию.

В настоящее время практические занятия реализуются посредством информационно-коммуникативных технологий. Потому что, во-первых, безопасность ученика, во-вторых, эффективность времени, в-третьих, мы реализуем это в зависимости от количества реагентов, необходимых для практики. Например, практическое занятие по теме "»Кислоты и основания, индикаторы» можно реализовать с помощью мобильного обучающего цифрового информационного ресурса «Quizlet". Интерактивная доска с помощью мобильного приложения может быть освоена учеником дистанционно, то есть пригодна для обмена данными, ввода информации на интерактивной доске. Практические занятия продолжаются на трех языках: казахском, русском, английском. Кроме того, анализ результатов практического занятия с помощью фотокамер и устройств Xplorer GLX достигается с помощью данных информационно-коммуникативных технологий.

Основным направлением, определяющим будущее образования в обществе, является естественнонаучное направление. При выполнении лабораторных и практических работ с освоением на трех языках, формировании у обучающихся навыков "мышления через мышление" использую виртуальную лабораторию загруженную с мобильного телефона (диск, двуязычный учебник, учебник химии на английском языке, слайд-приложения). Лабораторные, практические работы позволяют обучающемуся вести научную работу, а научные-развивать науку.

Используя цифровые информационные ресурсы, в качественном и системном образовании использую следующие рациональные методы и приемы. Например, "Nearpod», «Quizlet», «Clipconverter", " Ted ed.", "Zipgrade", "Пликкерс", "QR –код", "TWIG", " Learning apps.org» и др. В дистанционном обучении использую такие методы, как "Jamboard», «Xrecorder», "Bandicam".

Заключение

Следует отметить, что освоение новых технологий благоприятно влияет на формирование у учителя интеллектуальных, профессиональных, нравственных и многих человеческих способностей. Способствует саморазвитию и эффективной организации учебно-воспитательного процесса. В результате были изменены целостные педагогические процессы и рождены новые технологии образования, признанные эффективными. Любая технология обучения требует от учителя глубоких теоретических, психологических, педагогических, методических знаний, большого педагогического мастерства, умения глубоко заглянуть в душу учеников и осмыслить ее. Поэтому только педагоги, способные создать условия для духовного роста ученика, готовые принимать, вносить изменения в свою деятельность, могут выйти из процесса каждого ребенка в интересах современного общества. Личность может быть сформирована только педагогом, обладающим сообразительностью, платностью, конкурентоспособностью, склонностью к изменениям. Основная задача обучения-обеспечение всестороннего формирования личности ребенка, выявление и развитие его способностей, раскрытие знаний, формирование правильного понимания.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Викулова Е. А. Теоретическая грамматика современного английского языка: учебное пособие. – Издательство Уральского университета, 2014.
2. Потапенко Ж. А., Доброскок В. В. Преподавание химии на английском языке: за и против //Успехи в химии и химической технологии. – 2019. – Т. 33. – №. 12 (222). – С. 47-49.
3. Mirzayevich J. A., Ogli Y. M. N. Characteristics of teaching chemical and biological sciences in school on the basis of interaction. – 2022.
4. Бабич И. М. и др. Разработка методики и исследование познавательной мотивации студентов к изучению химии на английском языке //Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Педагогика. – 2020. – №. 2 (98). – С. 32.
5. Oladejo A. I., Akinola V. O., Nwaboku N. C. Teaching Chemistry with Computer Simulation: Would Senior School Students Perform Better //Crawford journal of multidisciplinary research. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – С. 16-32.
6. Kurbanova A. J., Komilov K. U. Integration of chemistry and english in the teaching of chemistry //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 9. – С. 40-43.
7. Бикбулатов Р. Р., Нурсултанова К. А., Еремеева Г. Р. Применение технологии CLIL на уроках химии на английском языке для развития лексико-грамматического аппарата //apni. ru Редакционная коллегия. – 2020. – С. 92.
8. Костыркина Е. В., Тимошенко И. Н. Интеграция дисциплины Химия с английским языком в рамках кружка Химия вокруг нас //Символ науки. – 2019. – №. 1. – С. 72-73.
9. Markic S., Childs P. E. Language and the teaching and learning of chemistry //Chemistry Education Research and Practice. – 2016. – Т. 17. – №. 3. – С. 434-438.
10. Garnett P. J., Tobin K. Teaching for understanding: Exemplary practice in high school chemistry //Journal of Research in Science Teaching. – 1989. – Т. 26. – №. 1. – С. 1-14.

REFERENCES:

1. Vikulova E.A. (2014) Teoreticheskaya grammatika sovremennogo angliyskogo yazyka: uchebnoe posobie. – Izdatelstvo Uralskogo universiteta.
2. Potapenko Zh. A. Dobroskok V.V. (2019) Prepodavanie himii na angliyskom yazyke: za i protiv// Uspehi v himii i himicheskoi tehnologii. – Т. 33. – №. 12 (222). – 47-49p.

3. Mirzayevich J. A., Ogli Y. M. N. (2022) Characteristics of teaching chemical and biological sciences in school on the basis of interaction.
4. Babich I. M. (2020) I dr. Razrabotka metodiki i issledovanie poznavatelnoi motivacii studentov k himii na angliyskom yazyke //Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seria Pedagogika. –№. 2 (98). – 32p.
5. Oladejo A. I., Akinola V. O., Nwaboku N. C. Teaching Chemistry with Computer Simulation: Would Senior School Students Perform Better //Crawford journal of multidisciplinary research. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – С. 16-32.
6. Kurbanova A. J., Komilov K. U. Integration of chemistry and english in the teaching of chemistry //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 9. – С. 40-43.
7. Bekbulatov R.R., Nursultanova K.A., Eremeeva G.R. (2020) Primenenie tehnologii CLIL na irokah himii na angliyskom yazyke dlya razvitiya leksiko-grammaticallyeskogo apparata //apni. ru Redakcionnaya kollegiya, 92p.
8. Kostyrkina E.V. Timoshenko I.N. (2019) Integraciya s angliyskim yazykom v ramkah kruzhka Himiya vokrug nas //Simvol nauki. – №. 1. – 72-73p.
9. Markic S., Childs P. E. Language and the teaching and learning of chemistry //Chemistry Education Research and Practice. – 2016. – Т. 17. – №. 3. – С. 434-438.
10. Garnett P. J., Tobin K. Teaching for understanding: Exemplary practice in high school chemistry //Journal of Research in Science Teaching. – 1989. – Т. 26. – №. 1. – С. 1-14.

КӨПТІЛДІЛІКТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МІНДЕТТЕРІН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Ракишева М.А.

*С.Сейфуллин атындағы №7 мектеп-гимназиясы, Қазақстан Республикасы, Балхаш қ.
e-mail: m.rakisheva@list.ru

Мақала ағылшын тілін оқытудың өзекті тақырыбына, сондай-ақ тілді үйренуге байланысты мәселелерге, қазіргі уақытта үш тілде білім беруге негізделген ағылшын тілін үйренудің әдістерін, тәсілдерін практикада қолданудың негізділігіне арналған. Теориялық білімді шоғырландыра отырып, біз үш тілді еркін меңгеруге, ағылшын тілімен үйлескен химиялық білімді толықтыруға, сабақ барысында оқушылардың жүйелі түрде білім алуына назар аударамыз. Оқушының ағылшын тілін меңгеруіне, сөйлеу мәдениетіне, алған білімдерін өмірде қолдануға қатысты.

Кілт сөздер: көптілділік, ғылым, оқыту, технология, ресурс, сапа, білім.

WAYS TO SOLVE METHODOLOGICAL PROBLEMS OF TEACHING MULTILINGUALISM

Rakisheva M.A.

*S.Seifullin Gymnasium No. 7, Republic of Kazakhstan, Balkhash
e-mail: m.rakisheva@list.ru

The article is devoted to the current topic of learning English, as well as problems related to language learning, the validity of the application in practice of methods, techniques, approaches to learning English based on trilingual education at the present time. Consolidating theoretical knowledge, we pay attention to fluency in three languages, to the addition of chemical knowledge in combination with English, to the systematic acquisition of knowledge by students during the lesson. Participated in the student's mastery of the English language, the culture of speech, the application of the acquired knowledge in life.

Keywords: multilingualism, science, education, technology, resource, quality, knowledge.

АЗАМАТТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША СОТ САРАПТАМАСЫН ТАҒАЙЫНДАУ

Серикова Л.С.^{1.*} , Жуниспаева А.Б.²

¹І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

²І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

*e-mail: ss_laura@mail.ru

Сот сараптамасы бұл азаматтық сот ісін жүргізуде, криминалистикада, қылмыстық іс жүргізуде арнаулы ғылыми білімді қолданудың ең басты нысандарының бірі болып табылады.

Сот сараптамасы - бұл ерекше дербес және ең күрделі тергеу әрекеті, оның мәні маңызы бар мән-жайларды анықтау мақсатында арнаулы ғылыми білім негізінде істің материалдарын зерттеу. Сот сараптамасы-қылмыстық сот өндірісінде арнаулы білімді қолданудың сараланған нысаны. Ол сот және алдын ала тергеу ортандарының танымдық мүмкіншіліктерін неғұрлым кеңейте түседі де, азаматтық іс бойынша сотқа дейінгі өндіріс барысында және сот отырысында танымның барлық ғылыми құралдарының арсеналын пайдалануға мүмкіндік береді. Сараптаманың негізгі белгілерін анықтай келе, біз оның тергеу барысында немесе арнаулы ғылыми білімді қажет ететін азаматтық істі сотта қарау кезінде пайда болған мәселелі-танымдық ситуацияларды шешудің нысаны екендігіне назар аударғанымыз жөн. Сондықтан да сот сараптамасы азаматтық істің маңызды мән-жайларын анықтауда ең икемді әдіс деген де шығады.

Сот сараптамасы жаңа зерттеу әдістерін қалыптастыру жолымен және қолда бар зерттеу әдістерін жетілдіру арқылы тұрақты түрде дамиды да, сот және тергеу тәжірибесінде көп қолданыс табады.

Кілт сөздер: сарапшы, кешенді сараптама, тергеуші, сараптама қорытындысы.

Кіріспе

Азаматтық істер бойынша сот сараптамасы сот ұйғарымымен тағайындалады. Азаматтық іс бойынша сараптама тағайындау туралы соттың дәлелді анықтамасы үш бөліктен тұрады: кіріспе, сипаттамалық және қорытынды. Кіріспе бөлімде: соттың атауы; сараптаманы тағайындау күні; қаралып жатқан іс бойынша тараптардың атауы; Қазақстан Республикасының ҚК 420-бабына сәйкес көрінеу жалған қорытынды бергені үшін сарапшыны ескертуі (сот немесе сот-сараптама мекемесінің басшысы) көрсетілген [1]. Сипаттама бөлімінде сараптама тағайындауға негіз болған фактілер қысқаша баяндалады. Зерттеу объектісінің кейбір ерекшеліктері көрсетілуі мүмкін (мысалы, олардың түрін өзгертуге себеп болуы мүмкін объектілерді сақтау және тасымалдау шарттары). Ұйғарымның қарар бөлігінде: сараптама жүргізу тапсырылатын сарапшының тегі, аты және әкесінің аты не сараптама мекемесінің атауы; салыстырмалы зерттеу үшін сарапшыға ұсынылған материалдар мен құжаттар; егер олар қажет болса, зерттеу міндеттері олармен жұмыс істеудің ерекше шарттары; сараптамаға ақы төлеуді жүргізетін Тараптың атауы; сот сараптамасын жүргізу орны көрсетіледі.

Материалдар мен әдістер

Сот сараптамасын жүргізу әдістемесі – сот сараптамасының белгілі бір түріне, түріне жататын мән-жайларды анықтау үшін сот сараптамасы объектілерін зерделеу кезінде қолданылатын әдістер жүйесі.

Жоғарыда келтірілген анықтамадан көрініп тұрғандай, әдістеменің міндеті сот сараптамасы саласындағы ғылыми заңдылықтарды емес, практикалық сараптамалық қызметтің нақты объектілерін білу болып табылады.

Арнайы әдебиеттерде бұл әдіс білімнің ерекше түрін білдіреді, әдістері мен рәсімдері, зерттеу нормалары, нұсқамалар мен ол басшылыққа ала отырып, ойлау субъектісіне қойылатын талаптарды осы немесе басқа операциялар, осылайша қолданылатын ережелердің ақиқатын және тиісінше, олардың негізіндегі білімді тексереді.

Заңнамалық анықтамаға сәйкес-сот-сараптама әдісі зерттеулер - логикалық және (немесе) аспаптық операциялар жүйесі объектілерді зерттеу кезінде қолданылатын әдіс-тәсілдердің сот сараптамасының нысанасына қатысты мән-жайларды анықтау болып табылады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Сот сараптамасын сот-сараптама мекемесі, нақты сарапшы немесе бірнеше сарапшы жүргізеді. Заң шығарушы сараптама сараптамалық мекемеде жүргізілуі мүмкін екенін көрсете отырып, қай мемлекеттік немесе мемлекеттік емес екенін анықтамайды. Демек, сот сараптамасын мемлекеттік және мемлекеттік емес сот-сараптама мекемелері жүргізуге құқылы.

Сот зерттеуінің барлық объектілерін (дәлелдемелерін) Тараптар береді. Тараптардың өтініші бойынша сот дәлелдемелерді жинауға және талап етуге жәрдем көрсетеді.

Тараптар сараптама тағайындау туралы өтініш жасамауы да, түсініктемелермен, өзге де дәлелдемелерді ұсынумен және дәлелдемелік фактілерге сілтеме жасаумен шектелуі мүмкін. Соттың міндеті-ұсынылған материалдарды өз бетінше талдау және сараптамалық зерттеу жүргізудің орындылығы туралы мәселені шешу. Сондықтан, Тараптардың өздері сараптама тағайындау туралы өтініш білдірген жағдайларда да, сот тараптардың өтінішін қанағаттандыруға міндетті емес. Сот сарапшысының қорытындысы іс бойынша дәлел болып табылады, сондықтан әрбір нақты жағдайда сот (судья) сараптама мүмкіндіктерін және оны тағайындау қажеттілігін талдайды.

Іс қозғалған азамат айқын тартылған жағдайда, сот отырысында прокурор мен психиатрдың қатысуымен сот-медициналық сараптамадан өткен кезде азаматтың міндетті бағыты туралы ұйғарым шығарылуы мүмкін.

Психикалық сау адамның жай-күйі туралы қажетті деректер болмаған немесе азаматтың ақыл-есі кемдігі туралы мәліметтер болған кезде және т.б. сот-психиатриялық сараптама тағайындалмауы тиіс.

ҚР АПК бойынша сот азаматтың, оның өкілінің, оның отбасы мүшесінің, қамқоршысының, қамқоршылық және қорғаншылық органының, психиатриялық немесе нейропсихиатриялық мекеменің өтініші негізінде азаматтың құқықтық қабілеттілігін шектеуді жою туралы шешім қабылдайтынын көрсетеді [2].

ҚР АПК бойынша сот іс-әрекетке қабілетсіз деп танылған азаматтың әрекет қабілеттілігін қорғаншының, отбасы мүшесінің, психиатриялық немесе психоневрологиялық мекеменің, қорғаншы және қамқоршы органның арызы бойынша және сарапшы қорытындысы негізінде ғана қалпына келтіре алады. Сот шешімінің негізінде азаматқа белгіленген қамқоршылықтың күші жойылады.

Сипаттама бөлімінде сараптама тағайындауға негіз болған фактілер қысқаша баяндалады. Зерттеу объектісінің кейбір ерекшеліктері көрсетілуі мүмкін (мысалы, олардың түрін өзгертуге себеп болуы мүмкін объектілерді сақтау және тасымалдау шарттары).

Ұйғарымның қарар бөлігінде: сараптама жүргізу тапсырылатын сарапшының тегі, аты және әкесінің аты не сараптама мекемесінің атауы; салыстырмалы зерттеу үшін сарапшыға ұсынылған материалдар мен құжаттар; егер олар қажет болса, зерттеу мой олармен жұмыс істеудің ерекше шарттары; сараптамаға ақы төлеуді жүргізетін Тараптың атауы; сот сараптамасын жүргізу орны көрсетіледі.

Сұрақтар нақты, мүдделі тұлғалар үшін түсінікті, айқын, анық және екі жақты түсіндіруге жол бермеуі тиіс. Криминалистика, заң психологиясы, сот сараптамасы туралы әдебиеттерде сот сараптамаларының әртүрлі тегі мен түрлеріне арналған сұрақтардың болжамды тізімдері бар. Типтік сұрақтар сарапшыларға сұрақтарды тұжырымдауда тек алдын-ала көмек көрсетеді. Әрбір нақты істің өзіндік ерекшелігі бар, сондықтан сұрақтар нақтылануы, маманмен келісілуі және мүлдем жаңа мазмұнға ие болуы мүмкін.

Ұйғарымда Тараптар соттың сараптама тағайындау туралы ұйғарымымен және онда тұжырымдалған мәселелермен танысқанын атап өту қажет. Сонымен қатар, сараптамаға ақы төлейтін тарап анықталады.

Негізгі сараптаманың тұжырымдары толық немесе түсініксіз болған жағдайда, сот оны жүргізуді сол немесе басқа сарапшыға тапсыру арқылы қосымша сараптама тағайындай алады. Қосымша сараптама жүргізу көбінесе сарапшылардың қойылған сұрақтарға анық емес, түсініксіз, толық емес немесе қарама-қайшы жауаптарымен байланысты. Мысалы, сот-сараптамалық зерттеудің толық болмауы, әдетте, сол объектіні зерттеу бойынша жаңа сұрақтар туындауымен байланысты.

Тараптар, іске қатысатын басқа да адамдар соттан қосымша немесе қайта сараптама тағайындау туралы сұрауға және сарапшылар, бірақ олардың пікірі бойынша сараптама жүргізілуге тиіс сараптама мекемесін ұсынуға құқылы. Жаңа объектілерді зерттеу кезінде сот Жаңа бастапқы сараптаманы тағайындайды, егер ол қажетті зерттеу жүргізуге құзыретті болса, сол сарапшыға тапсырылуы мүмкін.

Азаматтық істерді қарау кезінде сот сараптамаларының мынадай түрлері жүргізіледі:

- Құжаттардың сот-жазутану және сот-техникалық сараптамасы;
- сот-медициналық;
- сот-психиатриялық;
- Сот-тауартану;
- соттық құрылыс-техникалық;
- сот-генетикалық;
- сот-биологиялық;
- сот-психологиялық [3].

Азаматтық істердің көпшілігі құжаттармен және олардың дизайн ерекшеліктерімен байланысты. Сондықтан азаматтық процесте құжаттардың сот-жазутану және сот-техникалық сараптамасы жиі кездеседі. Шарттарды, өсиеттерді, міндеттемелерді және басқа құжаттарды сараптамалық талдау кезінде қолдар, мөрлер, қолжазбалар және басқа да объектілер зерттеледі. Құжаттың жалған екендігі анықталды (мысалы, сатып алу-сату, сыйға тарту немесе басқа мәміле жасасу кезінде).

Сарапшы анықтайды: денсаулыққа зиян келтіру себептері, зақымдану механизмі және ескіру мерзімі, аурудың жарاقاتпен байланысы, еңбекке қабілеттіліктен айырылу пайызы, әке болу және т. б.

Сарапшы адамды әрекетке қабілетсіз, әрекетке қабілеті шектеулі деп таныған кезде, азаматты әрекетке қабілеттілігі қалпына келтірілген кезде міндетті түрде жүргізіледі.

Мүлікті бөлу және бағалау кезінде өнімнің түрін, түрін, мақсатын, тозуды ескере отырып, бастапқы құнын анықтайтын Сот-тауартану сараптамасы тағайындалады. Үйді бөлу, тұрғын үйдің техникалық жағдайын анықтау кезінде сот-құрылыс сараптамасы жүргізіледі [4, 146.].

Соңғы уақытта қан сот-медициналық сарапшы шеңберінде жүзеге асырылатын генотипоскопия әдісімен әке болуды анықтаудың сот-генетикалық және биологиялық сараптамалары айтарлықтай таралды. Мұндай зерттеу үшін ананың, баланың және болжамды әкенің қан үлгілері алынады. Заманауи ғылыми-техникалық мүмкіндіктер сарапшылардың алдына қойылған сұраққа тез және дәл жауап беруге мүмкіндік береді.

Сот-психологиялық сараптама психологиялық құбылыстарды (процестер, күйлер, адамның қасиеттері) және белгілі бір жағдайларда (сатып алу-сату шартын жасасу, өсиет жасау, сыйға тарту және т.б.) жеке іс-әрекеттің психологиялық заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді [5, 446.].

Азаматтық істер бойынша салыстырмалы зерттеу үшін үлгілерді алу мәселесі ерекше назар аударуға тұрарлық, оны сот мақалаға сәйкес шешеді. Жазу үлгілерін алу қажеттігі туралы соттың ұйғарымы шығарылады. Судьяның немесе соттың жазу үлгілерін алуы маманның қатысуымен жүргізілуі мүмкін, бұл ретте хаттама жасалады.

Азаматтық істер бойынша сот сараптамасын сот-сараптама мекемелерінің сарапшылары немесе сот тапсырған басқа сарапшылар жүргізеді.

Сараптаманы мемлекеттік және мемлекеттік емес сот-сараптама мекемелері жүргізеді. Азаматтық істер бойынша сараптамалардың негізгі бөлігі ҚР Әділет министрлігінің мемлекеттік сараптама мекемелерінде өткізіледі.

Сот-сараптама қызметі туралы Заңның 59-бабына сәйкес "мемлекеттік сот-сараптама мекемелері азаматтар мен заңды тұлғалар үшін шарттық негізде сараптамалық зерттеулер жүргізуге, азаматтық және төрелік істер, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша сот сараптамаларын жүргізгені үшін ақы алуға құқылы. ҚР Азаматтық кодексінде мемлекеттік сот-сараптама мекемелерінің қызметкерлері жүргізген сот сараптамаларына ақы төлеу тәртібі қарастырылмаған [6, 656.].

Төрелік процесте сот сараптамасын тағайындау. Сот сараптамасы іске қатысатын адамның өтініші бойынша немесе іске қатысатын адамдардың келісімімен тағайындалады.

Төрелік сот сараптаманы өз бастамасы бойынша мынадай жағдайларда тағайындай алады:

а) сараптаманы тағайындау заңда белгіленген немесе шартта көзделген не ұсынылған дәлелдеменің бұрмалануы туралы өтінішті тексеру үшін қажет болған жағдайларда жүргізіледі;

б) қосымша немесе қайта сараптама жүргізу қажет.

Төрелік сот сараптама жүргізуге тиіс мәселелердің ауқымы мен мазмұнын айқындайды.

Сұрақтарды сараптама тағайындау туралы өтініш білдірген Тарап дайындайды. Іске қатысатын адамдар ұсынған мәселелерді қабылдамауды сот уәждеуге міндетті. Сот адамның өтінішхаты туралы іске қатысушы қалған қатысушыларға хабарлауға, оларға өз мәселелерін жазбаша нысанда қою құқығын түсіндіруге міндетті. Іске қатысатын адамдар сараптама тағайындау туралы ұйғарымға сарапшының алдына қойылған қосымша мәселелерді енгізу туралы өтініш жасауға құқылы. Сараптама жүргізудің тиімділігі сарапшының құзыретіне, адалдығына және объективтілігіне байланысты. Іске қатысатын әрбір субъект өзі көрсеткен адамдарды сарапшы ретінде тарту туралы немесе нақты сараптама мекемесінде сараптама жүргізу туралы өтініш білдіруге, сарапшыға қарсылық білдіруге құқылы [7, 986.].

ҚР АПК дау қатысушылары ұсынған сарапшылардың кандидатураларын соттың қабылдамауына жол беру туралы ереже жоқ. Ғылым, техника, өнер және қолөнер саласында арнайы білімі бар және шынайы қорытынды беруді қамтамасыз ететін адам сот сарапшысы деп танылуы мүмкін.

Сот сараптама тағайындау туралы ұйғарым шығарады, бірақ құрылымы азаматтық процестегі сот ұйғарымына ұқсас. Сараптама тағайындау туралы ұйғарымда: сараптама тағайындау үшін негіздер; сарапшының тегі, аты және әкесінің аты немесе сараптама жүргізуге тиіс сараптама мекемесінің атауы; сарапшының алдына қойылған мәселелер; сарапшының қарамағына ұсынылған материалдар мен құжаттар; сараптама жүргізуге тиіс және төрелік сотқа қорытынды берілуге тиіс мерзім көрсетіледі. Ұйғарымда сондай-ақ, ҚР Қылмыстық кодексінің 420-бабына сәйкес көрінеу жалған қорытынды бергені үшін қылмыстық жауапкершілік туралы сарапшыны ескерту туралы нұсқау бар [8, 896.].

Қорытынды

Азаматтық істердің көпшілігі құжаттармен және олардың дизайн ерекшеліктерімен байланысты. Сондықтан азаматтық процесте құжаттардың сот-жазутану және сот-техникалық сараптамасы жиі кездеседі. Шарттарды, өсиеттерді, міндеттемелерді және басқа құжаттарды сараптамалық талдау кезінде қолдар, мөрлер, қолжазбалар және басқа да объектілер зерттеледі. Құжаттың жалған екендігі анықталды (мысалы, сатып алу-сату, сыйға тарту немесе басқа мәміле жасасу кезінде).

Сарапшы анықтайды: денсаулыққа зиян келтіру себептері, зақымдану механизмі және ескіру мерзімі, аурудың жарақатпен байланысы, еңбекке қабілеттіліктен айырылу пайызы, әке болу және т. б.

Сарапшы адамды әрекетке қабілетсіз, әрекетке қабілеті шектеулі деп таныған кезде, азаматты әрекетке қабілеттілігі қалпына келтірілген кезде міндетті түрде жүргізіледі.

Мүлікті бөлу және бағалау кезінде өнімнің түрін, түрін, мақсатын, тозуды ескере отырып, бастапқы құнын анықтайтын Сот-тауартану сараптамасы тағайындалады. Үйді бөлу, тұрғын үйдің техникалық жағдайын анықтау кезінде сот-құрылыс сараптамасы жүргізіледі [9, 141б.].

Соңғы уақытта қан сот-медициналық сарапшы шеңберінде жүзеге асырылатын генотипоскопия әдісімен әке болуды анықтаудың сот-генетикалық және биологиялық сараптамалары айтарлықтай таралды. Мұндай зерттеу үшін ананың, баланың және болжамды әкенің қан үлгілері алынады. Заманауи ғылыми-техникалық мүмкіндіктер сарапшылардың алдына қойылған сұраққа тез және дәл жауап беруге мүмкіндік береді.

Сот-психологиялық сараптама психологиялық құбылыстарды (процестер, күйлер, адамның қасиеттері) және белгілі бір жағдайларда (сатып алу-сату шартын жасасу, өсиет жасау, сыйға тарту және т.б.) жеке іс-әрекеттің психологиялық заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Азаматтық істер бойынша салыстырмалы зерттеу үшін үлгілерді алу мәселесі ерекше назар аударуға тұрарлық, оны сот мақалаға сәйкес шешеді. Жазу үлгілерін алу қажеттігі туралы соттың ұйғарымы шығарылады. Судьяның немесе соттың жазу үлгілерін алуы маманның қатысуымен жүргізілуі мүмкін, бұл ретте хаттама жасалады [10, 68б.].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі ҚР Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377>
3. Сот-сараптама қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000044>
4. Тапалова Р.Б., Даубасова С.Ш., Арын А.А. Сот-сараптамасының нормативтік-құқықтық негіздері: оқу-әдістемелік құрал. 1- басылым – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 200 бет.
5. М.Қ. Қайнышева, Б.Е. Нурбаева, І.А. Алдабергенов, Е. Серікхан. Тергеу әрекеттерін жүргізуде криминалистикалық қолдануды жетілдірудің тәжірибелік қырлары: Магистрлік жоба. Мамандығы: 7М04201 Құқықтану. - Талдықорған, 2020. - 49б.
6. Майсатаева А.Ш. Қазақстан Республикасының сот сараптамасы сұрақ-жауап нысанында Оқу-әдістемелік құрал. — Қостанай, 2017. — 87 б.
7. Балашов Т.Т. Вареникова С.П. Қазақстан Республикасының қылмыстық процессіндегі сот сараптамасы – 142 б. 2020ж. Алматы
8. Жол-көлік оқиғаларының сараптамалары [Текст] / М.Н. Есенғалиев.- Алматы: CyberSmith, 2017.- 1 электр. опт. диск.
9. Мырзаханова М.Н., Мырзаханов Е.Н. Сот сараптамасы бойынша практикум: оқу-әдістемелік құралы/М.Н. Мырзаханова, Е.Н. Мырзаханов- Алматы: CyberSmith, 2019. — 152 б.
10. Ү. Ө. Нұрмашев, Ф. Ү. Нұрмашева Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығы: Оқу құралы, Алматы, Жеті жарғы, 2009 ж.400б.

REFERENCES:

1. Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksi Qazaqstan Respublikasynyñ Kodeksi 2014 jylǵy 3 şildedegı № 226-V QRZ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
2. Qazaqstan Respublikasynyñ Azamattyq prosetik kodeksi QR Kodeksi 2015 jylǵy 31 qazandaǵy № 377-V QRZ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377>
3. Cot-saraptama qyzmeti turaly Qazaqstan Respublikasynyñ Zańy 2017 jylǵy 10 aqpanndaǵy № 44-VI QRZ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000044>
4. Tapalova R.B., Daubasova S.Ş., Aryn A.A. Sot-saraptamasynyñ normativtik-qūyqytyq negızderi: oqu-ādıstemelik qūral. 1- basylım – Almaty: Qazaq universiteti, 2013. – 200 b.
5. M.Q. Qainyşeva, B.E. Nurbaeva, I.A. Aldabergenov, E. Serikhan. Tergeu әreketterin жүргізуде криминалистикалық қолдануды jetildirudiñ tәjiribelik qyrlary: Magistrlik joba. Mamandyǵy: 7M04201 Qūyqytanu. - Talдықorǵan, 2020. - 49b.
6. Maisataeva A.Ş. Qazaqstan Respublikasynyñ sot saraptamasy sūraq-jauap nysanynda Oqu-ādıstemelik qūral. — Qostanaı, 2017. — 87 b.
7. Balaşov T.T. Varenikova S.P. Qazaqstan Respublikasynyñ qylmystyq prosesindegi sot saraptamasy – 142 b. 2020j. Almaty
8. Jol-kölik oqıǵalarynyñ saraptamalary [Teks] / M.N. Esengaliev.- Almaty: CyberSmith, 2017.- 1 elektr. opt. disk.
9. Myrzahanova M.N., Myrzahanov E.N. Sot saraptamasy boıynşa praktikum: oqu-ādıstemelik qūraly / M.N. Myrzahanova, E.N. Myrzahanov- Almaty: CyberSmith, 2019. — 152 b.
10. Ü. Ö. Nūrmaşev, F. Ü. Nūrmaşeva Qazaqstan Respublikasynyñ azamattyq is жүргізу qūyqyǵy: Oqu qūraly, Almaty Jeti jarǵy, 2009 j.400b.

НАЗНАЧЕНИЕ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПО ГРАЖДАНСКИМ ДЕЛАМ

Серикова Л.С.¹, Жуниспаева А.Б.²

¹*Жетысуский Университет имени И. Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдықорған*

²*Жетысуский Университет имени И. Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдықорған*

**e-mail: ss_laura@mail.ru*

Судебная экспертиза является одной из важнейших форм использования специальных научных знаний в гражданском судопроизводстве, криминологии и уголовном судопроизводстве.

Судебная экспертиза - уникальная самостоятельная и сложнейшая следственная деятельность, целью которой является изучение материалов дела на основе специальных научных знаний с целью установления важных обстоятельств. Судебная экспертиза является дифференцированной формой применения специальных знаний в уголовном процессе. Это еще больше расширяет познавательные возможности среды суда и предварительного следствия, позволяет использовать арсенал всех научных инструментов познания в ходе досудебного производства по гражданскому делу и на судебных заседаниях. Определив основные особенности экспертизы, следует обратить внимание на то, что она представляет собой форму решения проблемно-познавательных ситуаций, возникающих в ходе расследования или при рассмотрении гражданского дела в суде, требующую специальных научных знаний. Именно поэтому судебная экспертиза является наиболее гибким способом установления важных обстоятельств гражданского дела.

Судебная экспертиза постоянно развивается за счет формирования новых методов исследования и совершенствования существующих методов исследования, широко используется в судебной и следственной практике.

Ключевые слова: *эксперт, комплексная экспертиза, следователь, заключение экспертизы.*

APPOINTMENT OF A JUDICIAL EXAMINATION IN CIVIL CASES*Serikova L.S.¹, Zhunispaeva A.B.²**¹Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan**²Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan***e-mail: ss_laura@mail.ru*

Forensic examination is one of the most important forms of use of specialized scientific knowledge in civil proceedings, criminology and criminal proceedings.

Forensic examination is a unique independent and complex investigative activity, the purpose of which is to study case materials on the basis of special scientific knowledge in order to establish important circumstances. Forensic examination is a differentiated form of application of special knowledge in criminal proceedings. This further expands the cognitive capabilities of the court and preliminary investigation environment, allowing the use of an arsenal of all scientific tools of cognition during pre-trial proceedings in a civil case and at court hearings. Having determined the main features of the examination, you should pay attention to the fact that it is a form of solving problem-cognitive situations that arise during an investigation or when considering a civil case in court, requiring special scientific knowledge. That is why forensic examination is the most flexible way to establish important circumstances of a civil case.

Forensic examination is constantly evolving through the formation of new research methods and improvement of existing research methods, and is widely used in judicial and investigative practice.

Key words: *expert, complex examination, investigator, expert opinion.*

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF THE MAIN FINANCIAL PARAMETERS FOR THE SYSTEMATIZATION OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Tassybay B.M.^{1,*} , Zhunusova G. A.² , Zhaparova Zh.³ , Bastaubayev A.K.⁴

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana

²Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

³Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

⁴Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

*e-mail: mbayansulu95@mail.ru

Introduction

The purpose is to substantiate recommendations for improving the mechanisms of the agro-industrial complex, which allow expanding the resource base of agricultural production on terms of mutual benefit for the state and business. Methods - the problems of using partnership in the field of agriculture of the Republic of Kazakhstan are analyzed. The purpose of writing this article is the theoretical substantiation of the thesis about the system of financing and support of public-private partnership as optimal tool for the development of energy efficiency of domestic production and its transfer to the innovative nature of development. When solving the problem of effective design of national and regional industrial markets to increase the efficiency of production activity resources. It is also necessary to consider the presence of significant industry heterogeneity of these markets. Results – this heterogeneity is manifested not only in the existence of industries performing different economic and production functions and, accordingly, performing various social functions, but also in the geographical space of the region. In the process of forming target set of state management of the industry market, it is necessary to proceed from the existing industry and institutional specifics in the market. Conclusions - based on the analysis, SWOT analysis is indicated, set of these methods used for designing in agricultural production. With the help of the study, its strengths and opportunities, weaknesses and threats are shown, and according to the results, the conceptual directions of the institute's development in the agro-industrial complex of the republic are identified.

Keywords: *Agro-industrial complex, data analysis, implementation, agribusiness, public-private partnership, projects, competitiveness, environment, financing.*

In order to ensure the sustainable development of agricultural production sectors, agribusiness spheres, and rural areas, state regulation of the agro-industrial complex is currently one of the top priorities of every nation's economic policy. Within this framework, regulatory legal acts are adopted, and program documents are being created. The Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan is the state agency exercising leadership in the field of the agro-industrial complex, according to the Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2005 No. 310 "Some Issues of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan" The greatest efficiency is achieved by observing all the principles and the optimal ratio between the indicators: that is, when the costs are relatively low, the effectiveness is relatively high and positive (successful) effects and influences are achieved. The audit findings, however, revealed that the authorized authorities in charge of coordinating the regional Industrialization Map and Entrepreneurship Support Map projects (hereafter referred to as the Maps) do not completely coordinate the Map projects' implementation. [1]

There were also certain shortcomings of eco-projects noted. The favorable environment and management plan created to support the implementation of these collaborations heavily influence the success or failure of the projects. For projects in agribusiness to be implemented successfully, legislation and regulations relating to land access, the enforcement of agricultural contractual agreements, intellectual property protection, and other significant concerns including

support for small and medium-sized firms are essential. [3] However, a lot of these problems go beyond standard new project legislation. The issue of private sector partnerships was one that Ministries of Agriculture (MA) in the nations under study were often less prepared to address than other line ministries. PPP in agriculture may eventually find institutional platforms other than the Ministry of Agriculture, even in nations where there is a clearly defined institutional structure. [4]

Material and methods

We have grouped in the graphic the stages of this complex of livestock and poultry's environmental impact. Kazakhstan has been battling for increased competitiveness and sustainable economic growth in recent years. As a result, the government began to show an increasing amount of interest in the private sector and how it may be used to fund, develop, and carry out initiatives for the construction of infrastructure. Currently, Kazakhstan has accumulated significant expertise in the implementation of ecological projects across a variety of industries, particularly in the fields of industrial infrastructure, innovation, transportation, and social and public services. The development of public capital projects to make up for the shortage of government investment, boost the effectiveness of investment and public services, and accelerate.

At the same time, the information provided does not correspond to real data obtained directly at the project implementation sites, which indicates weak control and coordination of the actions of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan and local executive bodies. The state arrangement for the advancement of the agro-industrial complex will be executed inside the system of the Agro-industrial Complex Improvement Concept for 2021-2030 and The National Extend for the advancement of the Agro-industrial complex for 2021-2025, pointed at making strides the competitiveness of the industry by expanding labor efficiency by two and a half times, expanding the trade of agrarian items by two times and guaranteeing household generation of rural items.

Results and their discussion

The project "Construction of a workshop for the production of metal products" (initiator - Avto LLP) according to the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, it is working stably, in fact, the project turned out to be unprofitable (due to non-fulfillment of financial obligations to the second-tier bank, rising prices for raw materials, lack of working capital), production has been discontinued since 2020. They view elevated inflation as a near-term risk with social impact, and measures are being implemented to temporarily regulate prices for socially significant food and energy products. They stressed that the January 2022 protests will lead to accelerated efforts to address the sources of social discontent and implement reforms that will strengthen medium-term growth prospects.

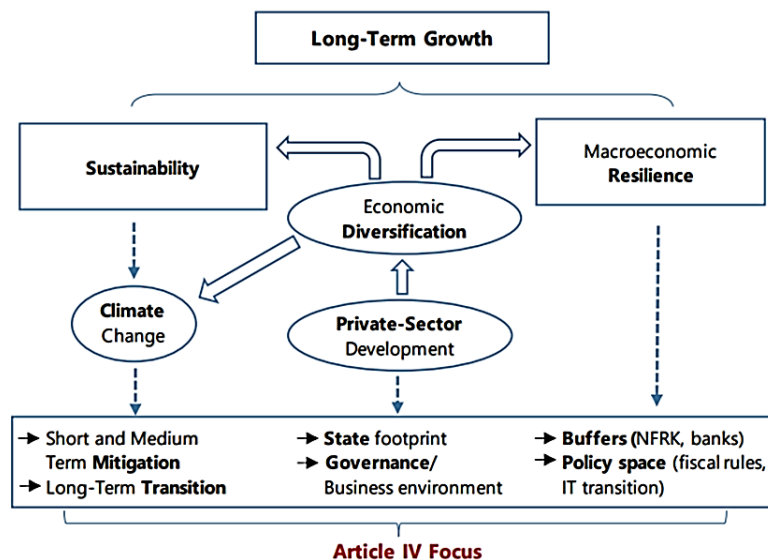

Figure 1 – Kazakhstan: Pillars of Long-term Growth

The financial potential of the country's improvement is the generation, mechanical and asset components. Building a differentiated economy with an accentuation on the fabricating industry and the agro-industrial complex, with a multiplicative impact on the benefit segment remains a need of financial arrangement. For the calculation, the data of national statistical observations on the production of agricultural products in kind are used separately in each category of agricultural producers by type of purpose.

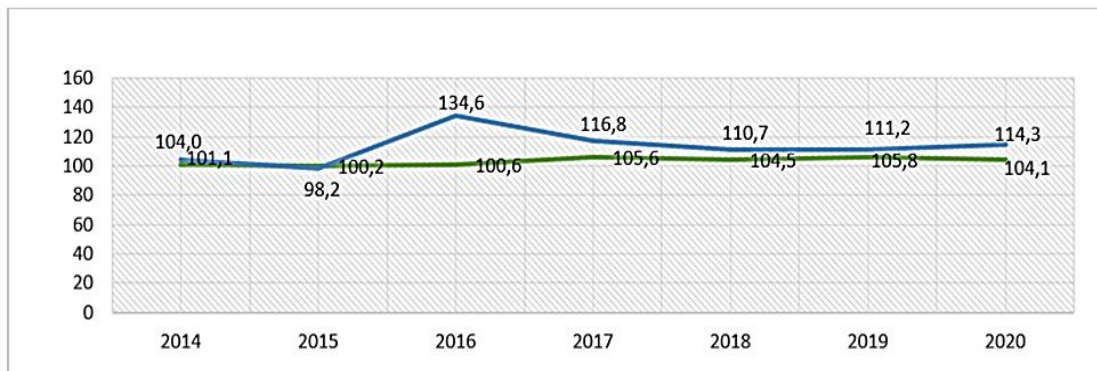
The calculation of the cost of certain types of crop and livestock products is carried out according to the formula:

$$S_i = \sum(q_{ij} * p_i),$$

S_i - the cost of the i -th type of crop or livestock production;

q_{ij} - production of the i -th type of products of the j -th purpose in kind;

p_i - the price component for the i -th type of products in the corresponding category of agricultural producers. Over the years of independence, the Republic of Kazakhstan has adopted a number of strategic policy documents aimed at modernizing and diversifying the national economy through industrial development. [2]

A number of the manufacturing industry in %

Figure 2 – Dynamics of changes in the volume of manufacturing industry and the industrial production index for 2014-2020

According to the PSER for 2022-2026 (approved by the Government of the Republic Kazakhstan, August 24, 2021, Protocol No. 27) economic growth in 2022. Was projected at 3.9%. Considering the current situation in the global economy and in the country, according to the results of the 1st quarter of 2022, the Forecast was changed in April 2022 (Minutes of the Government meeting No. 12 dated April 5, 2022). Thus, by the end of 2022, the real GDP growth of Kazakhstan was estimated at 2.1%.

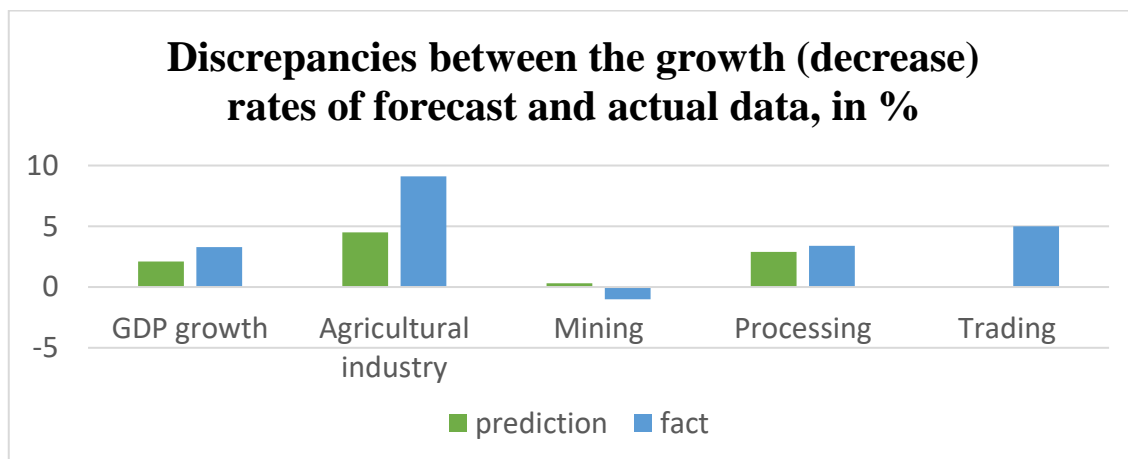

Figure 3 – Discrepancies between the growth (decrease) rates of forecast and actual data

In the same year, the State Program of Accelerated Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014 (hereinafter - GPFIID) was developed and approved. The goal of the SPFIID is to ensure sustainable and balanced economic growth through diversification and increasing its competitiveness.

The period of reestablishment of the asset segments of the economy takes a long time, and in nations where the economy is centered on the extraction of common assets, the move to a clean economy takes decades, and Kazakhstan is no exemption in this sense. In this respect, the execution of the Concept for the move of the Republic of Kazakhstan to a "green economy" will be carried out stages. The most issue of the analysts is the assessment of the impact of autonomous highlights on the subordinate pointer with another substantiation of the significant joins and saves accessible in them. The usage of these saves, alongside the evaluation of the influence of autonomous components on subordinate components, will guarantee the compelling implementation of territorial methodologies pointed at giving both the territorial feasible improvement and the development of the people's quality of life [8]

The State Programs of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for the years 2015–2019 and 2020–2025 were approved within the framework of the Concepts of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for the years 2014–2021 and 2021–2025. (Hereinafter – SPIID for 2015-2019 and SPIID for 2020-2025). approved.

Table 1 – Examples project development in agriculture (fragment)

№	Goal	Specific criteria	Source for achieving specific criteria
1. Ensuring food security			
1	Assessment of the validity, effectiveness and legality of the use of the republican budget funds allocated for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan	<ol style="list-style-type: none"> 1. Completeness and timeliness of financing and their targeted use for measures for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan. 2. Achievement of the goals stipulated by the program documents, as well as their implementation in quantitative terms. 3. Compliance of the measures taken to develop the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan. 4. Compliance with the legality of the conclusion of contracts and the implementation of their conditions when performing works, providing services and supplying goods (machinery, equipment) in order to implement measures for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan 	<ol style="list-style-type: none"> 1. RLA regulating the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan. 2. Budget application and calculations for it 3. Financial and accounting statements of the audited entity. 4. The position of the state body and the constituent documents of the quasi-public sector entities. 5. The strategic plan of the state body and the Report on its implementation. 6. Development strategy and Development Plan of quasi-public sector entities, as well as Reports on their implementation and monitoring. 7. Public procurement plans
2. Social effect of the use of budgetary funds and natural resources for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan			
	Efficiency of the use of budgetary funds allocated for the development of the agro-	<ol style="list-style-type: none"> 1. The level of food security has been achieved 2. As a result of measures of state support of the agro-industrial complex, an increase in the welfare 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Data of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan (https://stat.gov.kz/official/industry/64/statistic/5)

№	Goal	Specific criteria	Source for achieving specific criteria
	industrial complex of the Republic of Kazakhstan and their compliance with legislation.	of the rural population has been achieved 3. The level of economic accessibility of food: 4. Growth of agricultural raw materials and food production	2. Data of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan, JSC National Managing Holding "Baiterek" on the results of the implementation of measures for the financial rehabilitation of agricultural organizations
	Region	Examples of products/services	Public / private partnership
	New products and market entry	Niche (organic) products Products for export Products for import substitution	State / regional authorities International agencies Research centers Non-profits organizations Exporters Incubators Growing farm enterprises

The development of the manufacturing sector is the primary objective of the Republic of Kazakhstan's industrial and innovative development policy from 2014 to 2021, which also takes into account the long-term strategy outlined in the Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan through 2025 (with amendments until February 2021) states that export support and support for increasing labor productivity will be strengthened for enterprises investing in the development of the manufacturing sector. The key criterion will be the growth of added value.

Generation wage, costs and budgetary comes about have a noteworthy affect on the budgetary condition, dissolvability and well-being of agrarian ventures. Hence, these administration objects ought to be altogether checked within the framework of inner and external analysis in arrange to set up the unwavering quality of budgetary execution markers, distinguish unused inside saves and mobilize them to direct costs and increment the benefit of all sorts of agrarian organizations and not as it were.

Table 2 – Key indicators of the manufacturing industry for half decade

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Production, billion tenge	5 978,0	8 047,0	9 401,0	10 404,0	11573,0	13 233,0	16 807,0
Exports, million \$	14 034,0	12 651,0	15 570,0	15 744,0	15826,0	15 456,0	19 827,0
Imports, million \$	28 290,0	23 135,0	27 231,0	30 447,0	35738,0	36 388,0	38 253,0
Investments in fixed assets, billion tenge.	825,0	878,0	956,0	1 242,0	1 017,0	1 078,0	1 550,0
Labor productivity, thousand tenge per person	7 603,0	9 366,0	10 547,0	12 170,0	13 661,0	15 874,0	18 627,0
Employment(full) thousand people.	552,6	568,2	581,6	580,5	583,6	581,8	581,8
Operating enterprises, thousand units.	13,2	13,8	14,5	14,7	15,8	16,9	18,1
GDP, billion tenge	40 884,0	46 971,0	54 379,0	61 819,0	69 533,0	70 649,0	81 269,0
In DS, billion tenge	4 201,0	5 322,0	6 134,0	7 065,0	7 973,0	9 236,0	10 837,0
Share of GVA in GDP, %	10,1	11,3	11,2	11,4	11,4	13,1	13,3
Production of goods							
Agriculture, forestry and fisheries	12 425,3	16 466,3	16 582,5	16 373,6	16 150,7	29 919,6	12 425,3
Industry	12 012,9	42 151,2	52 652,9	58 390,9	37 151,2	56 152,9	12 012,9

The part of Government in advancing an empowering environment for advancement, selection and spread of developments within the agrarian division and back for a well-working rural development framework is by and large recognized. In specific, neighborhood official bodies and approach producers within the field of horticulture ought to center on issues related to framework and network, taken a toll, pertinence, client invitingness and aptitudes, as well as dangers and reinforcing up-to-date in arrange to guarantee digitalization

At the same time, the growth of the share of gross value added (GVA) in the GDP structure over the past 8 years has not exceeded 4%.

The stages of such environmental impact from the livestock and poultry complex are grouped by us in figure. In recent years, Kazakhstan has been facing a period of struggle for sustainable economic development and improved competitiveness. This resulted in the growing interest of the government in the private sector in terms of using its potential for funding, development and implementation of projects aimed at infrastructure development. Presently, Kazakhstan gained considerable experience in the implementation of PPP projects in various sectors, especially in the field of industrial infrastructure, innovation, transport, and social and public services. The capital construction of public projects to make up for the lack of government investment, improve the efficiency of investment and the efficiency of public services, and the rapid development of the private economy and provide a channel for its participation in the construction of infrastructure. In 2022, it is planned to develop a new Roadmap for processing agricultural products, updating passports within the framework of the investment subsidy program, as well as amendments to the Law of the Republic of Kazakhstan on Biofuels in terms of expanding the scope of biofuels.

Table 3 – SWOT analysis of AIC partnership

Strengths	Weaknesses
<ul style="list-style-type: none"> - availability of land resources necessary for the implementation of projects; - new programs in rural areas implementation of the cluster approach development of educational infrastructure need; - if necessary, at all levels organizational and project activities ability to synchronize. 	<ul style="list-style-type: none"> - in the field of PPP in the agro-industrial complex strategic state priorities lack of; - limited budget resources; - industry specificity (high risk, dependence on natural factors); - lack of quality personnel resources; - individual financing parameters dependence on the financial condition of the partner
Opportunity	Threats
<ul style="list-style-type: none"> - unified project in the agro-industrial complex development of the state strategy of Rural Development the program of development and development of high-tech agricultural production with the transition to the level; - risks in agricultural production introduction of the Compulsory Insurance Institute; - eco-projects in the agro-industrial complex application scoring for implementation implementation of the assessment 	<ul style="list-style-type: none"> - agriculture with a high probability high risks in the production of the project reduction of expected results (effects) maybe; - bureaucratic and corrupt barriers at the local level can make it difficult to promote the project and its further implementation; - financial risk of an individual partner attracting additional credit financing may require

In accordance with paragraph 2 of Article 256 of the Entrepreneurial Code, the Industrialization Map and the Entrepreneurship Support Maps of the regions are tools for monitoring (implementing) the industrial and innovative system at the levels of the republic and regions, respectively, and represent a set of industrial and innovative projects implemented by subjects of industrial and innovative activity. [5]

The strategic approach to environmental effect might be viewed as a sort of coalition amongst leaders of various groups that have common goals. In our opinion, the public-private partnership itself can be viewed in this situation as a strategic form of environmental effect if the macro-level of the national socio-economic system is taken into account. The existence of recognized governmental authorities (or municipalities), special interest groups, and representatives of private capital serves as the foundation for this. The results of the activities of the Republic of Kazakhstan represented by the Industrial Development Committee are given below in pic 4.

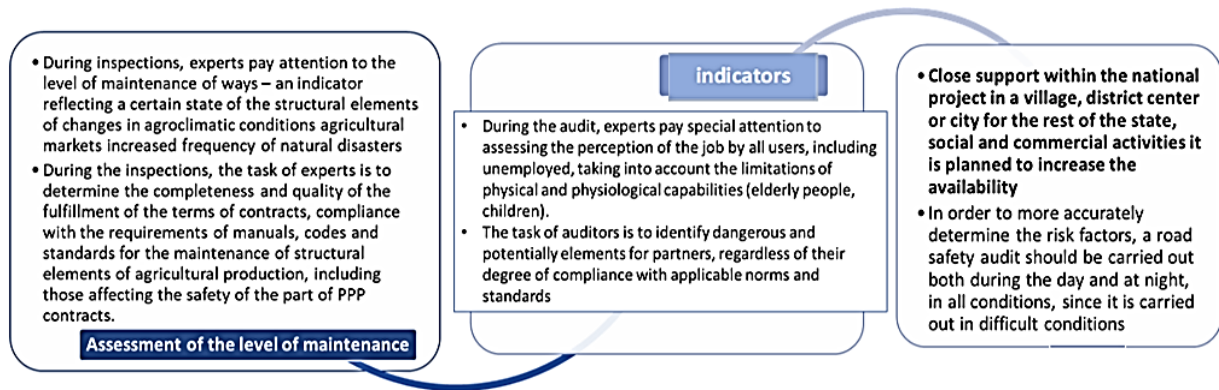

Figure 4 – Analysis of the relationship between the analysis of traditional practice in projects of the agro-industrial complex

These conditions are clarified by the substitution of labor assets with capital, the utilize of more effective apparatus in generation and robotization of generation forms in both trim and animals generation, as well as the development of crops. The propensity to increment edit generation is related with an increment in buy costs, which are more than a few times higher than the buy costs for nourishment items and agro-industrial crops in common.

During the current humanitarian crisis one of the most serious problems in the agriculture management is the creation of an effective system of strategic management, which key objectives are customer satisfaction, ensuring food safety, creation of optimal distribution chain, effective economic environment and waste management. All these strategic directions for overcoming the difficulties of the agrarian sector of the economy require effective interaction between government and business, as evidenced by both statistical data and studies of various scientists

Conclusion

1. Undoubtedly important factor is the actions of the state to ensure the best economic structure and efficient allocation of resources, where industrial policy measures the economy and industrial policy assumes that achieving sustainable economic growth is one of the main goals.

2. The formation of sustainable growth factors suggests that industrial policy in the agro-industrial complex involves the government investing resources in significant industries that can stimulate economic growth, industrial policy involves the involvement of resources in the changing structure of production.

3. As a result, given everything said above, we may infer the following statements concerning industrial policy: Industrial policy is significantly influenced by the most advanced technical structure.

4. The complement of current regulations and methods of application and implementation must be improved for PPP projects of the agro-industrial complex to develop.

5. One significant distinction between the audit and the customary practice of conducting scheduled inspections to assess the level in the country is the assessment of such a factor as security for all project participants. The meaningful goal of the audit is to find flaws in the theory that bettering the environment can increase competitiveness.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аудиторский отчет. Оценка эффективности реализации проектов, включенных в республиканские и региональные карты индустриализации, анализ управления активами субъекта квазигосударственного сектора (2022)
2. Лыч, Г. М. Аграрная экономика: проблемы и пути их решения: авторское кредо / Г. М. Лыч. – Минск: Право и экономика, 2016. – 217 с.
3. Lipinski, M. E., Wilson, E. M. (2004). Road Safety Audits: A Synthesis of Highway Practice. National Cooperative Highway Research Program, NCHRP Synthesis 336, Transportation Research Board
4. Public-private partnerships for agribusiness development [Electronic resource]: a review of international experiences / M. Rankin [et al.]; конс. С. Rizzo; Food and Agriculture Organization of the United Nations. – Электрон. текстовые дан. – Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2016. – 163 p
5. Конуспаев, Р.Қ. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік: мәселелері және жетілдіру жолдары: монография / Р.Қ. Конуспаев, А.Т. Конуспаева. - Алматы: Cyber Smith, 2019.- 128 б. Аграрного университета -2017.- №10. - S. 190-193.
6. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan and the data of the Committee
7. Golubkov M.A. Gosudarstvenno-chastnoe partnerstvo v oblasti razvitiya sel'skogo hozjajstva // Rossijskij vneshnij jekonomicheskij vestnik. - 2016. - № 9. - S. 32-33.
8. Жұмағұлов Т.С. Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік қолдаудың шетелдік тәжірибесін саралау. Мемлекеттік-жекеменшік механизмін қолданудың маңызы / Т.С. Жұмағұлов // Мемлекеттік-жекеменшік әріптестік.- 2020.- № 2.- В. 28-30.
9. Konuspaev R.K., Demesinov T.Zh., Taipov T.A. GOSUDARSTVENNO-CHASTNOE PARTNERSTVO V AGRARNOJ OTRASLI RESPUBLIKI KAZAHSTAN (teks stat'i na kazahskom jazyke). Problemy agrorynka. 2020;
10. The State Program on Accelerated Industrial and Innovative Development. (2010). Direct access: <http://www.kazakhembus.com/content/spaiid> World Bank Global Round. (2013) “Value-for-Money Analysis—Practices and Challenges. Washington DC. 78p.
11. Indian Journal of Agricultural Sciences 83 (8): 803–8, August 2013/Review Article Impact of public private partnership in agriculture: A review K PONNUSAMY
12. Konuspaev, R.Қ. Memlekettik-zhekemenshik әріптестік: мәселелері және жетілдіру жолдары: монография / Р.Қ. Конуспаев, А.Т. Конуспаева. - Алматы: Cyber Smith, 2019.- 128 б. аграрного университета. -2017.- №10. - S. 190-193.
- Yescombe E. R. (2011) Public-Private Partnerships: Principles of Policy and Finance. Oxford: Elsevier. 368r
13. Golubkov M.A. Public-private partnership in the field of agricultural development // Russian External Economic Bulletin. - 2016. - No. 9. - pp. 32-33
14. Исследование «Государственно-частное партнерство в России 2016–2017: текущее состояние и тренды, рейтинг регионов» / Ассоциация «Центр развития ГЧП». – М.: Ассоциация «Центр развития ГЧП», 2016. – 32 с.
15. The State Program on Accelerated Industrial and Innovative Development. (2010). Direct access: <http://www.kazakhembus.com/content/spaiid> World Bank Global Round. (2013) “Value-for-Money Analysis—Practices and Challenges. Washington DC. 78p.
16. Indian Journal of Agricultural Sciences 83 (8): 803–8, August 2013/Review Article Impact of public private partnership in agriculture: A review K PONNUSAMY
17. FAO. 2016. Public-private partnerships for agribusiness development – A review of international experiences, by Rankin, M., Gálvez Nogales, E., Santacoloma, P., Mhlanga, N. & Rizzo, C. Rome, Italy
18. Australian Government, National Public Private Partnership Policy and Guidelines // [Electronic resource] Department of Infrastructure and Regional Development AU. URL: <https://infrastructure.gov.au/infrastructure/ngpd/index.aspx> Para 3 p. 6.

REFERENCES:

1. Audit report. Assessment of the effectiveness of the implementation of projects included in the republican and regional industrialization maps, as well as analysis of asset management of a quasi-public sector entity (2022)
2. Lipinski, M. E., Wilson, E. M. (2004). Road Safety Audits: A Synthesis of Highway Practice. National Cooperative Highway Research Program, NCHRP Synthesis 336, Transportation Research Board
3. Golubkov M.A. Public-private partnership in the field of agricultural development // Russian External Economic Bulletin. - 2016. - No. 9. - pp. 32-33
4. Rankin, M. Public-private partnerships for agribusiness development - A review of international experiences / M.Rankin, E.GálvezNogales, P. Santacoloma, N.Mhlanga, C Rizzo. - Rome: FAO, 2016.-183p.
5. Konuspaev, R.Қ. Memlekettik-zhekemenshik әriptestik:mәseleleri zhәне zhetildiru zholdary:monografija / R.Қ. Konuspaev, A.T. Konuspaeva. - Almaty: Cyber Smith, 2019.- 128 b. agrarnogo universiteta. -2017.- №10. - S. 190-193.
6. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan and the data of the Committee
7. Golubkov M.A. Gosudarstvenno-chastnoe partnerstvo v oblasti razvitiya sel'skogo hozjajstva // Rossijskij vneshnij jekonomicheskij vestnik. - 2016. - № 9. - S. 32-33.
8. Zhymarylov, T.S. Agroәnerkәsiptik keshendi memlekettik қoldaудың sheteldik tәzhibesin saralau. Memlekettik-zhekemenshik mehanizmin қoldanудың маңызы / T.S.Zhymarylov // Memlekettik-zhekemenshik әriptestik.- 2020.- № 2.- B. 28-30.
9. Konuspaev R.K., Demesinov T.Zh., Taipov T.A. GOSUDARSTVENNO-CHASTNOE PARTNERSTVO V AGRARNOJ OTRASLI RESPUBLIKI KAZAHSTAN (teks stat'i na kazahskom jazyke). Problemy agrorynka. 2020;
10. The State Program on Accelerated Industrial and Innovative Development. (2010). Direct access: <http://www.kazakhembus.com/content/spaiid> World Bank Global Round. (2013) "Value-for-Money Analysis—Practices and Challenges. Washington DC. 78p.
11. Indian Journal of Agricultural Sciences 83 (8): 803–8, August 2013/Review Article Impact of public private partnership in agriculture: A review K PONNUSAMY
12. Konuspaev, R.Қ. Memlekettik-zhekemenshik әriptestik:mәseleleri zhәне zhetildiru zholdary:monografija / R.Қ. Konuspaev, A.T. Konuspaeva. - Almaty: Cyber Smith, 2019.- 128 b. agrarnogo universiteta. -2017.- №10. - S. 190-193.
13. Yescombe E. R. (2011) Public-Private Partnerships: Principles of Policy and Finance. Oxford: Elsevier. 368p
14. Research "Public-private partnership in Russia 2016-2017: current state and trends, rating of regions" / Association "Center for PPP Development". – M.: Association "Center for PPP Development", 2016. – 32 p.
15. The State Program on Accelerated Industrial and Innovative Development. (2010). Direct access: <http://www.kazakhembus.com/content/spaiid> World Bank Global Round. (2013) "Value-for-Money Analysis—Practices and Challenges. Washington DC. 78p.
16. Indian Journal of Agricultural Sciences 83 (8): 803–8, August 2013/Review Article Impact of public private partnership in agriculture: A review K PONNUSAMY
17. FAO. 2016. Public–private partnerships for agribusiness development – A review of international experiences, by Rankin, M., Gálvez Nogales, E., Santacoloma, P., Mhlanga, N. & Rizzo, C. Rome, Italy
18. Australian Government, National Public Private Partnership Policy and Guidelines // [Electronic resource] Department of Infrastructure and Regional Development AU. URL: <https://infrastructure.gov.au/infrastructure/ngpd/index.aspx> Para 3 p. 6.

ҚР АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ ЖҮЙЕЛЕУ ҮШІН НЕГІЗГІ ҚАРЖЫЛЫҚ ПАРАМЕТРЛЕРДІ ІСКЕ АСЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тасыбай Б.М.^{1,*}, Жунусова Г.А.², Жапарова Ж.Ж.³, Бастаубаев А.К.⁴

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

³І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

⁴І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

*e-mail: mbayansulu95@mail.ru

Мақсаты - мемлекет пен бизнес үшін өзара тиімділік жағдайында ауыл шаруашылығы өндірісінің ресурстық базасын кеңейтуге мүмкіндік беретін агроөнеркәсіптік кешен тетіктерін жетілдіру жөніндегі ұсынымдарды негіздеу. Әдістер - Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы саласындағы әріптестікті пайдалану проблемаларына талдау жасалды. Осы мақаланы жазудың мақсаты отандық өндірістің энергия тиімділігін дамытудың және оны дамудың инновациялық сипатына ауыстырудың оңтайлы құралы ретінде мемлекеттік-жекешелік әріптестікті қаржыландыру және қолдау жүйесі туралы тезисті теориялық негіздеу болып табылады. Өндірістік қызмет ресурстарының тиімділігін арттыру және соның салдарынан өнеркәсіптік кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында ұлттық және өңірлік өнеркәсіптік нарықтарды тиімді жобалау міндетін шешу кезінде. Сондай-ақ, осы нарықтардың айтарлықтай салалық ерекшеліктерімен қамтамасыз ету жолдарының болуын ескеру қажет. Нәтижелер - бұл дегеніміз жүйелі әртүрлі экономикалық және өндірістік функцияларды орындайтын және сәйкесінше әртүрлі әлеуметтік функцияларды орындайтын салалардың болуымен ғана емес, сонымен қатар аймақтың географиялық кеңістігінде де көрінеді. Бұл жаһандық нарықтың әсері мен мемлекетті басқарудың мақсатты жиынтығын қалыптастыру процесінде нарықтағы қолданыстағы салалық және институционалдық ерекшеліктерге сүйену қажет дегенді білдіреді. Қорытынды - жүргізілген талдау негізінде SWOT -талдау, ауыл шаруашылығы өндірісінде жобалау үшін көрсетілген әдістердің пайдаланылған жиынтығы көрсетілген. Зерттеудің көмегімен оның күшті жақтары мен мүмкіндіктері, әлсіз жақтары мен қауіптері көрсетіліп, нәтижелері бойынша республиканың агроөнеркәсіптік кешеніндегі институтты дамытудың тұжырымдамалық бағыттары айқындалды.

Кілт сөздер: Агроөнеркәсіптік кешен, деректерді талдау, іске асыру, агробизнес, мемлекеттік-жекешелік әріптестік, жобалар, бәсекеге қабілеттілік, қоршаған орта, қаржыландыру.

ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ ОСНОВНЫХ ФИНАНСОВЫХ ПАРАМЕТРОВ ДЛЯ СИСТЕМАТИЗАЦИИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА В РК

Тасыбай Б.М.^{1,*}, Жунусова Г.А.², Жапарова Ж.Ж.³, Бастаубаев А.К.⁴

¹Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана

²Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдықорған

³Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдықорған

⁴Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдықорған

*e-mail: mbayansulu95@mail.ru

Цель - обоснование рекомендаций по совершенствованию механизмов агропромышленного комплекса, которые позволяют расширять ресурсную базу сельскохозяйственного производства на условиях взаимной выгоды для государства и бизнеса. *Методы* - проанализированы проблемы использования партнерства в сфере сельского хозяйства Республики Казахстан. Целью написания данной статьи является теоретическое обоснование тезиса о системе финансирования и поддержки государственно-частного партнерства как оптимальном инструменте для развития энергоэффективности отечественного производства и перевода его на инновационный характер развития. При решении задачи эффективного проектирования национальных и региональных промышленных рынков с целью повышения эффективности ресурсов производственной деятельности и, как следствие, повышения конкурентоспособности промышленных предприятий. Так же необходимо учитывать наличие значительной отраслевой неоднородности этих рынков. *Результаты* – эта неоднородность проявляется не только в существовании отраслей, выполняющих разные экономические и производственные функции и, соответственно, выполняющих различные социальные функции, но и в географическом пространстве региона. Это означает, что в процессе формирования целевого набора управления государством отраслевого рынка необходимо исходить из существующей отраслевой и институциональной специфики на рынке. *Выводы* - на основе проведенного анализа обозначен SWOT-анализ, использованный набор указанных методов для проектирования в сельскохозяйственном производстве. С помощью исследования показаны его сильные стороны и возможности, слабые стороны и угрозы, и по результатам определены концептуальные направления развития института в агропромышленном комплексе республики выделяются соответственно.

Ключевые слова. Агропромышленный комплекс, анализ данных, реализация, агробизнес, государственно-частное партнерство, проекты, конкурентоспособность, окружающая среда, финансирование.

КИНОМУЗЫКА В ТВОРЧЕСТВЕ КАЗАХСТАНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА Б.ДАЛЬДЕНБАЯ)

Темиргалиева Н.

Музыкальный колледж имени К. Байсеитова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган
**e-mail: temirgalieva.nargiza@mail.ru*

Аналитическое обращение и научное исследование творчества композиторов Казахстана в области киномузыки имеет большое значение для развития современного музыковедения. Научная новизна заключается в том, что впервые анализируется творчество Бейбита Дальденбая в области киномузыки. В рамках данной статьи мы остановились на аналитическом обращении к кинофильмам «Юность Джамбула» и «Сардар». Выбор творчества данного композитора и его киномузыки обусловлен необходимостью изучения становления музыки к кинофильмам в Казахстане.

Ключевые слова: киномузыка, композитор, кинофильм, музыкальный жанр.

Введение

Музыкальная культура Казахстана в настоящее время развивается многоаспектно, представляя все основные направления музыкального искусства, включая разнообразные формы, жанры характерные для мировой музыки.

Изучение музыки современных композиторов Казахстана представляет собой важнейшее направление в академическом музыкознании. Оно направлено на раскрытие авторского стиля того или иного композитора, целостный анализ музыкальных сочинений, отражение современной ретроспективы музыкального искусства и так далее. Важным моментом является то, что таким образом налаживается более тесный контакт между композитором и слушателем, который в итоге более полно знакомится с творчеством своих современников. Примечательным является то, что композиторы-современники не обходят стороной и массовые музыкальные жанры.

Так, с конца XX-го века в Казахстане начали развиваться жанры современного массового вида искусства, к которым относится и кинематограф. Сегодня он является ведущим направлением на мировой арене. Несмотря на существование большого количества иных жанров, кинематограф является популярным и востребованным массовым видом искусства. Большую роль в воплощении художественной идеи фильма играет музыкальный ряд (киномузыка). Без связи музыки со зрительной сферой фильма трудно достичь подобного эффекта. С возникновения кинематографа, композиторы активно начали писать музыку для кино. В настоящее время имеется несколько определений термина «киномузыки». Одним из наиболее полных является следующее: «киномузыка – комплекс музыкально-выразительных средств, являющийся компонентом фильма, участвующий в создании его смысловой и художественной концепции» [6, с. 18].

Киномузыка на сегодняшний день стала неотъемлемым компонентом кинофильма. И в творчестве казахстанских композиторов на протяжении всего существования данного жанра, он является очень востребованным.

Бейбит Дальденбай – известный казахстанский композитор, творчество которого охватывает самые разнообразные музыкальные жанры и формы. Им созданы симфонические, оркестровые, камерные и вокальные произведения, а также произведения к драматическим спектаклям и художественным, мультипликационным фильмам.

Отечественными музыковедами и исследователями жанр киномузыки в творчестве Бейбита Абиловича не изучен. В связи с этим, **актуальность темы** не

вызывает сомнений, так как изучение творческой деятельности композитора в киномузыке является одной из важных вех формирования целостного представления о личности композитора. Аналитическое обращение и научное исследование творчества композиторов Казахстана в области киномузыки имеет большое значение для развития современного музыковедения. **Научная новизна** заключается в том, что впервые анализируется творчество Бейбита Дальденбая в области киномузыки. Предлагаемая работа дает возможность для составления понимания особенностей киномузыки в творчестве казахстанских композиторов. В рамках данной статьи мы остановились на аналитическом обращении к кинофильмам «Юность Джамбула» и «Сардар». Выбор творчества данного композитора и его киномузыки обусловлен необходимостью изучения становления музыки к кинофильмам в Казахстане.

Творчество казахстанских композиторов в области кино

К созданию музыки к кинофильмам в разное время были привлечены многие выдающиеся композиторы Казахстана. Киномузыка, написанная казахстанскими композиторами, отражает наиболее яркие и характерные черты творчества и музыкального языка авторов, подобно опере, балету, симфонии, малым жанрам. Несмотря на привязанность к сюжету и зависимость от хронометража киномузыка композиторов Казахстана, по мнению автора, может рассматриваться как отдельные образцы их творчества и имеет не менее важную ценность, чем музыка, представляющая другие жанры.

К середине XX века в Казахстане сложилась многонациональная композиторская школа, представленная именами Ахмета Жубанова, Евгения Брусиловского, Латифа Хамиди, Мукана Тулебаева, Бахытжана Байкадамова, Куддуса Кужамьярова, Капана Мусина, Сыдыка Мухамеджанова, Анатолия Бычкова и многих других.

Автором исследования сделана попытка обобщения и систематизации творчества казахстанских композиторов в сфере киномузыки.

Ахмет Жубанов (1906-1968гг.). Корифеем казахстанской композиторской школы в соавторстве с другим выдающимся советским композитором Михаилом Гнесиным была создана музыка к первому казахскому художественному кинофильму «Амангельды» режиссёра Моисея Левина в 1938 году. В музыке к данному кинофильму проявились черты творчества, присущие названным композиторам: искренность, ясность мелодии и в то же время точное попадание в образ героя. Композиторы сумели музыкально описать события колониального, классового и национального угнетения, изъятия земель, и как следствие всего – восстания, охватившего весь Казахстан.

Евгений Брусиловский (1905-1981гг.). Одному из лидеров казахстанской композиторской школы принадлежит музыка ко многим кинофильмам того времени: «Дочь степей» (1954г., режиссёр Ш.Айманов), «Это было в Шугле» (1955г., режиссёр М.Бегалин), «Берёзы в степи» (1956г., режиссёр Ю.Победоносцев), «Беспокойная весна» в соавторстве с Бахытжаном Байкадамовым (1956г., режиссёр А.Медведкин), «Его время придёт» (1957г., режиссёр М.Бегалин), «Возвращение на землю» (1959г., режиссёр М.Бегалин) и др. Кроме того, в двухсерийном кинофильме «Кыз-Жибек» (1970г., режиссёр С.Ходжиков) использован некоторый музыкальный материал из одноимённой оперы Е.Брусиловского.

Латиф Хамиди (1906-1983гг.). Композитором было создано музыкальное оформление к ряду документально-хроникальных фильмов – «Наш колхоз» (1947г., режиссёр О.Абишев), «Звёзды шахтёрской славы» (1948г., режиссёр Э.Файк), «Советский Казахстан» (1950г., режиссёры Л.Степанова, К.Кулагина, Д.Тналина), «На просторах степи Казахстана» (1955г., режиссёр В.Томберг). Для данного исследования интерес представляет музыка Л.Хамиди к единственному художественному кинофильму «Песни Абая» (1945г.).

Мукан Тулебаев (1913-1960гг.). М.Тулебаевым создана музыка к нескольким художественным фильмам – «Золотой рог» (1948г., режиссёр Е.Арон), «Джамбул» совместно с Николаем Крюковым (1952г., режиссёр Е.Дзиган), «Мы здесь живём» совместно с Александром Зацепиным (1956г., режиссёры Ш.Айманов и М.Володарский), а также музыкальное обрамление

документальной ленты «Советский Казахстан» 1956 года. Детальный анализ композиторской техники, а также музыки к фильму «Джамбул» представлен во второй главе исследования.

Бахытжан Байкадамов (1917-1977гг.). Талантливый композитор сочинил музыку к документальному фильму о Розе Баглановой «Соловей степи» (1961г.) и, как было упомянуто, Б.Байкадамовым совместно с Е.Брусилевским была написана музыка к художественному кинофильму «Беспокойная весна» (1956г.).

Капан Мусин (1921-1970гг.). Творчество выдающегося казахского композитора в рассматриваемом жанре характеризуется написанием киномузыки к хроникальным киножурналам из серии «Советский Казахстан» (1951-1952гг.), художественному детскому фильму «Крылатый подарок» (1956г., режиссёры А.Слободник и Э.Файк), а также популярному казахстанскому мультипликационному фильму «Заяц и волк» (1969г., режиссёр Г.Кистауов).

Сыдык Мухамеджанов (1924-1991гг.). Творчество композитора характеризуется большим вниманием к созданию музыки к фильмам, среди которых: «Мать и сын» (1955г., режиссёр С.Ходжиков), «Мы из Семиречья» (1958г., режиссёры С.Ходжиков, А.Очкин), «Если бы каждый из нас...» (1961г., режиссёр С.Ходжиков), «Перекрёсток» (1963г., режиссёр Ш.Айманов), «Алдар-Косе» (1964г., режиссёр Ш.Айманов), «Мечта моя» (1965г., режиссёр К.Абусейтов), «У подножия Найзатас» (1969г., режиссёр К.Абусейтов), «Лесная баллада» (1972г., режиссёры Н.Жантурин и Гук Ин Цой), «Третья сторона медали» (1976г., режиссёры Н.Жантурин и Г.Жайканов), «День и час Сериккула» (1981г., режиссёр С.Жармухамедов).

Нургиса Тлендиев (1925-1998гг.). Знаменитым композитором, музыкальным руководителем киностудии «Казахфильм», членом Союза кинематографистов Казахской ССР создана музыка к множеству картин. Среди них: «Меня зовут Кожа» (1963г., режиссёр А.Карсакбаев), «Тревожное утро» (1966г., режиссёр А.Карсакбаев), «Путешествие в детство» (1968г., режиссёр А.Карсакбаев), «Синий маршрут» (1968г., режиссёр А.Карсакбаев), «Кыз Жибек» (1970г., режиссёр С.Ходжиков), «Брат мой» (1972г., режиссёр А.Карсакбаев), «Эй вы, ковбой!» (1974г., режиссёр А.Карсакбаев), «Кусаин-кусеке» (1976г., режиссёр Е.Болысбаев), «Алпамыс идёт в школу» (1977г., режиссёр А.Карсакбаев), «Погоня в степи» (1979г., режиссёр А.Карсакбаев), «Прощай, красавица» (1981г., режиссёр В.Пусурманов), «Красный обоз» (1981г., режиссёр А.Мустафин), «Расплата» (1981г., режиссёр Р.Ескараев), «Дыня» (1982г., режиссёр В.Пусурманов), «Лети, журавлик» (1982г., режиссёры К.Касымбеков, Т.Казыбеков) и др. Кроме того Н.Тлендиевым была написана музыка к популярным мультфильмам киностудии – «Почему у ласточки хвост рожками?» (1967г.) и «Аксак кулан» (1968г.) режиссёра А.Хайдарова. Богатое творчество Н.Тлендиева в области киномузыки также может стать темой самостоятельного музыковедческого исследования.

Газиза Жубанова (1927-1993гг.) – знаковая фигура в профессиональной музыке Казахстана. Её творчество представляет собой совершенно новую эпоху в музыкальной культуре республики. Музыкальные произведения Жубановой органично сочетают черты национальной музыки и современной композиторской техники. В её музыкальных образах присутствуют широкое эпическое начало, философская обобщённость и своеобразный отклик на вопросы бытия. Кроме того, Г.Жубанова является продолжательницей традиций композиторских технологий С.Прокофьева, что приобретает особую важность в данном исследовании. Многогранное творчество первой казахской профессиональной женщины-композитора охватывает и жанр музыки к фильмам, среди которых: «На диком берегу Иртыша» (1959г., режиссёр Е.Арон), «Спроси своё сердце» (1964г., режиссёр Э.Файк), «Крылья песни» (1966г., режиссёр А.Мамбетов), «Там, где горы белые» (1973г., режиссёр В.Пусурманов), «Кровь и пот» (1978г., режиссёры А.Мамбетов, Ю.Мастюгин), «Гонцы спешат» (1980г., режиссёр А.Мамбетов) и др.

Еркегали Рахмадиев (1930-2013гг.). Мэтр казахского музыкального искусства, создавший за свою жизнь произведения самых различных жанров, проявил свой талант и в киномузыке. Им создана музыка к следующим фильмам: «Земля отцов» (1966г., режиссёр Ш.Айманов), «Конец атамана» (1970г., режиссёр Ш.Айманов), «Транссибирский экспресс» (1977г., режиссёр Э.Уразбаев), «Время жить» (1987г., режиссёр А.Григорьев) и другие.

Тлес Кажғалиев (1949-1996гг.) «Боярышник» (1979г., режиссёр М.Омаров), «Невеста для брата» (1979г., режиссёр Б.Шманов), «Родные степи» (1981г., режиссёр Д.Манабаев), «Три дня праздника» (1981г., режиссёр С.Райбаев), «Человеческий фактор» (1984г., режиссёр С.Шутов), «Мой дом на зелёных холмах» (1986г., режиссёр А.Сулеева) – это лишь часть фильмов, к которым была создана музыка выдающимся композитором республики Т.Кажғалиевым.

Эдуард Богушевский (родился в 1938г.) – известный советский композитор, проживающий в настоящее время в Америке, является автором музыки ко многим фильмам, произведённым в Казахстане, в том числе – «Зима – не полевой сезон» (1972г., режиссёр Ю.Пискунов), «Лето в зоопарке» (1976г., режиссёр М.Якшимбетов), «Любимая» (1976г., режиссёр С.Сулейменов), «Пелена» (1986г., режиссёр С.Чернышов), «Дар богов» (1998г., режиссёр В.Чугунов) и др.

Традиция написания киномузыки развивается. В настоящее время в жанре киномузыки работают многие композиторы республики, среди которых Кенес Дуйсекеев, Алмас Серкебаев, Куат Шильдебаев, Адиль Бестыбаев, Бейбит Дальденбаев, Актоты Раимкулова, Ринат Гайсин, Адильжан Толькбаев, Шырын Базаркулова и другие.

Тем не менее, следует отметить тот факт, что развитие кино-музыкального искусства целиком на протяжении всей его истории находилось в тесной зависимости от кинематографической ситуации в стране, т.е., к примеру, от количества выпускаемых фильмов, выделяемого бюджета на создание киноленты, в том числе непосредственно написание музыки к ней, от показателей кинопроката и т.д.

Таким образом, музыкальное искусство Казахстана в жанре киномузыки представляет собой значительное направление творческой деятельности. На сегодняшний день в стране особую актуальность и остроту приобретает вопрос о дальнейшей эволюции национального киномузыкального искусства – сложного и многогранного процесса, при котором необходимо учитывать вопросы сохранения культурного прошлого в сочетании с новыми современными композиторскими техниками. Сложившаяся ситуация связана с тенденцией постоянного роста современного опыта композиторов, стремлением к профессиональному совершенствованию, а также всё более возрастающим интересом и вниманием к киномузыке. Ввиду этого, по мнению автора, исследование возникновения киномузыки в Казахстане, истории её становления и развития в контексте преемственности традиций и новаторства является особенно существенным и актуальным.

Б. Дальденбай в контексте музыкальной культуры Казахстана

Казахстанское музыкальное искусство в первой половине прошлого столетия пережило ряд колоссальных преобразований. Это было связано, безусловно, со сменой культурной парадигмы – исконное устное казахское творчество отныне перенимает западную академическую модель и становится письменной. При этом данный процесс происходил в ускоренных темпах и для его внедрения в общественные массы использовались знакомые народу национальные истоки из казахских песен и кюев. Так, в частности первая казахская опера «Кыз Жибек» Е. Брусиловского практически полностью основана на цитировании традиционных и устно-профессиональных песен и кюев.

С этих моментов происходит освоение новых жанров, стилей, форм, составов, средств музыкальной выразительности и так далее. Жанровая картина становится чрезвычайно масштабной, а в ее основу вошли оперная, симфоническая, камерно-инструментальная, камерно-вокальная, хоровая музыка (до этого периода основой традиционного музыкального мышления казахов были кюй и песня). Формирование новой академической композиторской школы, ориентированной на западные традиции, происходило в Казахстане с 20-х годов ХХ-го века. Ролевые модели музыкантов в виде *акынов, жырау, жырышы, салов, сері, әніші* сменяется личностью композитора. Так, исследователь казахстанской композиторской школы прошлого столетия У. Джумакова дает их периодизацию и классификацию по признаку сменяемости поколений (таблица 1), каждое из которых было наделено своими целями и задачами. Она назвала это «взаимоотношением аксакалов, отцов и детей» [1, с. 55].

Таблица 1 – Поколения композиторов Казахстана

Поколение	Композиторы
1 поколение	Ахмет Жубанов, Евгений Брусиловский, Латиф Хамиди, Муқан Тулебаев, Василий Великанов, Бахытжан Байкадамов
2 поколение	Газиза Жубанова, Еркегали Рахмадиев, Куддус Кужамьяров, Сыдык Мухамеджанов, Нагим Мендығалиев, Мансур Сағатов, Мынсағар Манғитаев, Нургиса Тлендиев, Базарбай Джуманиязов, Кенжебек Кумисбеков
3 поколение	Тлес Кажғалиев, Жолдыбай Дастенов, Толеген Мухамеджанов, Бейбит Дальденбай, Қуат Шильдебаев, Бахтияр Аманжол, Ермек Умиров, Владимир Стригоцкий

В настоящее время казахское музыкальное искусство развивается в творческой деятельности композиторов третьего и четвертого поколения. И для них по-прежнему принципиально важным является сохранение музыкального творчества этнической принадлежности. В этой связи У. Джумакова подчеркивает, что композиторский стиль казахстанских композиторов основан на следующих традиционных принципах кочевой культуры:

1. Мелодико-тематический музыкальный язык национального наследия;
2. Тембро-звуковые принципы казахских народных инструментов и национальных особенностей пения, которые формируют пласт национального звучания;
3. Взаимосвязь поэтической речи с музыкальным пластом, которые синкретически связаны в традиционной казахской культуре;
4. Особенности музыки, связанные с отражением национального мировосприятия, миропонимания и мироощущения.

Одним из ярчайших представителей казахстанской музыкальной культуры на сегодняшний день является Бейбит Абилович Дальденбай. Известный современный казахстанский композитор, Заслуженный деятель Республики Казахстан, исполнитель-кларнетист, профессор кафедры музыковедения и композиции Казахской национальной консерватории имени Курмангазы, член Союза композиторов Казахстана, лауреат многочисленных международных и республиканских конкурсов. Также – скромный, но амбициозный, ищущий мастер, представляющий третье поколение казахстанской композиторской школы. Данное поколение представлено превосходной и яркой группой выдающихся казахских композиторов. Это – Тлес Кажғалиев, Жолдыбай Дастенов, Толеген Мухамеджанов, Қуат Шильдебаев, Серик Еркимбеков, Кенес Дуйсекеев, Бахтияр Аманжол и другие.

Бейбит Дальденбай родился 29 июня 1955 года в селе Нарынкол, Нарынкольского района, Алматинской области Казахской ССР. Здесь, «на родной земле, с необыкновенно прекрасной природой, в его сознании зародились патриотизм и безмерная любовь к своей стране, которые являются основной темой в его творчестве», - как пишет музыковед А.С. Карамендина [2].

Творчество Бейбита Абиловича охватывает самые разнообразные музыкальные жанры и формы. Им созданы симфонические, оркестровые, камерные, вокальные произведения. Значительное место в творчестве Бейбита Дальденбая занимает музыка к драматическим спектаклям, а также художественным и мультипликационным фильмам. Он сочинил музыку к следующим кинофильмам: «Выйти из лесу на поляну» (1987), «Сезон бабочек» (1987), «Гости» (1987), «На дальнем зимовье» (1990), «Жоқшы» (1990), «Орех и скрипка» (1991), «Новичок» (1994), «Юность Джамбула» (1996), «Вам нужен щенок» (2002) и «Сардар» совместно с Артыком Токсанбаевым. (2004).

Бейбит Дальденбай является профессором кафедры музыковедения и композиции консерватории, воспитывает новое поколение композиторов. Его ученики являются лауреатами республиканских и международных конкурсов, студенческих олимпиад. Сам композитор неоднократно был председателем и членом жюри в различных конкурсах.

Стиль Бейбита Дальденбая – это сочетание народного и современного. Используя авангардные приёмы письма, композитор не забывает про мелодизм. Он умело использует приемы алеаторики, темброкрасочные звучания, но у него всегда главным остается мелодия.

Активная творческая деятельность композитора идет под знаменем непрекращающегося самосовершенствования, что, несомненно, ведет к профессионализму его композиторского мастерства. Это проявилось в его крупных музыкальных полотнах, которые входят в репертуар казахстанских исполнителей. В настоящее время Бейбит Дальденбай полон творческих идей и планов, которые, безусловно, будут реализованы в лучшем творческом виде.

Бейбит Дальденбай в процессе своей творческой деятельности неоднократно обращался к созданию музыки для кинофильмов. Эта область занимает довольно весомый пласт в его композиторском ремесле. Исследователь А. Карамендина отмечает: «Характеризуя творчество Б. Дальденбаева, нельзя не упомянуть о музыке, созданной композитором к драматическим спектаклям, художественным и мультипликационным фильмам. Работая в тесном сотрудничестве с режиссерами-постановщиками, Бейбит прошел хорошую школу и получил богатейший опыт создания музыки, конкретно представляющей зрителю характер и образ героя, его внутренний мир, мышление, выраженные средствами музыки, ставившего композитора в узкие рамки, ограниченные либо временем, либо возможностями актеров, либо финансовыми возможностями рабочего бюджета. Бейбит Дальденбаев с одинаковым успехом работал со многими режиссерами, с учетом всех их требований» [2, с. 258].

Кинокомпозитор – это больше чем просто композитор или режиссёр. От него зависит в каком свете будет рассказана та или иная история фильма. Потому что, музыка является важным художественным элементом и выразительным средством кинофильма. В этой связи рассматривать особенности функции композитора к кинофильмам, в особенности художественным, представляется в современном музыкознании чрезвычайно важным. В целом, функциональная роль у них едина – создание звукового материала киноленты. По этому причине может казаться, что это может быть не очень затруднительной функцией, но важно понимать, что за создание звукоэффектов в фильмах отвечает кинорежиссер, а выражение чувств персонажей, создание необходимой звуковой атмосферы и так далее – все это входит в обязанности кинокомпозитора.

Так, считаем необходимым обратиться к музыкальному тексту в казахстанском кинематографе в рамках особого влияния самой киномузыки.

Таблица 2 – Список кинолент, для которых Б. Дальденбай создавал музыку

Картина	Год	Жанр
«Выйти из леса на поляну»	1987	Фильм
«Сезон бабочек»	1987	Фильм
«Гости»	1987	Фильм
«На дальнем зимовье»	1990	Фильм
«Жокшы»	1990	Фильм
«Орех и скрипка»	1991	Фильм
«Новичок»	1994	Фильм
«Юность Джамбула»	1996	Фильм
«Вам нужен щенок?»	2002	Фильм
«Сардар»	2004	Фильм

В представленной выше таблице мы отразили список кинолент, для которых Б. Дальденбай создавал музыку. На ее основе можно проследить, что композитор занимался написанием музыки к кино в приблизительно один творческий период – с 1987-го по 2004-й год. В истории казахстанской государственности этот период отмечен довольно сложными историческими этапами, которые определяются распадом Советского союза, а также обретением независимости. При этом в такой сложный исторический период культурная жизнь продолжалась, поэтому создание фильмов не прекращалось, что подтверждается активной деятельностью Б. Дальденбая в эти годы.

В рамках данной статьи аналитическим обращением отмечены две кинокартины, к которым композитор написал музыку. Это – историко-биографический фильм «Юность

Джамбула» и историко-приключенческая драма «Сардар». В целом, обращаясь к жанровой принадлежности этих фильмов, можно отметить, что они довольно близки. Несмотря на то, что первый фильм-байопик основан на реальных событиях из жизни Жамбыла Жабаева, в нем отражены исторические факты не только из его биографии, но также воспроизведены и исторические реалии периода Казахстана, в который он жил. Этим и приближен интерес ко второму фильму – «Сардар». В нем внимание режиссера обращено на более давний период казахской степи, связанный со временем джунгарских нашествий на казахскую степь.

Собственно, чем обоснован наш интерес к данным кинокартинам? В условиях воспроизведения исторических реалий казахских земель оказывается интересным проследить, какими способами и средствами художественной выразительности композитор создаст этот правдоподобный мир казахских степей.

«Юность Джамбула»

В первом аналитическом очерке мы обратимся в историко-биографической картине «Юность Джамбула». Кинофильм «Юность Джамбула», посвященный 150-летию юбилею Жамбыла Жабаева, был создан режиссером Канымбеком Касымбековым при Алма-Атинской киностудии «Казахфильм» в 1996-м году. Он посвящен воссозданию судьбы известного казахского, советского поэта-акына, жившего в период с 1846-го по 1945-й годы.

Действие картины разворачивается в конце XIX – начале XX века. На фоне разворачивания исторической ретроспективы тех лет ключевым действием в фильме является отражение жизни поэта. В фильме представлены факты, которые редко упоминают исторических хрониках и источниках, что подчеркивает всю её важность и уникальность.

Фильм представляет зрителю воспоминания из детства и юности Жамбыла Жабаева, когда его талант акына, поэта-импровизатора только начинал свои первые проявления. Он уже с юных лет прекрасно пел и подыгрывал себе на домбре, а в подростковые годы и вовсе начал самостоятельно писать тексты песен. Детство и юность Джамбула разворачиваются на фоне казахской степи, поэтому в киноленте показаны быт и жизнь казахского народа, традиции и обычаи, особенности устройства кочевого уклада. По этой причине обращение к данной киноленте в условиях интересующего нас предмета исследования неоспоримо.

Музыкальное оформление фильма «Юность Джамбула» подчеркнуто стремлением к воспроизведению аутентичности. Основной музыкальный элемент картины составляют песни самого акына (нередко на фоне вокально-инструментальной линии его соперников), это внутрикадровая музыка, изображающая как атмосферу, так и чувства и переживания героев. Он же иллюстрирует перипетии жизненного пути акына и его круга. Это позволяет вписать творчество Жамбыла Жабаева в контекст народной казахской культуры, а также показать тесную связь с песенными традициями родной ему земли.

В фильме «Юность Джамбула» 32 сцены.

В условиях жанра – историко-биографический фильм – композитору удалось довольно ярко представить не только самого Жамбыла, но также и отразить степной край. Каким образом он воссоздает это? Помимо шести айтысов, в фильме также присутствуют казахские устно-профессиональные песни кара-өлен. Примечательно, что он не включает в фильм использование профессиональных песен известных акынов, салов и сери, что в еще большей степени отражает самобытность главного героя – Жамбыла Жабаева. Далее, Бейбит Дальденбай все же формирует композицию фильма путем использования авторского музыкального текста. Так, помимо двадцать второй сцены, разобраться со структурой формы его авторских композиций оказывается проблематично. Это определяется тем, что его авторские музыкальные фрагменты в фильме имеют довольно небольшой отрезок звучания, что и определяет краткость их формы. Авторская музыка композитора в фильме используется для воссоздания драматургической функции. Прежде всего, она здесь использована в качестве закадрового типа взаимодействия. И лишь в последней сцене функции соединяются. Композитор воссоздает свой авторский музыкальный материал на основе тематического материала, взятого из предыдущего айтыса, звучавшего в кадре. Это образует довольно интересный тип взаимодействия, который в

итоге и вовсе приводит к заключительным титрам всего фильма. Инструментарий в его авторской музыке тоже оказывается довольно каноничным. Основу музыкального сопровождения фильма составляет оркестр казахских народных инструментов. Так, для воспроизведения образов степей, длительных перекочевков и так далее композитор использует первоначально звучание домбры. Для передачи лирических образов в его арсенале дифференцируются духовые либо же струнные инструменты. Примечательным в музыкальном тексте киноленты становится то, что Бейбит Дальденбай обращается к лейтмотивной системе.

Таким образом, кинофильм «Юность Джамбула» представляет собой один из интересных опытов в истории казахстанского кинематографа. На его примере можно проследить, каким образом были устроены байопики об исторических периодах на территории казахской степи. В творческой деятельности Б. Дальденбая данная кинокартина представляется одним из ценнейших образцов работы с музыкальным текстом в художественном фильме.

«Сардар»

Второй кинофильм в рамках аналитического обращения в данном разделе дипломной работы на тему «Киномузыка в творчестве Бейбита Дальденбая (на примере кинофильмов “Юность Джамбула” и “Сардар”)» стал «Сардар». Это историко-приключенческая кинокартина с преобладанием драматических развертываний событий. Фильм был снят в 2003-м году в производстве Казахфильма при сотрудничестве Казахстана с Китаем. Фильм принимал участие в Днях казахского кино в Польше в ноябре 2004-го года, а также в днях «Казахфильма» в Астане в марте этого же года.

Действие фильма «Сардар» разворачивается в XVII веке. Основной фон повествования драматических действий в фильме разворачивается в период джунгарских нашествий на казахские степи. На фоне непрекращающихся набегов рассказывается история о двух близких друзьях, которые хотят предпринять попытку остановить эти бесконечные набеги на их территории, на которых погибают их близкие люди. Друзья выросли в одном ауле, где в них с раннего детства воспитывали лучшие качества. Их обучали справедливости к окружающим людям, правам на свободу, возвращению доброго сердца и поддержание мира в стране и доме. Так, отец одного из друзей был доблестным и отважным батыром, но по воле случая, оказавшись в джунгарском плену. Друзья, заручившись поддержкой друг друга, решают идти на спасение отца, дабы выволить его из заточения. Осознавая весь тяжелый путь и проблемы, которые возникнут у них на пути, они не останавливаются и доблестно идут на помощь. Во время их странствия они сами оказываются в заточении у предводителя по имени Шонай, который без зазрений пользуется своим положением. В этот же период друзья знакомятся с принцессой Сарымтан, в которую по воле случая влюбляются оба. Сарымтан устраивает подобное положение дел, принимая знаки их внимания в свой адрес, но обещает отдать сердце тому из них, кто первый сможет прийти к ней на помощь. Фильм «Сардар» – это история о любви, доблести, дружбе, мужестве и справедливости.

В попытках отразить особенности преломления традиционных казахских образов посредством музыкального текста мы здесь столкнулись с некоторыми трудностями. Это определилось тем, что композиторы фильма «Сардар» в наибольшей степени пользовались возможностями классико-романтической мелодии и гармонии. В целом, наверное, это довольно показательно, ведь фильм был создан в 2003-м году, в сравнении с предшествующей кинокартиной. В данном фильме авторы не стремились в полной мере воссоздать аутентичным образом колорит казахских степей. Вместо музыки этим занимался, в первую очередь, визуальный ряд киноленты.

Однако, внедрение казахских национальных музыкальных традиций в фильме все же было. Они проявлены в редких и небольших музыкальных фрагментах, в которых разворачивается мелодия в домбровой партии, где наблюдаются некоторые кюевые элементы. Помимо этого, встречается также в киноленте и сцена с исполнением казахской устно-профессиональной песни по типу кара өлең, а на ее основе и вовсе показан казахский танец в исполнении девушки. Основной же музыкальный текст в кинокартине «Сардар» построен на академических музыкальных фразах, исполняемых инструментами симфонического оркестра.

Заключение

Казахстанские композиторы на всех этапах своего развития прибегали к созданию музыки для кинематографа. Искусство кинематографии занимает особое место в мировой культуре. Музыка является одним из главных элементов кинофильма, без которого зритель не может представить фильм. В мире имеется большое количество трудов посвященных киномузыке, но в Казахстане эта сфера малоизучена. В настоящее время сама киномузыка является одним из активно развивающихся жанров в Казахстане.

Так, представленная статья посвящена теме «Киномузыка в творчестве казахстанских композиторов (на примере творчества Бейбита Дальденбая)». Работа довольно актуальна, так как изучение этого жанра только набирает обороты в казахстанском музыкознании, а творчество в сфере киномузыки данного композитора и вовсе не изучено.

Киномузыка является неотъемлемой и очень значимой частью многогранного творчества композитора Бейбита Дальденбая. Его жизненный и творческий путь исследовали многие казахстанские музыковеды, но к его музыке в сфере кино до этого времени никто не обращался. Она упоминается в статьях и трудах, посвященных ему только перечислением фильмов, к которым он сочинил музыку. Но предметом специального исследования она еще не была. Также данные кинокартины никто не изучал, и в этом состоит ценность нашей работы.

Мы обратились к двум кинокартинам, к которым композитор написал музыку. Это – историко-биографический фильм «Юность Джамбула» и историко-приключенческая драма «Сардар». В целом, обращаясь к жанровой принадлежности этих фильмов, можно отметить, что они довольно близки. Несмотря на то, что первый фильм-байопик основан на реальных событиях из жизни Жамбыла Жабаева, в нем отражены исторические факты не только из его биографии, но также воспроизведены и исторические реалии периода Казахстана, в который он жил. Этим и приближен интерес ко второму фильму – «Сардар». В нем внимание режиссера обращено на более давний период казахской степи, связанный со временем джунгарских нашествий на казахскую степь.

Таким образом, в нашей статье показана попытка музыковедческого изучения образца национального кинематографа Казахстана, которое впоследствии будет продолжено. Отсюда изучение творчества композиторов-современников представляет особый интерес в отечественном музыкознании, и требует дальнейшего исследования. Именно благодаря современным композиторам Казахстана частично живет и развивается музыковедческая наука нашей страны.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Джумакова У.Р. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности. – Астана: Фолиант, 2003. – 232 с.
2. Шак Т. Ф. Музыка в структуре медиатекста. – Краснодар, 2010. – 326 с.
3. Лисса З. Эстетика киномузыки / пер. с нем. А.О.Зелениной, Д.Л.Каравкиной. – М.: Музыка, 1970. – 496 с.
4. Ногербек Б.Р. Национальный кинематограф Казахстана // Киноэнциклопедия Казахстана / под ред. Т.К.Смайловой. – Алматы: Атамура, 2010. – С.11-20.
5. Ногербек Б.Р. Кино Казахстана. – Алматы: НППЦ, 1998. – 272 с.
6. Кетегенова Н.С. Композиторы Казахстана. – Алматы, 2017. – 576 с.
7. Горячева Н. Бейбит Дальденбай / Новая музыкальная газета [Электронный ресурс]. – Режим доступа. URL: <http://musicnews.kz/bejbit-daldenbaj/> (дата обращения: 20.03.2019)
8. Корганов Т. Кино и музыка / Т.Корганов, И.Фролов. – М.: Искусство, 1964. – 351 с.
9. Мусахан Д.Е. Киномузыка в творчестве композиторов Казахстана (на примере музыки к фильму «Джамбул»): дис. д-ра философии (PhD): 6D040100 / Мусахан Данара Ерулановна. – Алматы – 83 с.
10. Ильясова Н.Б. Специфика киномузыки и особенности ее использования в художественном фильме С. Ходжикова «Кыз-Жибек». Дипломная работа – 86 с.

REFERENCES:

1. Jumakova U.R. Tvorchestvo kompozitorov Kazahstana 1920-1980-h godov. Problemy istorii, smyslai senosti. – Astana: Foliant, 2003. – 232 s.
2. Şak T. F. Muzyka v strukture mediateksta. – Krasnodar, 2010. – 326 s.
3. Lissa Z. Estetika kinomuzyki / per. s nem. A.O.Zeleninnoi, D.L.Karavkinnoi. – M.: Muzyka, 1970. – 496 s.
4. Nogerbek B.R. Nasionälnyi kinematograf Kazahstana // Kinoensiklopedia Kazahstana / podred. T.K.Smailovoi. – Almaty: Atamura, 2010. – S.11-20.
5. Nogerbek B.R. Kino Kazahstana. – Almaty: NPS, 1998. – 272 s.
6. Ketegenova N.S. Kompozitory Kazahstana. – Almaty, 2017. – 576 s.
7. Gorächeva N. Beibit Däldeenbai / Novaia muzykälnaia gazeta [Elektronnyi resurs]. – Rejim dostupa. URL: <http://musicnews.kz/bejbit-daldenbai/> (data obraşenia: 20.03.2019)
8. Korganov T. Kino i muzyka / T.Korganov, İ.Frolov. – M.: İskustvo, 1964. – 351 s.
9. Musahan D.E. Kinomuzyka v tvorchestve kompozitorov Kazahstana (na primere muzyki k filmu «Jambul»): dis. d-ra filosofii (PhD): 6D040100 / Musahan Danara Erulanovna. – Almaty – 83 s.
10. İläsova N.B. Spesifika kinomuzyki I osobenosti ee ispölzovania v hudojestvennom filme S. Hojikova «Kyz-Jibek». Dipolmnaia rabota – 86 s.

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КОМПОЗИТОРЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ
КИНОМУЗЫКА (Б. ДАЛДЕНБАЙДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ МЫСАЛЫНДА)**

Темирғалиева Н.

*К.Байсеитова атындағы музыкалық колледжі, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.
e-mail: temirgalieva.nargiza@mail.ru

Қазақстан композиторларының кино музыка саласындағы шығармашылығын Талдамалық Үндеуі мен ғылыми зерттеуі қазіргі заманғы музыкатануды дамыту үшін зор маңызға ие. Ғылыми жаңалық-Бейбіт Далденбайдың кинемузыка саласындағы шығармашылығы алғаш рет талдануда. Осы мақала аясында Біз "Жамбылдың жастары" және "Сардар" кинофильмдеріне аналитикалық үндеуге тоқталдық. Бұл композитордың шығармашылығын және оның кинемузыкасын таңдау Қазақстандағы кинофильмдерге музыканың қалыптасуын зерделеу қажеттілігіне байланысты.

Кілт сөздер: *киномузыка, композитор, кинофильм, музыкалық жанр.*

**FILM MUSIC IN THE WORK OF KAZAKHSTANI COMPOSERS (ON THE
EXAMPLE OF B. DALDENBAY'S WORK)**

Temirgaliyeva N.

*K. Baiseitova music college, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan
e-mail: temirgalieva.nargiza@mail.ru

Analytical treatment and scientific research of the creativity of composers of Kazakhstan in the field of cinema music is of great importance for the development of modern musicology. The scientific novelty lies in the fact that for the first time the creativity of Beibit Daldenbai in the field of film music is analyzed. Within the framework of this article, we have focused on an analytical appeal to the films "Youth of Dzhambul" and "Sardar". The choice of creativity of this composer and his film music is due to the need to study the formation of music for films in Kazakhstan.

Keywords: *film music, composer, motion picture, musical genre.*

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

Turabay G.K.^{1*} , Yessimbekova A.O.²

¹Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

²Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

*e-mail: TGK_96@inbox.ru

The article presents the features of the pedagogical foundations of the formation, development of professional competence of future teachers. The effectiveness of the foundations that ensure the formation and development of professional competence of future teachers is demonstrated. The article is written in order to study in detail the ways of forming the most effective professional competencies of future teachers in the learning process. The main objectives of the study are defined, such as the disclosure of the essence of the concept of "professional competence" of a teacher; identification of the components of the professional competence of the future teacher; identification of the state of the problem of the formation of the future professional competence of teachers of general pedagogy; improvement of the theoretical foundations of pedagogy as a science for the formation and development of professional qualities of future teachers; research and analysis of the most effective ways to develop professional competence and literacy of pedagogical university students in the preparation of future teachers. The stages of formation of competencies of personal qualities of future teachers, which consist of four components, structural components of personal qualities, are considered. In turn, they improve personal qualities and form the professional competence of future teachers. The authors analyzed the basic concepts of the formation of professional competencies of future teachers of the educational process; studied and discussed the scientific works of Kazakhstani and Russian researchers. It is revealed that the pedagogical foundations of the formation and development of professional competence and literacy of future teachers are the ability to independently solve problems and tasks in the field of education, the ability to self-development based on knowledge, skills and abilities. The theory of the article leads to the understanding that the teacher must have new knowledge, personal qualities of professional significance.

Keywords: *Case study, English as a foreign language, communication, interactive teaching methods, foreign environment, education, training.*

Introduction

To date, serious steps are being taken in the field of education in Kazakhstan aimed at solving important tasks of educating a competitive generation. The professional abilities of a teacher are directly related to his readiness for self-development. To approach this issue from a socio-pedagogical point of view, it is necessary to make sure of the level of readiness of the teacher to perform the tasks assigned to him as a subject.

Modernization of education is a requirement of modernity. In the training of future specialists, the formation of professional competencies is an important aspect, in this regard; training is constantly carried out using the latest technologies. To achieve the desired result, it is necessary to develop both theoretically and practically the professional competencies of students, professional development of personnel working in educational institutions. Therefore, the system of higher education in Kazakhstan needs modernization, especially in the direction of teacher training. In Kazakhstan, the modernization of the education system is carried out in three main directions:

- optimization of educational institutions and introduction of modern methods and technologies in the educational process;

- modernization of not only the educational process, but also the educational process, as well as continuous professional development of the teaching staff both in Kazakhstan and abroad. It is necessary to improve the quality of standards of special pedagogical education, as well as to strengthen the requirements for advanced training of teachers of schools and higher educational institutions. Integrated teacher training centers should work in each region and region;
- improving the quality, efficiency and accessibility of educational services.

The formation of competence is an urgent problem in the field of education. Consequently, there is a need to organize the development of methodological creativity of school teachers in the system of teacher training. Developing the creative abilities of future professionals — today's students, teaching them to achieve a high level of intellectual activity, understanding new things, identifying shortcomings in knowledge, the expected result will be the formation of a focus for the job [1].

Materials and methods

The problem of professional competence of future teachers is reflected in the works of Kazakhstani and foreign scientists, teachers, psychologists involved in the professional training of specialists. The concept of "competence" in the field of education is found in foreign literature of the 1960s-1970s, in Kazakh literature in the late 1980s. The need to introduce the concepts of "competence", "professional competence" is justified by their integrativity, the breadth of their content, combining such concepts as "qualification", "skill", "professional opportunities", "professionalism", etc. [2].

Despite the widespread use of the concept of "competence", the essence of this term requires a deep scientific analysis and justification. Therefore, the analysis begins, first of all, with the search for an answer to the question: "What does this concept mean?". A comparative analysis was carried out in determining the concepts of "competence" and "competence" in many domestic and foreign studies (V.I. Baydenko, U.A. Grishanova, D.A. Makhotin, O.E. Lebedev, S. Adam, U. Clement and others) [3].

A large fund of literature has been created on the issues of psychological, theoretical and practical training of a person, the formation of professional qualities and abilities of a teacher, his reputation and professionalism, pedagogical thinking, the organization of scientific work and professional development. These include the scientific works of S.I. Arkhangel'sky, F.U. Gonobaliu, U.V. Kulyutkin, I.T. Ogorodnikov, A.I. Piskunov, V.A. Slastenin, A.I. Shcherbakov, U.V. Kuzmina, U.V. Talyzina, V.V. Kraevsky, U.D. Khmel, S.T. Kargin, A.K. Markova, K.S. Osipov and others [3, 98].

In the studies of Russian scientists U.V. Kuzmina, A.K. Markova, I.A. Zimnyaya and others in the 70-90s of the twentieth century, competence was considered as a new goal, an important component of education, including the management of the pedagogical process and the professional activity of a teacher. Professional and pedagogical competence and its individual forms are studied in the scientific works of V.A. Adolf, E.V. Bondarevskaya, other aspects of professional competence of a teacher are considered in the scientific works of K.A. Abulkhanova, L.M. Mitina, L.I. Mishchenko, M.V. Prokhorova, E.I. Rogov, D.S. Savelyev, V.A. Slastenina, U.F. Talyzina, A.I. Shcherbakov and others [4].

To introduce the concepts of "competence" and "competence" into the pedagogical process, scientists have devoted research papers, revealing the methodological essence and describing them in various interpretations. The authors of the Explanatory Dictionary edited by D.I. Ushakov, in order to understand the meaning between "competence" and "competence", tried to prove that these concepts differ [5].

"Competence" — awareness, dignity; "competence" — a certain set of professional qualities and functional characteristics of a person. K.V. Shaposhnikov explains that: "The category of professional competence, in general, is characterized by a set of integrated knowledge, skills and experience, as well as personal qualities that allow a person to effectively design and carry out professional activities in interaction with the outside world." While I.U. Almazova writes

that competence is the acquired knowledge and skills of a person in a certain field, and competence is the ability of a specialist to use competencies qualitatively. According to U.V. Kuzmina, "competence" is the knowledge and dignity of a teacher, which can be the basis for the development of another person [6].

Kazakh scientist K.S. Kudaibergenova defines that "competence" in the field of pedagogy, translated from Latin "competens", as a result of special attention to a person's subjective experience, means well-informed, and an expert in a certain field. She believes that the concepts of "competence" and "competence" differ as follows:

- the difference from knowledge is a form of productive activity, not informational;
- the difference from skills is a conscious activity that is able to change phenomena and patterns by studying the material and using creativity;
- the difference from a skill is a combination of skills in several disciplines, a general understanding of the basics of activity, and not an automatic acquisition or change of skills [7].

Sh.T. Taubaeva believes that "competence is a personality trait based on the knowledge and experience acquired by a person in the process of learning and socialization, defined as his general ability and readiness for action" [8].

The types of professional competence that B.T. Keuzhebekov distinguishes are shown in the figure.

Special competence is a type of competence in a certain narrow area, where the ability to design, plan their professional development is expressed.

Social competence is the establishment of cooperation in the professional sphere, the ability to work together with others, the ability to take responsibility for the results obtained in the field of professional activity to society.

The competence of a person is an individuality in professional activity, a high level of proficiency in methods and means of development and self-expression.

Individual competence — the ability to realize their potential, develop their individuality in the profession, readiness for professional growth, the ability to maintain their individuality, flexibility in the rational organization of work, to achieve results without difficulty, fatigue [9].

T.P. Terentyeva in her research work divided the competence that is part of the professional competence of pedagogical specialists into two groups: "individual" and "general". Individual competence is a special competence, a system of requirements for specific specialists and their special knowledge and experience that are necessary for the subject being taught. General competence is a reflexive, communicative, general pedagogical, technological competence that must be mastered by each participant in the educational process [10].

According to many scientists, the types of professional competencies of a general specialist include:

- practical competence — knowledge and application of techniques and technologies in professional activity, the possibility of professional growth of a specialist, as well as the results of creative activity;
- social competence — responsibility to society, the ability to make both individual and group decisions, resolve disputes peacefully, interact with other cultures and religions;
- psychological competence — in the absence of skills and abilities of reflection, experience of interaction with society, professionalism — remains personal, incomplete;
- information competence — knowledge and ability to apply new information technologies in professional activity;
- communicative competence — knowledge of foreign languages, as well as a high level of speech culture;
- environmental competence — environmental responsibility, represented by a set of knowledge, skills and abilities necessary for environmental activities;
- valeological competence is a healthy lifestyle, which means having knowledge and skills in the field of health [11].

Zh.Kh. Salkhanov considers competence as a criterion of a person's knowledge in a result-oriented education system. In his work, the author defines "professional competence" as a group characterized by the level of their own professional knowledge, skills, personal abilities, the desire to constantly improve the level of professionalism, creative and responsible approach to business [12].

Zh.M. Akparova considers professional competence as communicative, regulatory and intellectual-pedagogical competence:

- communicative competence is a professional integrative quality based on emotional stability, language skills, listening skills, the ability to reward, politeness, general abilities;
- regulatory competence means a teacher's ability to control their own actions. It includes purposefulness, planning, constant activity, self-expression, reflection, evaluation of actions, the main factor of action is kindness, value;
- intellectual and pedagogical competence is a set of analytical skills that are used for effective learning, as well as the ability to innovate [13].

B.S. Gershunsky believes that "professional competence" is the highest level of education. "Professional competence" includes two different aspects: first, knowledge of the science or sciences that form the basis of a particular profession. Secondly, skills and abilities in applying the acquired knowledge is practice. In other words, professional competence consists of knowledge in the field of one's professional activity and the ability to apply and use knowledge in work [14].

Results and discussion

Analyzing the research of all the scientists listed above, the authors came to the conclusion that the concept of "formation and development of professional competence of future teachers" is determined by the ability of students to independently solve problems and tasks in education sphere, self-development based on knowledge, skills and abilities. So, the main components of teachers' professional competence are communicative and intellectual pedagogical competencies. As a result of mastering communicative competence, many problems and tasks are optimally solved through proper communication and occupy a special place in the success of the individual. Intellectual and pedagogical competence forms analytical skills such as analysis, comparison, generalization, refinement, flexibility and critical thinking.

Psychologists have studied personality traits and concluded that the structure of any quality is the same, and it consists of 4 components: feelings, behavior, consciousness and skills (see Table). These components enhance personal qualities and form the professional competence of teachers [15].

All elements of the formation of professional competence are aimed at the activities of future teachers, namely the ability to make the right decision in pedagogical situations. The competent training of professionals is determined by the educational experience gained in the course of educational activities, the ability to mobilize personal, social qualities and values that form his professional competence and professional development, the ability to effectively use it in practice. U.V. Kuzmina classified the professional competence of a teacher as follows:

- specialized and subject;
- differential psychological (stimulation of consciousness and opportunities for discipline);
- methodical (formation of knowledge and skills);
- socio-psychological (communicative);
- auto psychological (according to personal achievement) [16].

All of the above components of competence can become the basis for the formation of professional competence of a future teacher. This is due to the fact that students develop knowledge and skills on the subject according to special competence; in the process of methodological competence, they master didactic techniques; on the basis of psychological and pedagogical competence, they develop a culture of communication and increase interest in the profession. Differential psychological competence shows individual personal qualities of students and influences their orientation; auto psychological competence allows students to develop professionally as a result of self-education [17].

Conclusion

In conclusion, analyzing the above information, the basis for the development of professional competence of future teachers is the ability to independently solve problems and tasks in the field of the education, the ability to self-development based on knowledge, skills and abilities. The theory of the article leads to the understanding that the teacher must have personal qualities, as well as new knowledge in the field of the education and life sciences. A feature of the pedagogical educational process at universities is both the personal and professional development of future teachers.

All elements of the formation of professional competence are aimed at the activities of future teachers in schools and universities, especially the ability to resolve specific pedagogical situations peacefully. Professional training of specialists is determined by the ability to effectively put into practice the acquired knowledge, skills, experience, to mobilize personal and social qualities, values that form their professional competence and development.

LITERATURE:

1. Khimmataliev D.O. Improving the professional competence of teachers / D.O. Khimmataliev, M.F. Khakimova. *Journal of critical reviews*. 2020, 7 (11), 1131–1137.
2. Zhauguzhiuova M. Formation of the professional competence of students future teachers of vocational training in the system of higher education on Kazakhstan / M. Zhauguzhinova // *Society. Integration. Education. Proceedings of the international scientific conference*. 2017, 1, 442–453.
3. Pecherkina A.A. *Razvitie professionalnoi kompetentnosti pedagoga: teoriia i praktika: monogr.* / A.A. Pecherkina, E.E. Symaniuk, E.L. Umnikova. — Ekaterinburg: Ural. gos. ped. in-t, 2011. — 233 s.
4. Terenteva T.P. Professionalno-pedagogicheskaiia kompetentnost uchitelia / T.P. Terenteva // *Pedagogika: traditsii i innovatsii: materialy IV Mezhdunar. nauch. konf. (dekabr 2013g.)*. — Cheliabinsk: Dva komsomoltsa, 2013. — S. 193–196.
5. Raven Dzh. *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyivlenie, razvitie i realizatsiia: monogr.* / Dzh. Raveu. — M.: Kogito-Tseutr, 2022. — 396 s.
6. Lomakina G.R. *Pedagogicheskaiia kompetentnost i kompetentsiia: problemy terminologii* / G.R. Lomakina // *Pedagogicheskoe masterstvo: materialy I Mezhdunar. nauch. konf. (aprel 2012g.)*. — M.: Buki-Vedi, 2012. — S. 276–279.
7. Kudaibergenova K.S. *Kuzyrlylyk tulga damuyuyyn sapalyk kriteriiai* / K.S. Kudaibergenova // *Bilim sapasyn bagalaudyn maseleleri: adisnamalyk negizi zhane praktikalyk natizhesi: Khalykar. gyl.-prakt. konf. materialdary*. — Almaty, 2008. — B. 30–36.
8. Taubaeva Sh.T. *Issledovatel'skaiia kompetentnost spetsialista v oblasti obrazovaniia* / Sh.T. Taubaeva, S.T. Imanbaeva // *Elektron. nauch. zhurn.. Pedagogicheskie nauki*. 2020. — № 1(5). — S. 29.
9. Keuzhebekov B.T. *Universitet studentterinin kasibi kuzyrettiligin Kalyptastyrudyn teoriiasy men praktikasy: monogr.* / B.T. Kenzhebekov. — Astana: L.U. Gumilev at. Euraziia ul'ttyn un-ti, 2001. — 275 b.
10. Tereuteva T.P. *Formirovanie professionalno-pedagogicheskoi kompetentnosti u budushchikh uchitelei izobrazitel'nogo iskusstva na osnove polikhudozhestvennogo podkhoda: dis kand. ped. nauk. Spets. 13.00.08 — «Teoriia i metodika professional'nogo obrazovaniia»* / T.P. Terenteva. — Cheboksary, 2014. — 151 s.
11. Baizhumanova U.S. *Kasibi kuzyrettilikterdi Kalyptastyru erekshelikteri* / U.S. Baizhumanova // *Karagandy universitetinin khabarshysy. Pedagogika seriiasy*. — 2009. — № 2(54). — B. 77–84.
12. Salkhanova Zh.Kh. *Kompetentnost i kompetentsii: monogr.* / Zh.Kh. Salkhanova. — Almaty: Kazakh. nats. un-t im. Al-Farabi, 2013. — 178 s.
13. Akparova Zh.M. *Pedagogikalyk mamandykka kirispe: oku kur.* / Zh.M. Akparova. — Karagandy: Bolashak — Baspa RBB, 2009. — 171 b.

14. Gauin E.A. Sovremennye informatsionnye i kommunikatsionnye tekhnologii kak sredstvo samoobrazovaniia budushchikh uchitelei: dis kand. ped. nauk. spets. 13.00.01 – «Obshchaia pedagogika, istoriia pedagogiki i obrazovaniia» /E.A. Gauin. Chita, 2004. — 175 s.

15. Guay F. Teacher structure as a predictor of students' perceived competence and autonomons motivation: The moderating role of differentiated instruction / F. Guay, A. Roy, P. Valois. British Jonrnal of Educational Psychology, 2017, 87 (2), 224–240.

16. Kuzmina U.V. Akmeologicheskaiia teoriia povysheniia kachestva podgotovki spetsialistov obrazovaniia: monogr. / U.V. Kuzmina. — M.: Issled. tsentr problem kachestva podgotovki spetsialistov, 2001. — 144 s.

17. Fedorov A.E. Kompetentnostnyi podkhod v obrazovatelnom protsesse: monogr. / A.E. Fedorov, S.E. Metelev, A.A. Solovev, E.V. Shliakova. — Omsk: Izd-vo OOO «Omskblankizdat», 2022. — 210 s.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Тұрабай Г.К.¹, Есимбекова А.О.²

¹*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.*

²*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.*

**e-mail: TGK_96@inbox.ru*

Мақалада болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың, дамытудың педагогикалық негіздерінің ерекшеліктері келтірілген. Болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мен дамытуды қамтамасыз ететін негіздердің тиімділігі көрсетілді. Мақала оқу процесінде болашақ мұғалімдердің ең тиімді кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру жолдарын егжей-тегжейлі зерттеу мақсатында жазылған. Зерттеудің негізгі міндеттері анықталды, мысалы, мұғалімнің "кәсіби құзыреттілігі" ұғымының мәнін ашу; болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің компоненттерін анықтау; жалпы педагогика мұғалімдерінің болашақ кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру проблемасының жай-күйін анықтау; болашақ мұғалімдердің кәсіби қасиеттерін қалыптастыру және дамыту үшін педагогиканың ғылым ретіндегі теориялық негіздерін жетілдіру; бар мәселелерді зерттеу және талдау. болашақ мұғалімдерді даярлау кезінде педагогикалық университет студенттерінің кәсіби құзыреттілігі мен сауаттылығын дамытудың ең тиімді әдістері қарастырылды. Болашақ мұғалімдердің жеке қасиеттерінің құзыреттілігін қалыптастыру кезеңдері қарастырылады, олар төрт компоненттен, жеке қасиеттердің құрылымдық компоненттерінен тұрады. Өз кезегінде олар жеке қасиеттерін жетілдіреді және болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырады. Авторлар білім беру процесінің болашақ педагогтарының кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі тұжырымдамаларын талдады; қазақстандық және ресейлік зерттеушілердің ғылыми еңбектерін зерделеп, талқылады. Болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігі мен сауат-тылығын қалыптастыру мен дамытудың педагогикалық негіздері Білім беру саласындағы проблемалар мен міндеттерді өз бетінше шеше білу, білім, білік және дағды негізінде Өзін-өзі дамыту қабілеті болып табылатыны анықталды. Мақала теориясы мұғалімнің кәсіби маңызы бар жаңа білімге, жеке қасиеттерге ие болуы керек екенін түсінуге әкеледі.

Кілт сөздер: *кейс-стади, ағылшын тілі шет тілі ретінде, коммуникация, оқытудың интерактивті әдістері, шетелдік орта, білім беру, тренинг.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Тұрабай Г.К.¹, Есимбекова А.О.²

¹Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган

²Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган

*e-mail: TGK_96@inbox.ru

В статье представлены особенности педагогических основ формирования, развития профессиональной компетентности будущих учителей. Продемонстрирована эффективность основ, обеспечивающих формирование и развитие профессиональной компетентности будущих педагогов. Статья написана с целью детального изучения способов формирования наиболее эффективных профессиональных компетенций будущих учителей в процессе обучения. Определены основные задачи исследования, такие как раскрытие сущности понятия "профессиональная компетентность" педагога; выявление компонентов профессиональной компетентности будущего учителя; выявление состояния проблемы формирования будущей профессиональной компетентности учителей общей педагогики; совершенствование теоретических основ педагогики как науки для формирования и развития профессиональных качеств будущих учителей; исследование и анализ существующих проблем. рассмотрены наиболее эффективные способы развития профессиональной компетентности и грамотности студентов педагогического вуза при подготовке будущих учителей. Рассмотрены этапы формирования компетенций личностных качеств будущих педагогов, которые состоят из четырех компонентов, структурных составляющих личностных качеств. В свою очередь, они совершенствуют личностные качества и формируют профессиональную компетентность будущих учителей. Авторы проанализировали основные концепции формирования профессиональных компетенций будущих педагогов образовательного процесса; изучили и обсудили научные труды казахстанских и российских исследователей. Выявлено, что педагогическими основами формирования и развития профессиональной компетентности и грамотности будущих педагогов являются умение самостоятельно решать проблемы и задачи в сфере образования, способность к саморазвитию на основе знаний, умений и навыков. Теория статьи приводит к пониманию того, что учитель должен обладать новыми знаниями, личностными качествами, имеющими профессиональное значение.

Ключевые слова: кейс-стади, английский как иностранный язык, коммуникация, интерактивные методы обучения, иностранная среда, образование, тренинг.

ХРОНОТОП ДОМА В ТВОРЧЕСТВЕ Т.ТОЛСТОЙ

Чеснокова К.А.^{1,*} , Жазыбекова А.К.²

¹Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган

²Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Республика Казахстан, г. Талдыкорган

*e-mail: bolgar_k@mail.ru

Статья посвящена образу дома в произведениях Татьяны Толстой. Цель: проанализировать особенности изображения персонажей, видов художественного пространства, деталей и метафор в прозе Татьяны Толстой. Научная и практическая значимость исследования детерминирована недостаточной изученностью хронотопа в творчестве Т.Н.Толстой, а также широкими возможностями применения результатов исследования в процессе преподавания современной русской литературы. Методология исследования включает в себя применение структурно-описательного и мифопоэтического методов. Выводы исследовательской работы указывают на интертекстуальный характер организации хронотопа в художественном мире Т.Толстой, что и объясняет ценность и практическое значение исследования.

Ключевые слова: Т.Толстая, хронотоп, пространство, реминисценция, персонажи.

Введение

Целью данного исследования стал анализ особенностей изображения персонажей, видов художественного пространства, деталей и метафор в прозе Татьяны Толстой. Недостаточная степень изученности хронотопа в творчестве Т.Н.Толстой позволяет считать данную область исследований достаточно важной. Теоретическая и практическая значимость обусловлена возможностями использования результатов работы в процессе изучения современной русской литературы. Актуальность описанной проблемы определена высоким интересом литературоведов к интертекстуальному характеру организации хронотопа в прозаических текстах современных авторов.

Материалы и методы

Материалом исследования послужили прозаические тексты Т.Н.Толстой, созданные на рубеже XX-XXI столетий. Особое внимание было уделено малой прозе названного периода. Исследование проводилось при помощи структурно-описательного и мифопоэтического методов, применённых в процессе литературоведческого анализа.

Результаты и обсуждения

Хронотоп дома в произведениях Т.Н.Толстой представляет собой довольно перспективное направление для изучения. На данном этапе исследования этого вопроса следует особенно отметить работы таких учёных, как П.Вайль, А.Генис, Д.Апостолос-Каппадона, А.С.Ерушова, раскрывающие основные характеристики этого явления.

Все персонажи Т.Толстой (все, за исключением детей) живут в «трехмерном», замкнутом со всех сторон бытии, остро чувствуя и его ограниченность, и его конечность. Живут, мечтая вырваться за его пределы.

Автор указывает на отсутствие каких-либо событий, предзнаменований, обращает особое внимание на навязчивое стремление главного героя произведения «Круг» преждевременно уйти в иной мир, устранить от съедающих душу проблем и переживаний чувство постоянного удушья, страха от неизбежно приближающегося финала [1].

Это пространство наполнено самыми разнообразными предметами, которые не только не находятся в этом замкнутом пространстве, но живут, функционируют, взаимодействуют, отражают внутренний мир своего хозяина, выполняя функцию зеркала.

Знаком замкнутости, ограниченности является не уводящее никуда зеркало, то самое, в которое герои Т.Толстой видят себя. То самое, в котором Аркадий Борисович с пренебрежением разглядывает свой язык [2]. Или то, в котором видит собственное некрасивое отражение Петерс [3].

Аналогом этого зеркала, демонстрирующего герою его самого, неповторимого, в рассказе «Петерс» являются образы наглухо закрытого, плотно застекленного на зиму окна, застывших глаз умирающего старика и уже не метафорических, а действительно замерших глаз его внука Петерса, решившего заказать себе контактные линзы (образ – отрицание традиционного выражения, сравнивающего глаза с зеркалом души: в стеклышках-то душа никак не отразится!). В том же ряду – и сны Петерса, которые ведут его не на простор, не в мир, не в жизнь, а через лазы и коридоры, потайные лестницы, чуланы, темные переходы – в духоту комнаты, где сидел странный персонаж, обладающий знаниями о нехороших вещах [3].

Эту же функции выполняют и фотографии, повествуя о глубоко запрятанных сомнениях, страхах, попытках самообмана. Так всю жизнь обманывала себя, меняя мужей (один другого хуже!) Шура» из одноименного рассказа, обманывала мифом об Иване Николаевиче, которого она когда-то, в далеком 1943 году, сама обманула, пообещав приехать, да так и не решилась. Остался от Ивана Николаевича один зеркальный осколочек – пожелтевшая фотография (снимок, изображающий плоского, холодного, глянцевого и даже пожелтевшего Ивана Николаевича - печально-иронически сочувствует ветхой Александре Эрнестовне автор-повествователь). Но путь туда – к Ивану Николаевичу, который именно в воображении автора приобретает черты все еще живого, существующего человека, ждущего милую Шуру в Крыму на пыльном перроне, - путь этот для Александры Эрнестовны оказывается закрытым.

Автор пытается узнать, как работает в придуманном ею времени и пространстве волшебное слово, дающее читателю хоть минимальный, но шанс изменить заведённый ход событий. Его нужно только обнаружить, хорошо подумав, раздвинув пелену тысяч загадочных, непроницаемых занавесок, плотно сгустившихся и сомкнувшихся вокруг главных персонажей, а в жизни Александры Эрнестовны. И это автору неожиданно увидится светлая комната, так похожая на фотографию, оживающую на глазах, в которой начинается действие рассказа «Соня», рассказа все о том же – о любви-фантоме. Но совсем-совсем другой, чем в случае с «милой Шурочкой»: самоотверженной, милосердной, готовой давать, а не брать [3].

В убогом коммунальном пристанище Александры Эрнестовны обитают сухие цветы (неживые), мебель сравнивается с тёмными гробами. Всё украшено трещинами, пропитано хлебным сухарным запахом, который колыхается и выползает из этих сооружений, а подъезд, в котором живёт героиня являет собой настоящий склеп с соответствующим белым сухим воздухом, нападающим на посетителей, которые спешат покинуть это «прекрасное» [3].

Отношение окружающих к героине – ощутимо нетерпимое, раздраженное или сдержанно равнодушное, подается не всегда прямо. Так, с помощью искусного описания её довольно неприятного жилья, куда героиня заставляет рассказчицу придти в гости, показано странные и отстранённые отношения соседей, нещадно натирающих полы в бесконечно длинном коридоре, ведущем в кухню. Конец этого коридора изображён как светлое пятно, притягивающее к себе душу путешественника, бредущего через разбойный лес: [3]. Эти детали характеризуют атмосферу в квартире, где многочисленные соседи существуют абстрагированно друг от друга, где на кухне слишком чисто, болезненно и безжизненно. У жильцов нет желания общаться друг с другом, поэтому кухня живет сама по себе, равно как и предметы, которыми она наполнена.

Сразу же возникает представление о мотивной, сюжетной и тематической схожести текстов Татьяны Толстой с произведениями Г.Х.Андерсена, который мастерски оживляет

вещи в своём художественном мире, органично вплетая их в сказочную литературную традицию, пропитанной атмосферой домашнего уюта, горькой иронии и умных бесед. Атмосферы, в которой люди с их судьбами, характерами, мечтами переселяются в игрушечный мир табакерок, кукольных домиков, становясь из взрослых, серьёзных и полезных членов общества лишь игрушками, которые очень легко сломать, потерять и забыть [4].

В художественном мире Татьяны Толстой совершенно невозможно принятие такой жизни. В её хронотопе царит атмосфера прирученности, уютности и бессмертия, в котором предметы мудры и способны испытывать широкий спектр чувств: от безмерного счастья до дикого страха. В рассказе «Любишь – не любишь», наполненном атмосферой праздника и ожидания рождественского чуда, угадываются герои «Щелкунчика», один из которых жалеет о несбывшихся детских мечтах.

Крошечный сказочный мир малой прозы Т.Толстой поражает своей миниатюрностью, которая сочетается с глубиной и мощностью погружения в мир взрослых людей. Необыкновенные метафоры значительно обогащают смыслом художественный мир писательницы, погружая автора, героев и читателей в сказочный мир всемогущества и волшебства. Персонажи Т.Толстой словно живут и взаимодействуют на грани забвения, удерживаясь между реальным и вымышленным мирами только усилиями автора, который в то же время предоставляет своим героям возможность решить, какой из этих миров считать истинным. Неизбежно прощаясь с детством, встречая старость и смерть, предметы словно живут и остаются в этом пространстве только по воле автора, не желающего расставаться с привычной для него средой. Это очень похоже на детское отношение к воспоминаниям, которые не хотят отпускать повзрослевшие дети. Мир иллюзий спасает от тоски и одиночества. Маленькая таберка вмещает в себя прошлое в фотографиях, пластинках, письмах, часах с их волшебным очарованием.

Стоит отметить, что хронотоп Татьяны Толстой довольно насыщен мифологическими образами и мотивами, создающими специфическую мифопоэтическую картину событий в художественном времени и пространстве произведения. Характерная для писательницы персонификация явлений окружающего мира, размытое и не всегда отчетливое размежевание целого образа и его компонентов, субъективность и объективность повествования нивелируют какие-либо отличительные признаки естественной и сверхъестественной обстановки. В этой мифопоэтической художественной системе постоянно продолжается трансформация внутреннего мира человека, определяющего своё отношение к естественным и неодушевленным реалиям. Именно это стремление очеловечить окружающий мир обнаруживается в изображении хронотопа дома в малой прозе Т.Толстой. Следуя традиционным культурным представлениям о доме, писательница ассоциирует его с центром мира, воплощающим в себе идею человеческого микрокосма. В этом смысле дом автоматически становится самостоятельным героем, утрачивая исключительно иллюстративные функции в художественном тексте. Именно такой полноправный персонаж изображён в рассказе «На золотом крыльце сидели...», пространство которого до пределов русского фольклорного Царства: бревенчатого, обсаженного дикими деревьями, с множеством окон и солнечных площадок, усеянного разнообразными цветами, одновременно бегающего и смеющегося [5, с.165].

Возможности авторской поэтики значительно обогащены широким интертекстуальным полем данного рассказа, обилием реминисценций, отсылающих читателя к образу райского сада, куда так торопится дядя Паша, желающий вечерней тишины и встречи с златовласой Царицей, своими необъятными масштабами напоминающей Солнце [5, с.166]. В культуре и мировоззрении христианства сад, наполненный плодородными растениями и деревьями, ассоциируется с райской жизнью. В этом чудесном месте всё растёт на пользу человеку, дарует ему долгую жизнь, истинную мудрость [6, с.196]. Мы считаем вполне уместной интерпретацию А.С.Ерушовой, обратившей пристальное внимание на наличие прямых реминисценций из Библии. Также мы полагаем, что это мнение возможно распространить и на

другие произведения Татьяны Толстой, описывающей дом как райское и блаженное место, в котором начинается сознательная жизнь [7, с.117]. И даже популярное в науке мнение Е.С.Янкаускас о том, что хронотоп является способом описания персонажей и обладание собственным жильём часто делает героя выше всех остальных [8], не отменяет значимости выявленной нами подтекстовой информации.

Озвученная мысль вполне органично вписывается в концепцию М.Бахтина о главенстве категории времени, которая неизменно реализуется в художественном пространстве. [9, с.399]. Особенно если это пространство, по мнению Г.А.Пушкарёв лежит в основе женского гендерного мировоззрения [10, с.200].

Заключение

Таким образом, мы видим замкнутое зеркальное пространство, которое, впрочем, довольно быстро лишается чётких границ, разрастаясь до немислимых пределов. Это пространство населено разного рода одушевлёнными и неодушевлёнными персонажами, насыщено мифопоэтическими реминисценциями, отсылающими к образу райского дома для человечества. Полагаем, что дальнейшее изучение выявленных реминисценций в поле интересов современного литературоведения можно считать довольно перспективным.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Толстая Т. Круг // <http://www.vse-putem.com/index.php?newsid=78993> (дата обращения 27.09.2023).
2. Толстая Т. Поэт и муза // <http://lib.rus.ec/b/56051/read> (дата обращения 27.09.2023).
3. Толстая Т.Н. На золотом крыльце сидели. М., 1987, С. 76.
4. Вайль П., Генис А. Городок в табакерке // Звезда. 1990. № 8, С. 30.
5. Толстая, Т. (2011) Не Кись. М., Издательство студии Артемия Лебедева. 427 с.
6. Апостолос-Каппадона, Д. (2000) Словарь христианского искусства. Челябинск, Урал ЛТД. 272 с.
7. Ерушова, А.С. (2008) Аллюзийные и реминисцентные включения в рассказах Т. Толстой // Вестник БГПУ: Гуманитарные науки. 165 с
8. Янкаускас Е. С. О хронотопе рассказов Татьяны Толстой // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 11. – С. 3236–3240. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/86683.htm>.
9. Бахтин М. М.. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике. // Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. —М.: Худож. лит., 1975. —С.234-407.
10. Пушкарёв Г. А. Типология и поэтика женской прозы: гендерный аспект (на материале рассказов Т.Толстой, Л.Петрушевской, Л.Улицкой). // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. –Ставрополь, 2007. –234 с.

REFERENCES:

1. Tolstaya T. Krug // <http://www.vse-putem.com/index.php?newsid=78993> (data obrasheniya 27.09.2023).
2. Tolstaya T. Poet i muza // <http://lib.rus.ec/b/56051/read> (data obrasheniya 27.09.2023).
3. Tolstaya T.N. Na zolotom krylce sideli. M., 1987, P. 76.
4. Vajl P., Genis A. Gorodok v tabakerke // Zvezda. 1990. № 8, P. 30.
5. Tolstaya, T. (2011) Ne Kys. M., Izdatelstvo studii Artemiya Lebedeva. 427 p.
6. Apostolos-Kappadona, D. (2000) Slovar hristianskogo iskusstva. Chelyabinsk, Ural LTD. 272 p.
7. Erushova, A.S. (2008) Allyuzijnye i reminiscentnye vklyucheniya v rasskazah T. Tolstoj // Vestnik BGPU: Gumanitarnye nauki. 165 p.

8. Yankauskas E. S. O hronotope rasskazov Tatyany Tolstoj // Nauchno-metodicheskij elektronnyj zhurnal «Koncept». – 2016. – Т. 11. – С. 3236–3240. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/86683.htm>.

9. Bahtin M. M. Formy vremeni i hronotopa v romane. Ocherki po istoricheskoy poetike. // Bahtin M. M. Voprosy literatury i estetiki. — М.: Hudozh. lit., 1975. — P.234-407.

10. Pushkar G. A. Tipologiya i poetika zhenskoy prozy: gendernyj aspekt (na materiale rasskazov T. Tolstoj, L. Petrushevskoy, L. Ulitskoy). // Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk. – Stavropol, 2007. – 234 p.

Т.ТОЛСТАЯ ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ҮЙДІҢ ХРОНОТОПЫ

Чеснокова К.А.^{1,*}, Жазыбекова А.К.²

¹І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

²І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

*e-mail: bolgar_k@mail.ru

Мақала Татьяна Толстаяның шығармаларындағы үйдің бейнесіне арналған. Мақсаты: Татьяна Толстая прозасындағы кейіпкерлерді, көркемдік кеңістік түрлерін, бөлшектер мен метафораларды бейнелеу ерекшеліктерін талдау. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы Т.Н.Толстаяның шығармашылығындағы хронотоптың жеткіліксіз зерттелуімен, сондай-ақ қазіргі орыс әдебиетін оқыту процесінде зерттеу нәтижелерін қолданудың кең мүмкіндіктерімен анықталады. Зерттеу әдістемесі құрылымдық-сипаттамалық және мифопоэтикалық әдістерді қолдануды қамтиды. Зерттеу жұмысының нәтижелері Т. Толстаяның көркемдік әлеміндегі хронотопты ұйымдастырудың интермәтіндік сипатын көрсетеді, бұл зерттеудің құндылығы мен практикалық маңыздылығын түсіндіреді.

Кілт сөздер: Т.Толстая, хронотоп, кеңістік, реминисценция, кейіпкерлер.

CHRONOTOP OF THE HOUSE IN THE WORK OF T.TOLSTAYA

Chesnokova K.A.^{1,*}, Zhazybekova A.K.²

¹Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

²Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

*e-mail: bolgar_k@mail.ru

The article is devoted to the image of the house in the works of Tatiana Tolstaya. Objective: to analyze the features of the image of characters, types of artistic space, details and metaphors in the prose of Tatiana Tolstaya. The scientific and practical significance of the study is determined by the insufficient study of the chronotope in the work of T.N. Tolstaya, as well as the wide possibilities of applying the results of the study in the teaching of modern Russian literature. The research methodology includes the use of structural-descriptive and mythopoetic methods. The conclusions of the research work indicate the intertextual nature of the chronotope organization in the artistic world of T. Tolstaya, which explains the value and practical significance of the study.

Keywords: T.Tolstaya, chronotope, space, reminiscence, characters.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНДЕ КІТАПХАНАНЫҢ РӨЛІ

Шохабаева А.С.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
**e-mail: altairchik2008@mail.ru*

Мақалада педагогика саласында кітапхананың рөлі мен маңыздылығы, оның оқу барысына тиетін көмегі мен көрсететін қызметі жайында сипатталған. Педагогтің кәсіби-техникалық еңбегі - жоғары деңгейде өзінің педагогикалық қызметін құру, педагогикалық өзара іс-қимылды жүзеге асыру және студенттерді жоғары деңгейде тәрбиелеу, дамыту және оқыту міндеттеріне қол жеткізу. Оқытушыға келесі талаптар қойылады: шығармашылық, жауапты, стресске төзімді, жеке тұлғаның арнайы іс-әрекетін, өмірдің әртүрлі түрлерінде қажетті қалыптастырумен игерілген педагогикалық мәселелерді шешуге инновациялық ойлау және тәжірибеге бағытталған тәсілмен кәсіби базалық білімді құру. Кітапханалар өз қызметі барысында мұғалімге қандай көмек көрсете алатынын және ішкі және сыртқы, субъективті және объективті объектілерде көзделген әртүрлі мақсаттармен библиографиялық ақпаратқа деген қажеттілікті қанағаттандыру үшін өзінің құжаттық-ақпараттық қызметін құру, нәтижесінде кәсіби-жеке құзыреттіліктің өсуін қалай қамтамасыз етуге болатынын қарастырамыз.

Кілт сөздер: педагогикалық қызмет, білім беру, библиографиялық ақпараттандыру, ғылыми кітапхана, кітапханалық қызмет көрсету, электрондық кітапхана.

Кіріспе

Бүгінгі таңда Педагогтің кәсіби қызметінде педагогикалық міндеттердің мазмұнына бағытталған процестер мен екіпіндерде, сондай-ақ білім беру тұжырымдамаларында белгіленген проблемалардың тәжірибесін қалыптастыру және білім алушылардың өз тәжірибесін қарау процесі ретінде елеулі өзгерістер жасалды. Педагог қызметкерлердің алдына отандық білім беруді дамытудың және өзіндік құндылықты қамтамасыз етудің тиісті стратегиясының жұмысын ұйымдастыру міндеті қойылды. Сондықтан мұғалімдердің кәсіби біліміне жоғары талаптар қойылады.

Материалдар мен әдістер

Бордовский Г.А., Радионова Н.Ф., білім – бұл адамның белгілі бір ғылыми білім жүйесін, практикалық дағдылар мен дағдыларды, сондай-ақ моральдық-этикалық мәдениетті дамыту қажеттілігінің көрінісі, мұның бәрі оның әлеуметтік келбеті мен жеке білімін анықтайды дейді.

Бұл мәселеде білім берудің үш деңгейі көрсетілген: элементтік сауаттылық, функционалдық сауаттылық және құзыреттілік.

Қарапайым сауаттылық-бұл күнделікті округтің шындығын түзететін шекаралық сөздік қорының тарихында оқу және жазу қабілеті.

Функционалды сауаттылық-бұл адамның киюге және оларға тез бейімделу мүмкіндігі.

Құзыреттілік-адамның оған деген жеке көзқарасы мен іс-әрекеттің мақсатын қамтитын тиісті құзыреттілік саласы. Петициялар құзыреттіліктің құрылымдық компоненттері болып табылады.

Біз білім берудің үшінші деңгейін-педагогтың кәсіби қызметіндегі құзыреттілік пен білімді қарастырамыз. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі оған табысты кәсіби қызмет үшін қажетті кәсіби және жеке қасиеттерді қамтиды. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін дамыту арқылы біз шығармашылық даралықты, инновацияға тәрбиелеуді, өзгерістерге бейімделуді дамытуды түсінеміз.

Оның негізгі құрамына мыналар кіреді:

- зияткерлік-педагогикалық құзыреттілік-педагогтің инновациялық қызметке қатысуы, оның алған педагогикалық білімі мен тәжірибесін балаларды тәрбиелеу мен оқыту үшін қолдана білуі;
- коммуникативті құзыреттілік - сөйлеу тәжірибесін қамтиды-адамдармен қарым-қатынас, эмпатия және экстраверсия;
- ақпараттық құзыреттілік-педагогтың әріптестері, балалары, ата-аналары туралы ақпаратты меңгеруі;
- рефлексивті құзыреттілік-мұғалімнің өз іс-әрекетін бағалау, бақылау, мінез-құлқы мен эмоцияларын басқару қабілеті. Қазіргі заманғы мұғалім-бұл өз қызметінде көтеретін мәселелер мен міндеттерді кәсіби түрде шешетін мұғалім. Негізгі кәсібилік-бұл рефлексивтілік, қарым-қатынас, сайлану, автономия сияқты жеке қасиеттерге негізделген субъективті ұстанымға ие.

Оның алдында келесі міндеттер тұр:

- әр баланы білім беру процесінде көру, оның дивидендтік мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін білу;
- қойылған мақсаттарға және дені сау баланың тұтас дамуына жәрдемдесу қабілетіне бағдарлана отырып, білім беру процесін құру;
- білім беру процесінің басқа субъектілерімен өзара іс-қимыл орнату;
- жұмыста әдейі дамытушы ортаны құру және пайдалану;
- өзін-өзі тәрбиелеуді жоспарлау және дамыту.

Нәтижелер мен талқылаулар

Мұғалімге өзінің кәсіби қызметінде оған ұсынылған барлық заманауи талаптарды ескере отырып, табысты және сұранысқа ие мұғалім болуға қалай көмектесуге болады? Бүгінгі таңда заманауи технологиялармен жабдықталған, библиографиялық ақпараттың талаптарын қанағаттандыру үшін деректі-ақпараттық қызметті қамтамасыз ететін, ішінде және сыртында өңделетін, субъективті және объективті негіздейтін, көп деңгейлі иерархиялық құрылымы бар кітапханалар осындай көмек көрсете алады деп санаймыз.

Кітапхана жеке тұлғаның рухани өзін-өзі жүзеге асыруына ықпал етеді, жеке тұлғаның жеке мүмкіндіктерін дамытуға ықпал етеді.

Кітапхана жұмысында қажетті ақпаратты тез табуға және оқырманға сұраныс шығаруға мүмкіндік беретін компьютерлік технологиялар ұсынылған. Кітапхана ақпараты еліміздегі білім, ғылым мен мәдениеттің, оның әлеуметтік-экономикалық, саяси тұрақтылығы мен прогресінің даму факторларының біріне айналатынын бәрі біледі. Осының арқасында кітапханалар ең сұранысқа ие интернет-ресурстарға айналды. Олар виртуалды, сандық, электронды кітапханалар деп аталды.

Е. А. Бөкетов атындағы ҚарУ ғылыми кітапханасы - ақпараттық орталық және университет инфрақұрылымының бір бөлігі. Бұл Қазақстанның ең ірі кітапханаларының бірі.

Біздің кітапхананың міндеттері:

- студенттер мен оқытушыларға оқу сабақтарына дайындықты қоса алғанда, білім алуға жәрдемдесу;
- рефераттар, курстық жұмыстар, дипломдық жұмыстар және басқа да жұмыстар жазу;
- студенттердің әртүрлі тақырыптар мен пәндерді өз бетінше оқуы;
- ғылым мен техниканың жетістіктері туралы ақпарат алу.

Біздің кітапханада:

- Оқулықтар, көркем және ғылыми әдебиеттер, газеттер мен журналдар беру.
- Кітапханада бар барлық құжаттардың электрондық каталогы – ИРБИС жүйесін зерттеуге көмек.
- Тақырыптар, авторлар, пән, мамандық және т. б. бойынша кітаптар мен мақалаларды таңдау .
- Интернеттен ақпарат іздеуге көмектесу.

- Студенттің электрондық мекенжайына қажетті Оқу материалдары – ПОҚ дәрістері, оқу презентациялары, кітаптар мен оқу-әдістемелік кешендердің электрондық нұсқалары жіберілуі мүмкін.

- Электрондық ресурстар залдарында қажетті оқу материалдарын көшіру немесе басып шығару жүзеге асырылады.

- Студенттерге оқу мақсатында профильдер, жеке кабинеттер құруға, поштаны күнделікті тексеруге және т. б. рұқсат етіледі.

Ал, *электрондық ресурстар бөлімі* - негізгі кітапханалық процестерді автоматтандыруды программалық және техникалық қамтамасыз етуді жүзеге асырады, ретроспективті қорға электронды каталогтың деректер базасын құрады; кітапхананың электрондық ресурстарын қалыптастыруды жүзеге асырады: тақырыптық толық-мәтінді деректер базаларын, университеттің электрондық кітапханасын құрады, сырттан толықмәтінді деректер базаларын («Параграф», «Elsevier», «Science» және т.б.) алады, CD-ROM, аудио-бейнекөру құжаттар қорын қалыптастырады; электрондық ресурстарға, жерсеріктік теледидарлама мен Интернетке қатынауды ұсынады; құжаттарды электрондық жеткізуді ұйымдастырады; сервистік қызметтер көрсетеді.

Сондай-ақ, Irbis-64 бағдарламасы негізінде электронды каталог (ЭК) бар, онда кітапханаға келіп түскен барлық басылымдар көрсетіледі. ЭК-ге кіру барлық оқу ғимараттарында, сондай-ақ кітапхана сайты арқылы жүзеге асырылады (<http://library.ksu.kz>), оны мобильді құрылғылардан да көруге болады.

Электрондық кітапханада (ЭБ) оқытушылар дәрістерінің электрондық нұсқаларын, оқу презентацияларын, оқу-әдістемелік кешендерді, оқу әдебиеттерін және басқа да басылымдарды қамтитын электрондық түрдегі материалдар жеткілікті. Сіз оларды кез-келген жерде онлайн режимінде пайдалана алады.

Жаңа компьютерлік технологиялар оқырмандарға анықтамалық қызмет көрсетудің жаңа деңгейге шығуына ықпал етеді: электрондық тасымалдағыштарда ақпараттандыру қажеттілігі артты. Электрондық каталогтар құжатты сипаттау элементтерінің кез келгені немесе олардың комбинациялары бойынша жылдам іздеуді жүзеге асыруға, сондай - ақ барлық оқу сұрауларын орындауға көмектеседі. Барлық ақпараттық әлеуетті пайдаланудың тиімділігі, ең алдымен, библиографиялық ресурстарды сапалы құрылымдық ұйымдастыруға және оларды оңтайлы пайдалануға байланысты, бұл елдегі білім, ғылым және мәдениеттің даму факторларының біріне айналатын кез - келген ақпаратты жедел жеткізуді, оның әлеуметтік - экономикалық, саяси тұрақтылығы мен прогресін қамтамасыз етеді. Кітапханалар оқырмандардың ақпараттық қажеттіліктерін жақсы білу, сондай - ақ анықтамалық-ақпараттық қызметті нақты жоспарлау үшін зерттеулер жүргізеді.

Педагогикалық қызмет үшін біздің кітапханалар белгілі бір қызығушылық тудырады, өйткені студенттер мен оқытушылар заманауи жабдықталған, электронды материалдармен (кітаптар, журналдар, фильмдер, суреттер және т.б.) жұмыс істеуге мүмкіндік алады, олардың көпшілігі тегін қол жетімді.

Осылайша, мұғалімдердің ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыру арқылы кітапханалар олардың ақпараттық мәдениетін арттыруға ықпал етеді, сонымен қатар бірнеше артықшылықтар айта кетуге болады:

- ақпаратты тарату мүмкіндігі көбейді, материалдарды көшіру жеткілікті, бұрынғыдай басып шығару, таралымға шығару немесе оны сатып ала алмаймын деп алаңдаудың қажеті жоқ;

- мұғалімдерге, студенттерге қажетті ақпаратты тез алу үшін интернетті пайдалану жеткілікті;

- сирек көздерді цифрландыру олардың сақталуына мүмкіндік берді;

- инновациялық педагогикалық тәжірибе тез таралу мүмкіндігіне ие болды, тек

Қазақстанның ғана емес, сонымен қатар шетелдік мемлекеттік, аймақтық кітапханалардың каталогтарымен танысуға мүмкіндік алды;

- электрондық кітапханада кез-келген ыңғайлы уақытта және кез-келген жерде жұмыс істеуге болады.

Қорытынды

Кітапханалар қызметіндегі барлық аталған инновациялар педагогтардың өздерінің және ғылыми-зерттеу қызметіне деген қызығушылығын дамытуға ықпал етеді. АКТ-ны білім беруге енгізу педагогтарды электрондық кітапханалармен таныстыруға ықпал етті, бұл ақпаратты неғұрлым тиімді пайдалануға, кәсіби қызметтің тиімділігі мен сапасын арттыруға көмектеседі және ғылым, техника, мәдениеттің даму деңгейінде оң көрініс табуы, яғни Қазақстанда білім беру жүйесін жақсартуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ахметова С. Кітапханадағы библиографиялық жұмыс; Ұйымдастыру мен методика : ғылыми басылым / С. Ахметова, М. Ақшалова. - Алматы : Ана тілі, 1993.
2. Кітапханалық-библиографиялық жіктеу: көпшілік кітапханаларға арналған табл. - Ксерокоп. - Алматы : Мектеп, 1987. - 424 б.
3. Педагогика : оқулық / Ш. Құрманалина, Б. Мұқанова, Ә. Ғалымова, Р. Ильясова. - 3-басылым. - Нұр-Сұлтан : Фолиант, 2020.
4. Бабаев, С. Б. Тұлғалық педагогика : педагогикалық теория негіздері: оқу құралы / С. Б. Бабаев. - Алматы : NURPRESS, 2021.
5. Дворкина, М. Я. Библиотечно-информационная деятельность : теоретические основы и особенности развития в традиционной и электронной среде / М. Я. Дворкина. - М. : Изд-во ФАИР, 2009
6. <https://library.ksu.kz/node/169>

REFERENCES:

1. Ahmetova S. Kitaphanadaǵy bibliografialyq jumys; Ūiymdastyru men metodika : ǵylymi basylım / S. Ahmetova, M. Aqshalova. -Almaty : Ana tılı, 1993.
2. Kitaphanalıq-bibliografialyq jikteu: kópshilik kitaphanalarǵa arnalǵan tabl. - Kserokop. - Almaty : Mektep, 1987. - 424 b.
3. Pedagogika : oqulyq / Ş. Qūrmanalina, B. Mūqanova, Ä. Ğalymova, R. İläsova. - 3-basylym. - Nūr-Sūltan : Foliant, 2020.
4. Babaev, S. B. Tūlǵalyq pedagogika : pedagogikalyq teoria negizderi: oqu qūraly / S. B. Babaev. - Almaty : NURPRESS, 2021.
5. Dvorkina, M. İa. Bibliotechno-informasionnaia deiatelnöst : teoreticheskie osnovy i osobenosti razvitia v tradisionnoi i elektronnoi srede / M. İa. Dvorkina. - M. : İzd-vo FAİR, 2009
6. <https://library.ksu.kz/node/169>

РОЛЬ БИБЛИОТЕКИ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБРАЗОВАНИИ

Шохабаева А.С.

*Карагандинский университет им. Е. А. Букетова, Республика Казахстан, г. Караганда
e-mail: altairchik2008@mail.ru

В статье рассказывается о роли и важности библиотеки в области педагогики, о ее помощи и услугах, которые она оказывает в процессе обучения. Профессионально-технический труд педагога заключается в создании на высоком уровне своей педагогической деятельности, осуществлении педагогического взаимодействия и достижении задач воспитания, развития и обучения студентов на высоком уровне. К преподавателю

предъявляются следующие требования: творческое, ответственное, стрессоустойчивое, создание профессиональных базовых знаний с инновационным мышлением и практико-ориентированным подходом к решению педагогических задач, приобретенных с необходимым формированием специальной деятельности личности, в различных видах жизни. Мы рассмотрим, какую помощь библиотеки могут оказать учителю в ходе своей деятельности и как создать свою документально-информационную службу для удовлетворения потребности в библиографической информации с различными целями, предусмотренными внутренними и внешними, субъективными и объективными объектами, и, как следствие, обеспечить рост профессионально-личностных компетенций.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, образование, библиографическая информатизация, научная библиотека, библиотечное обслуживание, электронная библиотека.

THE ROLE OF THE LIBRARY IN PEDAGOGICAL ACTIVITY IN EDUCATION

Shokhabaeva A.S.

Karaganda University named after E. A. Buketov, Republic of Kazakhstan, Karaganda

**e-mail: altairchik2008@mail.ru*

The article describes the role and importance of the library in the field of pedagogy, its assistance and services to the educational process. The professional and technical merit of the teacher is the creation of his own pedagogical activity at a high level, the implementation of pedagogical interaction and the achievement of the tasks of educating, developing and teaching students at a high level. The following requirements are imposed on the teacher: creative, responsible, stress-resistant, innovative thinking and the creation of professional basic knowledge with a practice-oriented approach to solving pedagogical problems, mastered with the necessary formation of special activities of the individual, in various forms of life. We will consider what assistance libraries can provide to the teacher in the course of their activities and how to create their own documentary and information activities to meet the need for bibliographic information with various goals provided for in internal and external, subjective and objective objects, and, as a result, ensure the growth of professional and personal competence.

Keywords: pedagogical activity, education, bibliographic informatization, Scientific Library, Library Service, Electronic Library.

АВТОРЛАР НАЗАРЫНА!

- Мақалалардың электронды нұсқалары zhetysu.edu.kz сайтында орналастырылған.
- Редакторлар авторлардың жіберген ақпаратының анықтығына жауапты емес.

Журналдың жиілігі

«Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы жылына 4 рет келесі белгіленген мерзімдерде шығарылады:

- №1 – 30-наурызға дейін;
- №2 – 30-маусымға дейін;
- №3 – 30-қазанға дейін;
- №4 – 30-желтоқсанға дейін.

Мақалалар келесі белгіленген мерзімдерде қабылданады:

- №1 – 30-ақпанға дейін;
- №2 – 30-мамырға дейін;
- №3 – 30-қыркүйекке дейін;
- №4 – 30-қарашаға дейін.

Жалпы ережелер

«Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы толық қолжазбалар түрінде ресімделген түпнұсқа зерттеулердің нәтижелерін қамтитын материалдарды жариялауға қабылдайды. Жариялау үшін ұсынылатын Материал басқа ғылыми басылымдарда бұрын жарияланбаған түпнұсқа болуы, журналдардың бейіні мен ғылыми деңгейіне сәйкес келуі тиіс. Тақырыптық сәйкессіздік туралы шешімді редакциялық алқа арнайы рецензиясыз және себептерін негіздемей қабылдауы мүмкін. Студенттер мен магистранттардың жұмыстары тек ғылыми жетекшілермен бірлесіп немесе ғылыми жетекшілерінен рецензия болған жағдайда ғана қабылданады.

Авторларға ақпарат

Шетелдік авторлардың қолжазбалары мен І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетімен аффилиирленбеген авторлардың қолжазбалары басым күшке ие және кезексіз қабылданады. Журналдың редакциялық алқасы журналдың бағыты бойынша бұрын жарияланбаған қолжазбаларды қатаң түрде қабылдайды.

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін қолжазбалар дайындау кезінде келесі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Қолжазбаны рәсімдеу

Қолжазба рәсімдеу ережелеріне сәйкес ресімделуі және Ережеде көрсетілген баптың құрылымын сақтауы тиіс.

Қолжазбаның құрылымы қамтуы керек:

- ЭОЖ индексі
- Қолжазбаның атауы
- Автордың (Авторлардың) тегі мен аты-жөні
- Авторлар туралы ақпарат (аффилиация (ұйымдардың атаулары), мемлекеттің, қаланың атауы, барлық авторлардың мекенжайлары, корреспондент авторының электрондық поштасы)

- Аннотация
- Кілт сөздер
- Кіріспе
- Материалдар мен әдістер
- Нәтижелер мен талқылаулар

- Қорытынды
- Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)
- Әдебиеттер тізімі
- Транслитерацияланған әдебиеттер тізімі

MS Word файлы келесі үлгі бойынша аталуы тиіс: №(журнал нөмірі(журналдың тізбекті нөмірі)) Барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні. Мысалы: №4(105) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Авторлар туралы мәлімет

Жеке файлмен келесі мәліметтері бар үш тілде авторлар туралы мәліметтер жіберіледі: әр автордың толық Т.А.Ә., ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйымның толық атауы, қала), мемлекеттің аты (шет елдік авторлар үшін), байланыс деректері (e-mail, телефон).

MS Word файлы келесі үлгі бойынша аталуы тиіс: Inf.about.authors №(журнал нөмірі(журналдың тізбекті нөмірі)) Барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні. Мысалы: Inf.about.authors №4(105) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Жауапты хатшы материалдар келіп түскеннен кейін үш күн ішінде материалдарды рәсімдеу қағидаларына сәйкестігіне тексеру жүргізеді. Материалдарды рәсімдеу ережелері сақталмаған жағдайда бөлім маманы авторға материалдарды пысықтау қажеттігі туралы хабарлайды.

Жариялауға ұсынылған материалдар журнал профиліне сәйкес келуі, формальды талаптарға сай болуы, қосарланған рецензиялау рәсімінен өтуі (плагиатқа тексеру және сараптамалық топ пен журналдардың редакциялық алқасы мүшелерінің рецензиялауы) және журналдың редакциялық алқасының жариялауға ұсынысын алуы тиіс.

Журналдарға кез-келген автор, азаматтығына, жұмыс орнына және ғылыми дәрежесінің болуына қарамастан, редакцияның талаптарын сақтай отырып, қолжазбаны жариялауға мүмкіндігі бар.

Төлем тәсілдері

Қолжазбаны жариялауға қабылдағаннан кейін электрондық пошта арқылы PDF немесе jpeg форматында жариялау үшін төлем туралы сканерленген түбіртек ұсынылады. Баспа шығындарына ұйымдастырушылық төлем 4000 теңгені құрайды. Шетелдік авторлар үшін тегін.

Университет деректемелері

І.Жансүгіров атындағы ЖУ
 СТТН 531400011685
 БСК – 990140003041
 ЖСК – KZ566010311000005234
 КБЕ 16
 БСК - HSBKKZKX,
 ТРФ 319900 АҚ «Қазақстан Халық Банкі», Талдықорған қ.

Төлем кезінде төлемнің мақсатын көрсетуді ұмытпаңыз: ЖУ Хабаршысы журналындаға қолжазба үшін ұйым.жарнасы.

Kaspi.kz арқылы төлеу нұсқаулығы:

Төлемдер ➔ Іздеу ➔ "Жетысуский госуниверситет им. И. Жансугурова" ➔ Факультет орнына: ЖУ Хабаршысы ➔ Ақпараты толтырасыз ➔ Суммасы: 4000тг 1 қолжазба үшін ➔ төлеу.

Қолжазбаларды ресімдеу ережелері:

1. Қолжазбалар қазақ, орыс немесе ағылшын тілдерінде MS Word (.docx) форматындағы файл түрінде ұсынылуы тиіс.
2. Қолжазбаның көлемі 5-10 бет болуы керек.
3. Қаріп – Times New Roman, кегель – 12 пт. бір жоларалық интервалмен. Сол және жоғарғы жиектер – 2,5 см, оң және төменгі – 2 см, абзац – 1,25. Қолжазба ГОСТ 7.5-98 «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Жарияланатын материалдардың баспа дизайны» сәйкес ресімделуі тиіс.
4. Мәтінде әдеби дереккөздерге сілтеме жасау үшін төртбұрышты жақшалар қолданылуы керек – [1], формулалар үшін дөңгелек жақшалар қолданылуы керек – (1). Формула сілтемелері формуланың оң жағында орналасуы керек.
5. Барлық формулалар, сандық мәндер, шама белгілері Microsoft Equation 3.0 немесе MathType форматында терілуі керек. Егер бірнеше формулалар қатарынан жүрсе, әр формуланы бөлек теру керек.
6. Барлық қолданылған белгілер түсіндірілуі керек (жалпы қабылданған белгілерді түсіндірмеуге болады).
7. Сөйлемді формуладан бастауға болмайды.
8. Кестелер мен иллюстрациялар мәтінде жеке абзацтармен орналасуы керек. Әр кестеде және иллюстрацияда атауы болуы керек және әр кестеде және иллюстрацияда мәтін ішінде сілтемесі болуы керек. Кестелер мен иллюстрациялардың нөмірленуі бөлек.
9. Мазмұнды нақты анықтау үшін иллюстрациялар жеткілікті сапалы болуы керек (кем дегенде 300 dpi). Иллюстрациялар нөмірленуі керек. Барлық иллюстрациялар мен иллюстрация атаулары ортамен туралануы керек, атаулар иллюстрацияның астына ортамен тураланып орналасуы керек. Иллюстрациялар мен иллюстрациялардың атаулары мәтіннің қалған бөлігінен бос орындармен бөлінуі керек. Қаріп – Times New Roman, кегель – 12 пт. «Сурет» сөзінен кейін суреттің реттік нөмірі мен атауы көрсетіледі (**Сурет 1** – Суреттің атауы).
10. Кестелер Microsoft Word кестесінің форматында жасалуы керек. Барлық кестелер нөмірленуі керек. Кестенің тақырыбы кестенің үстінде оң жағында орналасуы керек. Тақырыптар мен кестелер мәтіннің қалған бөлігінен бос орындармен бөлінуі керек. Қаріп – Times New Roman, кегель – 12 пт. "Кесте" сөзінен кейін кестенің реттік нөмірі мен атауы көрсетіледі (**Кесте 1** – Кестенің атауы).
11. Әдебиеттер тізімі дәйексөз ретінде берілуі керек және автор қолданған барлық жұмыстарды қамтуы керек.
12. Библиографиялық тізімдер ГОСТ 7.1-2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар мен құрастыру ережелері» сәйкес ресімделуі керек.

Қолжазбаны ресімдеу үлгісі:

ӘОЖ

DOI (ғылым бөлімінің маманы береді)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚОЛЖАЗБА АТАУЫ

Шатырбаева М.Г.^{1,} , Молдабаева М.М.² *
 (белгішесінде Orcid профиліне гиперсілтеме болуы керек)

¹ Университет (толық атауы), Елі, Қала² Университет (толық атауы), Елі, Қала

*e-mail: (автор корреспонденттің эл.почтасы)

Аннотация (300 сөзден аспауы тиіс). Аннотация келесі міндетті тармақтарды қамтуы керек:

Зерттеудің мақсаты, идеялары және негізгі бағыттары;

Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығының қысқаша сипаттамасы;

Зерттеу әдістемесінің қысқаша сипаттамасы;

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары;

Жүргізілген зерттеудің мәні;

Зерттеудің практикалық маңызы.

Кілт сөздер: 3-10 кілт-сөздер.

Кіріспе

Кіріспе жұмыстың мақсаттары, зерттеу саласының маңыздылығы, теориялық және практикалық маңыздылығы, мәселенің өзектілігі, мәселені шешу немесе гипотезаны қалыптастыру туралы ақпаратты қамтуы керек.

Материалдар мен әдістер

Бұл бөлім материалдардың, жабдықтардың және бағдарламалық жасақтаманың толық сипаттамасынан (модель, компания және елді қоса алғанда), сондай-ақ қолданылатын әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек, тек жаңа әдістерді толық сипаттау керек; әдебиеттер тізімінде бұрын жарияланған және белгілі әдістерге сілтеме жасау жеткілікті, ал егер әдіс тым кең белгілі болмаса, оның принципін айтып, авторды көрсеткен жөн.

Зерттеу барысында пайдаланылған материалдар сапалық және сандық түрде сипатталуы керек.

Зерттеу барысында алынған деректердің статистикалық талдауы міндетті, сонымен қатар қолданылатын бағдарламалық жасақтаманы көрсету қажет.

Нәтижелер мен талқылаулар

Бұл бөлім жұмыс нәтижелерін ашуы керек және зерттеу нәтижелерін талдау мен талқылауды қамтуы керек. Нәтижелер талқылана отырып, кестелер, суреттер және басқа иллюстрациялық материалдар түрінде ұсынылуы керек.

Кестелер

Кестелер Microsoft Word кестесінің форматында жасалуы керек. Барлық кестелер нөмірленуі керек. Кестенің тақырыбы кестенің сол жағында орналасуы керек. Тақырыптар мен кестелер мәтіннің қалған бөлігінен бос орындармен бөлінуі керек.

Кесте 1 – Кестенің атауы

Атауы	Нәтиже 1	Нәтиже 2	Нәтиже 3
1-атауы	1	2	3
2-атауы	4	5	6

Иллюстрациялар

Мазмұнды нақты анықтау үшін иллюстрациялар жеткілікті сапалы болуы керек (кем дегенде 300 dpi). Иллюстрациялар нөмірленуі керек. Барлық иллюстрациялар мен иллюстрация атаулары ортамен туралануы керек, атаулар иллюстрацияның астына ортамен тураланып орналасуы керек. Иллюстрациялар мен иллюстрациялардың атаулары мәтіннің қалған бөлігінен бос орындармен бөлінуі керек.

Мазмұнды нақты анықтау
үшін иллюстрациялар жеткілікті
сапалы болуы керек

Сурет 1 – Суреттің атауы

Теңдеулер

Барлық формулалар, сандық мәндер, шама белгілері Microsoft Equation 3.0 немесе MathType форматында терілуі керек. Формулаларды сурет түрінде қосуға болмайды. Барлық формулалар нөмірленуі керек. Формулалар ортамен туралануы керек. Формулалардың нөмірлері формуланың оң жағында жақшада орналасуы керек.. Барлық формулалар мәтіннің қалған бөлігінен бос орындармен бөлінуі керек.

$$f = \sum (a + \frac{a}{10}) \quad (1)$$

мұндағы: f – белгілеу атауы;
 a – белгілеу атауы.

Қорытынды

Бұл бөлімде жүргізілген жұмыстың қорытындылары жинақталып қорытындылануы, алынған нәтижелер мен олардың ғылымды дамыту үшін маңыздылығы қалай пайдаланылуы мүмкін екендігі көрсетілуі тиіс.

Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болған жағдайда)

Барлық қаржыландыру көздері тізімделуі керек.

Әдебиеттер тізімі

Әдебиеттер тізімінде кемінде 10 әдебиет атауы болуы керек. Әдебиеттер тізімі дәйексөзге сәйкес келтірілуі керек және ГОСТ 7.1-2003 сәйкес ресімделеді. Мәтінде сілтеме нөмірі төртбұрышты жақшада көрсетілуі керек. Мысалы: Королев формуласы [1] келесі фактілерді дәлелдейді...

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.
- 2.

Транслитерацияланған әдебиеттер тізімі

Егер ұсынылған әдебиеттер тізімінде кириллицада жазылған әдебиеттер болса, онда әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: әдебиеттегі түпнұсқа тілде және сілтемелерде романизацияланған алфавитпен (латын әліпбиіне транслитерация). Егер шетелдік басылымдар болса, олар References-те толығымен қайталады. Кириллицадан транслитерацияны сайттағы Онлайн түрлендіргіш бағдарламасының көмегімен жасауға болады <https://qazlat.kz/>

Транслитерацияланған әдебиеттер тізімдері үшін келесі құрылымды қолдану қажет: Автор (лар) (транслитерация) (жылы) транслитерацияланған нұсқадағы қолжазбаның атауы [қолжазба атауын ағылшын тіліне аудару], кириллицадағы дереккөздің атауы (транслитерацияланған), ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс мәліметтер.

REFERENCES:

1. Eläsberg P.E. (1965) Vvedenie v teoriu poleta iskustvennyh sputnikov Zemli [Introduction to the theory of flight of artificial Earth satellites], İzdatelstvo "Nauka", 540 p.
- 2.

НАЗВАНИЕ РУКОПИСИ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Шатырбаева М.Г.^{1,}, Молдабаева М.М.²*

¹*Университет (полное название), Страна, Город*

²*Университет (полное название), Страна, Город*

**e-mail: (эл.почта автора корреспондента)*

Аннотация (не более 300 слов). Аннотация должна включать следующие обязательные пункты:

Цель, идеи и основные направления исследования;

Краткое описание научной и практической значимости исследования;

Краткое описание методологии исследования;

Основные результаты и анализ, выводы исследовательской работы;

Ценность проведенного исследования;

Практическое значение исследования.

Ключевые слова: *3-10 ключевых слов.*

TITLE OF THE MANUSCRIPT IN ENGLISH

M.G. Shatyrbayeva^{1,}, M.M. Moldabayeva*

¹*University (full name), Country, City*

²*University (full name), Country, City*

**e-mail: (e-mail of the correspondent's author)*

Abstract (no more than 300 words). The abstract should include the following mandatory items:

Purpose, ideas and main directions of research;

A brief description of the scientific and practical significance of the study;

Brief description of the research methodology;

Main results and analysis, conclusions of the research work;

The value of the conducted research;

Practical significance of the research.

Keywords: *3-10 keywords.*

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!

- Электронные версии статей доступны на сайте zhetysu.edu.kz и
- Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами

Периодичность журнала

Научный журнал «Вестник Жетысуского университета имени Ильяса Жансугурова» выпускается с периодичностью 4 раза в год в следующие установленные сроки:

- №1 – до 30 марта;
- №2 – до 30 июня;
- №3 – до 30 октября;
- №4 – до 30 декабря.

Статьи принимаются в следующие установленные сроки:

- №1 – до 30 февраля;
- №2 – до 30 мая;
- №3 – до 30 сентября;
- №4 – до 30 ноября.

Общие положения

Журнал «Вестник Жетысуского университета имени Ильяса Жансугурова» принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных рукописей. Материал, предлагаемый для публикации, должен являться оригинальным, не публиковавшимся ранее в других научных изданиях, соответствовать профилю и научному уровню журналов. Решение о тематическом несоответствии может быть принято Редколлегией без специального рецензирования и обоснования причин. Работы студентов и магистрантов принимаются только в соавторстве с научными руководителями или при наличии рецензии от их руководителей.

Информация для авторов

Рукописи зарубежных авторов и рукописи авторов, не аффилированных с Жетысуским университетом имени И.Жансугурова, имеют преимущественную силу и принимаются без очереди. Редакционная коллегия журнала принимает ранее неопубликованные рукописи строго по направлению журнала.

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке рукописей для опубликования в журнале.

Оформление рукописи

(если рукопись на русском языке)

Рукопись должна быть оформлена в соответствии с правилами оформления и соблюдать структуру рукописи, указанной в правилах.

Структура рукописи должна включать:

- Индекс УДК
- Название рукописи
- Фамилия и инициалы автора (авторов)
- Информация об авторах (аффилиации (названия организаций), название страны, города, адреса всех авторов, электронная почта автора корреспондента)
- Аннотация
- Ключевые слова
- Введение
- Материалы и методы
- Результаты и обсуждения

- Заключение
- Информация о финансировании (при наличии)
- Список литературы
- Транслитерированный список литературы

Документ MS Word с рукописью должен быть назван по следующему шаблону: №3(108) Фамилии и инициалы всех авторов. Например: №3(108) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Сведения об авторах

Отдельным файлом направляются сведения об авторах на трех языках с указанием следующих данных: полное имя, ученое звание, ученая степень, должность или профессия, место работы (полное название организации, город), наименование страны (для иностранных авторов), контактные данные (e-mail, телефон) всех авторов

Документ MS Word со сведениями об авторах должен быть назван по шаблону: Inf.about.authors №(номер журнала(сквозной номер журнала)) Фамилии и инициалы всех авторов. Например: Inf.about.authors №4(105) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Ответственный секретарь в течение трех дней после поступления материалов проводит проверку на соответствие правилам оформления материалов. В случае несоблюдения правил оформления материалов специалист отдела оповещает автора о необходимости доработки материалов.

Представленные к опубликованию материалы должны соответствовать профилю журналов, соответствовать формальным требованиям, пройти процедуру двойного рецензирования (проверка на плагиат и рецензирование членами экспертной группы и редколлегии журналов) и получить рекомендацию к публикации редколлегией журнала.

Журналы являются открытыми – любой автор, независимо от гражданства, места работы и наличия ученой степени, имеет возможность опубликовать рукопись при соблюдении требований редакции.

Способы оплаты

*После принятия рукописи к публикации представляется сканированная квитанция об оплате за публикацию в формате pdf или jpeg по электронной почте. **Организационный взнос на издательские расходы составляет 4000 тенге.** Иностранным авторам публикация в журнале бесплатна.*

Реквизиты университета

ЖГУ им. И. Жансугурова

РНН 531400011685

БИН – 990140003041

ИИК – KZ566010311000005234

КБЕ 16

БИК - HSBKZKX,

ТРФ 319900 АО «Народный банк Казахстана», г. Талдыкорган.

При оплате обязательно укажите назначение платежа: за рукопись в журнале Вестник ЖУ.

Инструкция по оплате через **Kaspi.kz** приложение:

Платежи ➔ Поиск ➔ Вручную пишете "Жетысуский госуниверситет им. И. Жансугурова" ➔ Вместо факультета пишете: за Вестник ➔ заполняете свои данные ➔ Сумма: 4000тг за 1 рукопись ➔ оплатить.

Также, не забудьте отправить квитанцию на почту: vestnik@zu.edu.kz.

Адрес редакции: 040000, г. Талдыкорган, ул. Ильяса Жансугурова, 187а, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, 310 кабинет - Отдел науки и коммерциализации научных проектов, тел.: 8 (7282) 22-21-23, вн. 1193, e-mail: vestnik@zu.edu.kz.

Правила оформления рукописей:

1. Рукописи могут быть представлены на казахском, русском или английском языках в виде файла в формате MS Word (.docx).
2. Объем рукописи должен составлять 5-10 страниц.
3. Шрифт – Times New Roman, кегель – 12 пт. с одинарным межстрочным интервалом. Поля слева и сверху – 2,5 см, справа и снизу – 2 см., абзац – 1,25. Материал рукописи оформляется в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов».
4. В тексте для ссылок на литературные источники должны использоваться квадратные скобки – [1], на формулы круглые скобки – (1). Ссылки на формулы должны располагаться справа от формулы.
5. Все формулы, численные значения, обозначения величин должны быть набраны в формате Microsoft Equation 3.0 или MathType. Каждая формула должна быть набрана отдельно, если несколько формул идут подряд.
6. Все использованные обозначения должны быть пояснены (можно не пояснять однозначные общепринятые обозначения).
7. Нельзя начинать предложение с формулы.
8. Таблицы и иллюстрации должны быть расположены по мере упоминания их в тексте отдельными абзацами. Каждая таблица и иллюстрация должны иметь подпись и к каждой таблице и иллюстрации должна быть ссылка в тексте. Нумерация для таблиц и иллюстраций отдельная.
9. Иллюстрации должны быть достаточного качества (минимум 300dpi), для четкого определения содержимого. Иллюстрации должны быть пронумерованы. Все иллюстрации и названия иллюстрации должны быть выровнены по центру, названия должны быть расположены по центру под иллюстрацией. Иллюстрации и названия иллюстраций должны быть разделены пробелами от остального текста. Шрифт – Times New Roman, кегель – 12 пт. После слова «Рисунок» указывают порядковый номер и название рисунка (Рисунок 1 – Название рисунка).
10. Таблицы должны быть созданы в формате таблицы Microsoft Word. Все таблицы должны быть пронумерованы. Заголовок таблицы должен располагаться справа над таблицей. Заголовки и таблицы должны быть разделены пробелами от остального текста. Шрифт – Times New Roman, кегель – 12 пт. После слова «Таблица» указывают порядковый номер и название таблицы (Таблица 1 – Название таблицы).
11. Список литературы должен приводиться по мере цитирования и включать в себя все работы, использованные автором.
12. Библиографические списки должны быть оформлены согласно ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Шаблон оформления рукописи:

УДК

DOI (выдается специалистом отдела науки)

НАЗВАНИЕ РУКОПИСИ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Шатырбаева М.Г.^{1,} , Молдабаева М.М.² *

(должна быть гиперссылка на профиль Orcid в значке)

¹ Университет (полное название), Страна, Город

² Университет (полное название), Страна, Город

*e-mail: (эл.почта автора корреспондента)

Аннотация (не более 300 слов). Аннотация должна включать следующие обязательные пункты:

- Цель, идеи и основные направления исследования;*
 - Краткое описание научной и практической значимости исследования;*
 - Краткое описание методологии исследования;*
 - Основные результаты и анализ, выводы исследовательской работы;*
 - Ценность проведенного исследования;*
 - Практическое значение исследования.*
- Ключевые слова:** 3-10 ключевых слов.

Введение

Введение должно содержать информацию о целях работы, важности области исследования, теоретической и практической значимости, актуальности проблемы, решения проблемы или формирования гипотезы.

Материалы и методы

Этот раздел должен состоять из подробного описания материалов, оборудования и программного обеспечения (включая модель, компанию и страну), а также подробного описания используемых методов, при этом, только новые методы следует детально описывать; на ранее опубликованные и общеизвестные методы достаточно сослаться в списке литературы и если метод известен не слишком широко, желательно изложить его принцип и указать автора.

Материалы, использованные в ходе исследования должны быть описаны в качественном и количественном выражении.

Статистический анализ данных, полученных в ходе исследования обязательны, так же необходимо указать используемое программное обеспечение.

Результаты и обсуждения

Этот раздел раскрывает результаты работы и должен содержать анализ и обсуждение результатов исследования. Результаты должны быть представлены в виде таблиц, рисунков и других иллюстративных материалов с их обсуждением.

Таблицы

Таблицы должны быть созданы в формате таблицы Microsoft Word. Все таблицы должны быть пронумерованы. Заголовок таблицы должен располагаться слева над таблицей. Заголовки и таблицы должны быть разделены пробелами от остального текста.

Таблица 1 – Название таблицы

Название	Результат 1	Результат 2	Результат 3
Название 1	1	2	3
Название 2	4	5	6

Иллюстрации

Иллюстрации должны быть достаточного качества (минимум 300dpi), для четкого определения содержимого. Иллюстрации должны быть пронумерованы. Все иллюстрации и названия иллюстрации должны быть выровнены по центру, названия должны быть расположены по центру под иллюстрацией. Иллюстрации и названия иллюстраций должны быть разделены пробелами от остального текста.

Иллюстрации должны
быть достаточного качества,
для четкого определения
содержимого.

Рисунок 1 – Название рисунка

Уравнения

Все формулы, численные значения, обозначения величин должны быть набраны в формате Microsoft Equation 3.0 или MathType. Не допускаются рисунки формул. Все формулы должны быть пронумерованы. Формулы должны быть выровнены по центру. Нумерация формул должна располагаться справа от формулы в круглых скобках. Все формулы должны быть разделены пробелами от остального текста.

$$f = \sum \left(a + \frac{a}{10} \right) \quad (1)$$

где: f – название обозначения;
 a – название обозначения.

Заключение

В этом разделе должны быть обобщены и подведены итоги проведенной работы, показаны, как потенциально могут быть использованы полученные результаты и их значимость для развития науки.

Информация о финансировании (при наличии)

Перечислить источники финансирования, при поддержке которых была выполнена работа.

Список литературы

Список литературы должен содержать минимум 10 наименований литературы. Список литературы должен приводиться по мере цитирования и оформляется согласно ГОСТ 7.1-2003. В тексте номер ссылки следует указывать в квадратных скобках. Например: Формула Королева [1] доказывает, что (...).

ЛИТЕРАТУРА:

- 1.
- 2.

Транслитерированный список литературы

Если в представленном списке литературы есть литература на кириллице, то необходимо представить список литературы в двух вариантах: на языке оригинала в Литературе и романизированным алфавитом (транслитерация в латиницу) в References. Если есть иностранные публикации, то они полностью повторяются в References. Транслитерацию с кириллицы можно сделать с помощью программы Онлайн конвертер на сайте <https://qazlat.kz/>.

Для транслитерированных списков литературы необходимо использовать следующую структуру: Автор(-ы) (транслитерация) (год в круглых скобках) Название рукописи в транслитерированном варианте [перевод названия рукописи на английский язык], название источника на кириллице (транслитерированный), выходные данные с обозначениями на английском языке.

REFERENCES:

1. Eläsberg P.E. (1965) Vvedenie v teoriu poleta iskustvennyh sputnikov Zemli [Introduction to the theory of flight of artificial Earth satellites], İzdatelstvo "Nauka", 540 p.
- 2.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚОЛЖАЗБА АТАУЫ

Шатырбаева М.Г.^{1,}, Молдабаева М.М.²*

¹*Университет (толық атауы), Елі, Қала*

²*Университет (толық атауы), Елі, Қала*

**e-mail: (автор корреспонденттің эл.пochtасы)*

Аннотация (300 сөзден аспауы тиіс). Аннотация келесі міндетті тармақтарды қамтуы керек:

Зерттеудің мақсаты, идеялары және негізгі бағыттары;

Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығының қысқаша сипаттамасы;

Зерттеу әдістемесінің қысқаша сипаттамасы;

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары;

Жүргізілген зерттеудің мәні;

Зерттеудің практикалық маңызы.

Кілт сөздер: *3-10 кілт-сөздер.*

TITLE OF THE MANUSCRIPT IN ENGLISH

M.G. Shatyrbayeva^{1,}, M.M. Moldabayeva*

¹*University (full name), Country, City*

²*University (full name), Country, City*

**e-mail: (e-mail of the correspondent's author)*

Abstract (no more than 300 words). The abstract should include the following mandatory items:

Purpose, ideas and main directions of research;

A brief description of the scientific and practical significance of the study;

Brief description of the research methodology;

Main results and analysis, conclusions of the research work;

The value of the conducted research;

Practical significance of the research.

Keywords: *3-10 keywords.*

TO THE AUTHORS ' ATTENTION!

- **Electronic versions of the articles are available on the website zhetysu.edu.kz**
- **Authors are entirely responsible for the accuracy of information provided.**

Periodicity of the journal

The scientific journal «Bulletin of Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov» is published 4 times a year at the following deadlines:

- No.1 – until March 30;
- No.2 – until June 30;
- No.3 – until October 30;
- No.4 – until December 30.

Articles are accepted within the following deadlines:

- No.1 – until February 30;
- No.2 – until May 30;
- No.3 – until September 30;
- No.4 – until November 30.

General information

The journal «Bulletin of Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov» accepts for publication materials containing the results of original research, designed in the form of complete manuscripts. The material proposed for publication must be original, not previously published in other scientific publications, correspond to the profile and scientific level of journals. The decision on the thematic discrepancy can be made by the Editorial Board without special review and justification of the reasons. The works of students and undergraduates are accepted only in co-authorship with scientific supervisors or if there is a review from their supervisors.

Information for authors

Manuscripts by foreign authors and manuscripts by authors not affiliated with the Zhetysu University named after I.Zhansugurov prevail and are accepted without waiting lists. The editorial board of the journal accepts previously unpublished manuscripts strictly in the direction of the journal.

The Editorial Board asks the authors to follow the following rules when preparing manuscripts for publication in the journal.

The design of the manuscripts

(if the manuscripts is in English)

The manuscripts must be designed in accordance with the rules of registration and comply with the structure of the manuscripts specified in the rules.

The structure of the manuscripts should include:

- UDC index
- Title of the manuscript
- Surname and initials of the author(s)
- Information about the authors (affiliations (names of organizations), name of the country, city, addresses of all authors, e–mail of the corresponding author)
- Abstract
- Keywords
- Introduction
- Materials and methods
- Results and discussions
- Conclusion
- Information about funding (if available)

- References
- Transliterated list of references

The MS Word document with the manuscript should be named according to the following template: No.(journal number(end-to-end issue of the journal)) Surnames and initials of all authors. For example: No.4(105) Shatyrbayeva G.Zh., Moldabayeva M.M.

Information about the authors

A separate file is sent information about the authors in three languages with the following data: full name, academic title, academic degree, position or profession, place of work (full name of the organization, city), name of the country (for foreign authors), contact details (e-mail, phone) of all authors.

The MS Word document with information about the authors should be named according to the following template: Inf.about.authors No.(journal number(end-to-end issue of the journal)) Surnames and initials of all authors. For example: Inf.about.authors No.4(105) Shatyrbayeva G.Zh., Moldabayeva M.M.

The Executive Secretary, within three days after the receipt of the materials, checks for compliance with the rules of registration of materials. In case of non-compliance with the rules of registration of materials, the specialist of the department notifies the author of the need to finalize the materials.

The materials submitted for publication must meet the profile of the journals, meet the formal requirements, undergo a double review procedure (checking for plagiarism and reviewing by members of the expert group and the editorial board of the journals) and receive a recommendation for publication by the editorial board of the journal.

Journals are open – any author, regardless of citizenship, place of work and academic degree, has the opportunity to publish an manuscript in compliance with the requirements of the editorial board.

Payment methods

After acceptance of the manuscript for publication, a scanned receipt for payment for publication in pdf or jpeg format is submitted by E-mail. ***The registration fee for publishing expenses is 4000 tenge.*** Publication in the journal is *free* for foreign authors.

Bank details

Zhetysu University named after I. Zhansugurov

TIN 531400011685

BIN – 990140003041

IIC – KZ566010311000005234

BC 16

BIC - HSBKKZKX,

Taldykorgan regional department 319900 JSC «Halyk Bank», Taldykorgan.

When paying specify the purpose of payment: Registration fee for publication in the journal Bulletin of ZHU.

Payment instructions via Kaspi.kz the app:

Payments ➔ Search ➔ Manually write "Zhetysu University named after I. Zhansugurov " ➔ Instead of the faculty , you write: for the Bulletin ➔ fill in your data ➔ The amount: 4000 tenge for 1 manuscript ➔ pay

Also, do not forget to send the receipt to the post office: vestnik@zu.edu.kz.

Editorial Office address: 040000, Taldykorgan, Ilyas Zhansugurov St., 187a, Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, 310 cabinet – Department of Science and Commercialization of Scientific Projects, phone: 8 (7282)22-21-23, вн. 1193, e-mail: vestnik@zu.edu.kz.

Rules for the design of manuscripts:

1. Manuscripts can be submitted in Kazakh, Russian or English as a file in MS Word (.docx) format.
2. The volume of the manuscript should be 5-10 pages.
3. Font – Times New Roman, size – 12 pt. with a single line spacing. Margins on the left and top – 2.5 cm, on the right and bottom – 2 cm, paragraph – 1.25. The material of the manuscript is drawn up in accordance with GOST 7.5-98 «Magazines, collections, information publications. Publishing design of published materials».
4. In the text, square brackets should be used for references to literary sources – [1], round brackets for formulas – (1). Links to formulas should be located to the right of the formula.
5. All formulas, numerical values, and notation of quantities must be typed in Microsoft Equation 3.0 or MathType format. Each formula should be typed separately if several formulas are in a row.
6. All the symbols used should be explained (it is possible not to explain unambiguous generally accepted designations).
7. You cannot start a sentence with a formula.
8. Tables and illustrations should be arranged as they are mentioned in the text in separate paragraphs. Each table and illustration should have a caption and each table and illustration should have a link in the text. Numbering for tables and illustrations is separate.
9. Illustrations must be of sufficient quality (at least 300 dpi) to clearly identify the content. The illustrations should be numbered. All illustrations and titles of the illustration should be centered, the titles should be centered under the illustration. Illustrations and titles of illustrations should be separated by spaces from the rest of the text. Font – Times New Roman, kegel – 12 pt. After the word «Figure» indicate the serial number and the name of the figure (**Figure 1** – The name of the figure).
10. Tables should be created in Microsoft Word table format. All tables should be numbered. The table header should be located to the right above the table. Headings and tables should be separated by spaces from the rest of the text. Font – Times New Roman, kegel – 12 pt. After the word «Table» indicate the serial number and the name of the table (**Table 1** – The name of the table).
11. The list of references should be given as cited and include all the works used by the author.
12. Bibliographic lists should be issued in accordance with GOST 7.1-2003 «Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules of compilation».

Manuscript design template:

UDC

DOI (issued by a specialist of the Department of Science)

TITLE OF THE MANUSCRIPT IN ENGLISH

M.G. Shatyrbayeva^{1,*} , *M.M. Moldabayeva*

(there should be a hyperlink to the Orcid profile in the icon)

¹University (full name), Country, City

²University (full name), Country, City

*e-mail: (e-mail of the correspondent's author)

Abstract (no more than 300 words). The abstract should include the following mandatory items:

Purpose, ideas and main directions of research;

A brief description of the scientific and practical significance of the study;

Brief description of the research methodology;

Main results and analysis, conclusions of the research work;

The value of the conducted research;

Practical significance of the research.

Keywords: 3-10 keywords.

Introduction

The introduction should contain information about the objectives of the work, the importance of the research area, the theoretical and practical significance, the relevance of the problem, the solution of the problem or the formation of a hypothesis.

Materials and methods

This section should consist of a detailed description of materials, equipment and software (including the model, company and country), as well as a detailed description of the methods used, while only new methods should be described in detail; it is sufficient to refer to previously published and well-known methods in the list of references and if the method is not widely known, it is desirable to state its principle and specify the author.

The materials used in the course of the study should be described in qualitative and quantitative terms.

Statistical analysis of the data obtained during the study is mandatory, it is also necessary to specify the software used.

Results and discussions

This section reveals the results of the work and should contain an analysis and discussion of the results of the study. The results should be presented in the form of tables, figures and other illustrative materials with their discussion.

Tables

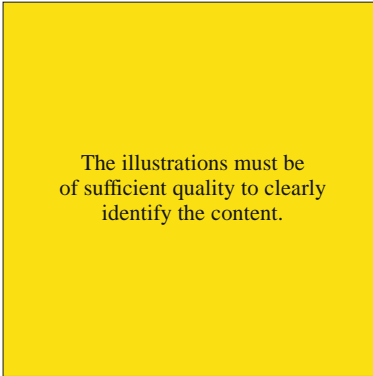
Tables should be created in Microsoft Word table format. All tables should be numbered. The table header should be located to the left above the table. Headings and tables should be separated by spaces from the rest of the text.

Table 1 – Table name

Title	Result 1	Result 2	Result 3
Title 1	1	2	3
Title 2	4	5	6

Illustrations

The illustrations must be of sufficient quality (at least 300 dpi) to clearly identify the content. The illustrations should be numbered. All illustrations and titles of the illustration should be centered, the titles should be centered under the illustration. Illustrations and titles of illustrations should be separated by spaces from the rest of the text.

The illustrations must be of sufficient quality to clearly identify the content.

Figure 1 – The name of the figure

Equations

All equations, numerical values, and notation of quantities must be typed in Microsoft Equation 3.0 or MathType format. Drawings of formulas are not allowed. All formulas must be numbered. Formulas should be centered. The numbering of formulas should be placed to the right of the formula in parentheses. All formulas should be separated by spaces from the rest of the text.

$$f = \sum \left(a + \frac{a}{10} \right) \quad (1)$$

where: f – designation name;
 a – designation name.

Conclusion

This section should summarize and summarize the results of the work carried out, show how the results obtained and their significance for the development of science can potentially be used.

Financing information (if available)

List the sources of funding with the support of which the work was carried out.

List of literature

The list of references should contain at least 10 titles of literature. The list of references should be given as the citation is made and is made in accordance with GOST 7.1-2003. In the text, the reference number should be indicated in square brackets. For example: Korolev's formula [1] proves that (...).

LITERATURE:

- 1.
- 2.

Transliterated list of references

If there is literature in Cyrillic in the submitted list of references, then it is necessary to submit the list of references in two versions: in the original language in the Literature and in the Romanized alphabet (transliteration into Latin) in References. If there are foreign publications, they are completely repeated in References. Transliteration from Cyrillic can be done using the Online Converter program on the website <https://qazlat.kz/>.

For transliterated references, the following structure should be used: Author(s) (transliteration) (year in parentheses) The title of the manuscript in transliterated version [translation of the title of the manuscript into English], the name of the source in Cyrillic (transliterated), output data with notation in English.

REFERENCES:

1. Eläsberg P.E. (1965) Vvedenie v teoriu poleta iskustvennyh sputnikov Zemli [Introduction to the theory of flight of artificial Earth satellites], İzdatelstvo "Nauka", 540 p.
- 2.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚОЛЖАЗБА АТАУЫ

Шатырбаева М.Г.^{1,}, Молдабаева М.М.²*

¹*Университет (толық атауы), Елі, Қала*

²*Университет (толық атауы), Елі, Қала*

**e-mail: (автор корреспонденттің эл.почтасы)*

Аннотация (300 сөзден аспауы тиіс). Аннотация келесі міндетті тармақтарды қамтуы керек:

Зерттеудің мақсаты, идеялары және негізгі бағыттары;

Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығының қысқаша сипаттамасы;

Зерттеу әдістемесінің қысқаша сипаттамасы;

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары;

Жүргізілген зерттеудің мәні;

Зерттеудің практикалық маңызы.

Кілт сөздер: *3-10 кілт-сөздер.*

НАЗВАНИЕ РУКОПИСИ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Шатырбаева М.Г.^{1,}, Молдабаева М.М.²*

¹*Университет (полное название), Страна, Город*

²*Университет (полное название), Страна, Город*

**e-mail: (эл.почта автора корреспондента)*

Аннотация (не более 300 слов). Аннотация должна включать следующие обязательные пункты:

Цель, идеи и основные направления исследования;

Краткое описание научной и практической значимости исследования;

Краткое описание методологии исследования;

Основные результаты и анализ, выводы исследовательской работы;

Ценность проведенного исследования;

Практическое значение исследования.

Ключевые слова: *3-10 ключевых слов.*